

Ж О Ғ А Р Ы Б І Л І М

А. Қалшабек

Әдебиеттану ғылымына кіріспе

ЖОҒАРЫ

БІЛІМ

А. Қалшабек

Әдебиеттану ғылымына кіріспе

Оқулық

JOLIANT
БАСПАСЫ

Астана-2016

ӘОЖ 821.512.122.0 (075.8)

КБЖ 83.3 (5 қаз) я 73

Қ 30

БІЛІМ

ЖОҒАРЫ

*Баспаға Абай атындағы ҚазҰПУ жанындағы ҚР БЖҒМ РОӘК
«Білім» тобындағы мамандықтар бойынша оқу-әдістемелік секциясы
(№3 хаттама, 17.06.2014 ж.) ұсынған*

Қалшабек А.

Пікір жазғандар:

Мырзахметұлы М. – филология ғылымдарының докторы, профессор;

Ысмақова А. – филология ғылымдарының докторы, профессор;

Құлбарак С. – филология ғылымдарының докторы, профессор;

Оразбаев Қ. – филология ғылымдарының кандидаты, доцент

Қ 30 **Қалшабек А.**

Әдебиеттану ғылымына кіріспе: Оқулық / А. Қалшабек. – Астана: Фолиант, 2016. – 208 б.

ISBN 978-601-302-360-1

Автордың бұл еңбегі көп жылғы ізденістен туған дүние. Еңбекте әдебиеттану ғылымының негізгі теориялық мәселелері жаңа ғылыми тұжырымдар мен әдеби материалдар негізінде қарастырылады.

Оқулық жоғарғы оқу орындарының филология факультетінің оқытушылары мен студенттеріне, жалпы әдебиетсүйер қауымға арналады.

ӘОЖ 821.512.122.0 (075.8)

КБЖ 83.3 (5 қаз) я 73

ISBN 978-601-302-360-1

© Қалшабек А., 2016

© «Фолиант» баспасы, 2016

МАЗМҰНЫ

Алғы сөз.....	5
1-тарау. ӘДЕБИЕТТАНУ ҒЫЛЫМЫНА КІРІСПЕ.....	6
1.1. Әдебиет теориясы.....	6
1.2. Әдебиет тарихы.....	8
1.3. Әдебиет сыны.....	9
1.4. Қазақ әдебиеттану ғылымының даму барысы.....	12
2-тарау. КӨРКЕМ ӘДЕБИЕТ.....	29
2.1. Әдебиет туралы түсінік.....	30
3-тарау. ӘДЕБИЕТТІҢ ХАЛЫҚТЫҒЫ.....	40
3.1. Әдебиеттің мәні не?.....	41
4-тарау. КӨРКЕМ БЕЙНЕ ЖӘНЕ ОНЫҢ ЖАСАЛУ ЖОЛДАРЫ.....	50
4.1. Әдебиеттегі бейнелеу (образ).....	50
4.2. Тип.....	51
4.3. Көркем бейне жасау тәсілдері.....	52
5-тарау. КӨРКЕМ ШЫҒАРМА.....	61
5.1. Мазмұн мен пішін.....	61
5.2. Идея және тақырып.....	64
5.2. Сюжет және композиция.....	70
6-тарау. КӨРКЕМ ШЫҒАРМА ТЛІ.....	76
6.1. Троп деген не?.....	77
6.2. Фигура деген не?.....	82
6.3. Троп – көркем бейне жасайтын негізгі құрал.....	84
7-тарау. ӨЛЕҢ ҚҰРЫЛЫСЫ.....	100
7.1. Ырғақ.....	100
7.2. Ұйқас.....	103
7.3. Буын.....	105

8-тарау. ӘДЕБИЕТТІҢ ТЕКТЕРІ МЕН ТҮРЛЕРІ.....	126
8.1. Эпостық жанрлар.....	127
8.2. Лирикалық жанрлар.....	137
8.3. Драмалық жанрлар.....	140
9-тарау. ӘДЕБИ ПРОЦЕСС.....	142
10-тарау. КӨРКЕМ ӘДІС. ӘДЕБИ БАҒЫТ, АҒЫМДАР.....	158
10.1. Әдеби ағым.....	158
10.2. Стиль.....	168
Тест сұрақтары.....	178
Әдебиеттер.....	201

АЛҒЫ СӨЗ

Әдебиеттану ғылымына кіріспе – қазақ тілі мен әдебиеті мамандығын меңгерудегі басты пәннің бірі. Тілші, әдебиетші болам деген талапкерлер осы пәнді қаулап оқудан бастайды. Әдебиеттану ғылымына кіріспе әдебиет теориясының негіздері дегенді білдіреді. Кез келген ғылым негізі теориядан тұрады. Теорияны меңгеру оңай шаруа емес, әсіресе ол әдебиет теориясы болса. Еңбек еркін стильмен жазылғандай болды. Аса қатты академиялық қалыпқа түсіруді автор өзіне мақсат тұтқан жоқ. Болашақта да бұл жұмыстың осымен тоқтамай, кеңейіп, толықтығы, толығы үстінде бола берері хақ деп ойлаймыз. Еңбек оқулық ретінде – 050117 – «Қазақ тілі мен әдебиеті» мамандығына арналған Абай атындағы Қазақ Ұлттық педагогикалық университеті қазақ филологиясы факультетінің кеңесі ұсынған (хаттама №1, 29.09.2006 ж.) типтік оқу бағдарламасына сәйкес жазылып, бағдарламада айтылған: «әдебиет туралы ғылымның тарихы жайлы, өнердің қоғамдық функциясы, өнер түрлерінің ерекшеліктері, өнердің халықтығы, көркем туындының тақырыбы мен идеясы, мазмұны мен пішіні, композициясы мен сюжеті, тип, типтендіру, көркем шығарма тілі, образдылық-бейнелілік сырлары, өлең құрылысы, әдебиеттің тектері мен түрлері (жанрлары), көркемдік әдістер мен бағыт, ағымдар, стиль мәселесі, т.б. жөнінде жан-жақты мәлімет беріліп, студенттердің әдеби-теориялық ұғымының қалыптасуына мүмкіндік жасалады. Пәннен сабақ (лекциялық, семинарлық) жүргізу барысында тарих, тіл білімі, философия, эстетика, халықтық педагогика, психология, т.б. ғылымдармен пәнаралық байланыс жүзеге асырылады» (С. Мақыпұлы) деген жүйеге толық сай келеді.

Айта кететін бір жайт, автор осы дүниені жазуда әл-Фарабидің, Мұхаммед Хайдар Дулатидің, Абайдың, Ахмет Байтұрсынұовтың, Мұхтар Әуезовтің, Халел Досмұхамедовтың, Есмағанбет Ысмайыловтың, Қажым Жұмалиевтің, Серік Қирабаевтың, Тұрсынбек Кәкішевтің, Зейнолла Қабдоловтың, Мекемтас Мырзахметовтің, Айгүл Ысмақованың, т.б. еңбектеріне сүйенді. Сондай-ақ, орыс әдебиетшілерінен А. Потебня, Б. Эйхенбаум, Л. Тимофеев, В. Хализев, А. Есин сынды авторларға да көз жүгіртіп отырды. Қалғаны – өзінің ой-пікірі, айтпақ болғаны, түйгені, қорытқаны. Кемшілігін оқырман жұрт жанашырлықпен қарар, пайдалы тұсын керегіне жаратар деген ойдамыз.

1-тарау. ӘДЕБИЕТТАНУ ҒЫЛЫМЫНА КІРІСПЕ

Әдебиет бар, сондай-ақ оны танып-білетін әдебиеттану деген ғылым бар. Әдебиет өнер болса, қалайда ол өнерді танушылық талабы пайда болады. Өйткені өнер атаулының негізінде танымдық қызметі болғанмен ол оның басты қызметі емес. Танымдық басты қызметке ие бұл – ғылым. Яғни, теориялық қызметке жүгінетін ғылым. Сондай көп ғылымның бірі ол – әдебиеттану. Әдебиеттану ірі үш саладан тұрады. Олар: **әдебиет теориясы, әдебиет тарихы, әдебиет сыны.**

1.1. Әдебиет теориясы

Әдебиет теориясы әдебиеттің өнер ретінде теориялық мәселелерін қарайды. Яғни, әдебиет өнеріндегі әрбір айтулы ерекшеліктерге ғылыми ұғым тұрғысынан түсініктеме береді. Не үшін? Оны, әрине, тану үшін. Ол қажет пе? Өте қажет. Теориялық түсінік болмаса, ғылыми қатынас болмаса, кез келген өнер түрі дамып, жетіле алмақ емес. Онда ол өнер өз бойында не болып, не қойып жатқанын түсіне алмас еді. Өнердің бағыт-бағдарын айқындап беретін де ғылым. Әйтпесе өнер құрғақ түйсікпен яки эмо-

циямен дұрыс жолды таба алмайды. Жап-жарықта адасады. Яғни, күллі өнер атаулы өз бетімен лағып жүріп, мақсат-мұратына жете алмақ емес. Адамзатқа пайдалы қызмет ете алмақ емес. Осы шырғалаңды мәселелерді шешіп бере алатын ол тек – ғылым. Теория. Яғни, ғылым атаулы теориядан тұрады. Осындай әдебиеттану ғылымына тән теориялық түсініктер өте көп. Олар: әдебиет жайлы түсінік (Яғни, әдебиет деген не ол өзі?), әдебиеттің қызметі, функциясы (Ол кімге һәм неге қызмет етуі керек? Қызмет етсе не үшін қызмет етуі керек?), көркем бейне (Образ дегенді қалай түсінеміз?), көркем шығарма (Көркем шығарма деген не: ондағы тақырып, идея, сюжет, композиция деген не? Көркем шығарма тілі деген не?), әдебиеттің тектері мен түрлері (Тек деген не, жанр деген не, оның түрлері қандай, роман деген не?), әдеби процесс (оның қандай ерекшеліктері бар?), көркемдік әдіс, бағыт, стиль, әдеби ағым деген не? Әдебиет теориясын айту үшін осы мәселелердің бәрін саралап шығу керек және бір ескеретін жайт әдебиет теориясы бір айтып қойғанмен шешіліп кететін нәрсе емес, ол ұдайы, үз-

діксіз жаңарып, қозғалыста болатын ғылым, әйтпесе оның өзі өлі ғылымға айналып кетуі әбден мүмкін.

Қазақ әдебиеттану ғылымында әдебиет теориясы туралы толымды еңбек жазудың тарихы алаш көсемі **Ахмет Байтұрсыновтан** басталады. Р. Нұрғалиев бұл жөнінде былай дейді: «Ахмет Байтұрсыновтың ғалым-теоретик, эстетик-сыншы тұлғасын айқындап беретін күрделі, толымды, жаңашыл туындысы Ташкентте 1926 жылы «**Әдебиет танытқыш**» («Теория словесности») деген атпен басылған. Араға екі-үш жыл салып авторы ұсталып кеткен соң, бұл еңбек көпшілік арасына мол тарап үлгермеді. Бірақ қазақтың ұлттық әдебиеттануының ғылыми негізі, методологиялық арналары, басты-басты терминдері мен категориялары түп-түгел осы кітапта қалыптастырылған». Осы кітабы арқылы А. Байтұрсынов – қазақ әдебиеттану ғылымында әдебиет теориясының негізін салушы деген атқа ие болған тұлға. А. Байтұрсыновтан кейін әдебиет теориясына арнайы қалам тартқан 1938 жылы «**Әдебиет теориясы**» деген еңбек жазған **Қажым Жұмалиев** пен 1940 жылы «**Әдебиет теориясының мәселелері**» деген кітап жазған **Есмағамбет Ысмайловтар** болатын. А. Байтұрсыновтың еңбегі кейінгілерге қарағанда өзінің әдебиет мәселелерін түбірлі кейіппен түсіндіре және әрбір ұғымды ұлттық

сана мен тіл өрнегі накышына түсіріп жазуымен ерекшеленеді. Сол үшін де оның еңбегі теория негіздерін қалаған туынды ретінде бағаланады әрі кейінде қаншама еңбектер жазылғанмен А. Байтұрсынов еңбегі айнымас темірқазық туынды болып қала бермек. Қ. Жұмалиев, Е. Ысмайлов еңбектері «**Әдебиет танытқышқа**» қарағанда, ұлттық өрнектен гөрі еуропалық үлгіге қатты жақындап, терминдері де бірыңғай батыстық үлгімен берілді. Олай болуы да заман талабы еді. 40-жылдар кеңестік жүйенің құрсауы күшейіп, социалистік реализм әдісінің монополияға айналған тұсы болатын. Сондықтан соңғы авторлар **көркемдік тұғыр** ретінде таптық ұстанымдарды алады. Бұл тұрғыдан қарағанда А. Байтұрсынов кітабы қатты идеялық қысымсыз, еркіндікпен жазылған. Қ. Жұмалиев, Е. Ысмайлов кітаптарынан кейін әдебиет теориясы туралы жазылған іргелі еңбек – академик Зейнолла Қабдоловтың 1970 жылы жазылған «**Әдебиет теориясының негіздері**» атты шығармасы. З. Қабдолов еңбегі өз тұсындағы әдебиеттану ғылымының сұранысын ескеріп, соның қажетіне жараған жақсы еңбек болып шықты. Еңбекте негізгі әдеби терминдер одан әрі ұштала түсті, әрі түбегейлі түрде орнықты деуге болады. Әрине, ғалым өз әдеби тұжырымдарында әдебиеттің таптығы, әдебиеттің партиялығы немесе социалистік реализм сияқты

терминдерді айналып өте алған жоқ, қайта оларды негіз етіп алуға мәжбүр болды. Соған қарамастан, өз еңбегінде ұлттық әдебиеттің үздік үлгілерін насихаттай алуға жол да таба білді. 1998 жылы академик **Зәки Ахметов** пен филология ғылымдарының кандидаты **Тұрдығұл Шаңбаевтардың** құрастыруымен «**Әдебиеттану. Терминдер сөздігі**» атты сөздік жарық көрді (екінші басылымы). Қазақ әдебиеттану тарихында бұл басылымның орны зор. Сөздікте әдебиет теориясы мәселелерін зерттеу үш бөліктен тұратындығы айтылған. Олар: **1. Жазушының өмір шындығын образды түрде бейнелеу ерекшеліктері туралы ілім; 2. Әдеби шығарманың көркемдік құрылымы жөніндегі ілім; 3. Әдеби процесс туралы ілім.**

2005 жылы «**Қазақ әдебиеті**» атты энциклопедиялық анықтамалық, 2009 жылы Қазақстан Жазушылар одағының құрылғанына 75 жыл толуына орай «**Қазақстан жазушылары**» атты анықтамалық жарық көрді. Бұның бәрі – төл әдебиеттану ғылымына қосылған қомақты үлес. Сондай-ақ, **К. Ахметов** «Әдебиеттануға кіріспе» (Қарағанды: АРҚО, 2004), **С. Мақыров** «Адамтану өнері» (Алматы: Арыс, 2009), **Ғ. Райс** «Сөз өнері теориясы» (Алматы: Таңбалы, 2010) атты еңбектер жазды. Сондай-ақ, орыс тілінде де біраз еңбектер жазылды (Джуанышбеков

Н. Введение в литературоведение. – Алматы: Қазақ университеті, 2005; Садыков Х.Н. Введение в литературоведение. – Алматы: Ассоциация вузов РК). Яғни, әдебиет теориясы бір орында тұрған жоқ, әр түрлі авторлардың ыждахатымен біртіндеп алға жылжуда.

1.2. Әдебиет тарихы

Әдебиет тарихы әрбір ұлт әдебиетінің тарихын қарастырады. Яғни, оның қашан, қайтп пайда болғандығын, өсіп-өркендеу жолдарын, қандай тарихи-қоғамдық оқиғалардың әдебиет ағымына әсер еткенін, әдебиет тарихын кезеңдерге бөліп, әр кезеңнің өзіндік ерекшеліктерін анықтап түсіндіреді.

Әдебиет тарихы ұлт тарихымен қабаттас, сонымен желілес, қатар жүреді. Сөйтіп, өзінің әр кезеңінде қоғамдық ішкі-сыртқы толқулармен қозғалыстарды қамтиды. Қазақ әдебиет тарихын зерттеу, зерделеу туралы айтқанда, кезінде қазіргі әл-Фараби атындағы Қазақ Ұлттық университетінің қазақ әдебиеті кафедрасының меңгерушісі болған, профессор **Бейсенбай Кеңебаевты** атап кету керек. Ғалым 60-70 жылдары осы бағытта ірі ғылыми мектеп құра білген. Сол 60-жылдарға шейін қазақ әдебиет тарихы Бұқар жыраудан, жазба әдебиет үлгілері Абайдан

басталып жүрді. Одан арғы қазақ әдебиет тарихы болмағандай болды немесе көзге ілінбеді. Осы қасаң түсініктің көбесін сөккен профессор Б. Кенжебаевтің ғылыми мектебі болды. Атап айтқанда, Б. Кенжебаев шәкірті М. Мағауиннің «XV-XVIII ғасырларда жасаған қазақ ақын, жыраулары» (1965), М. Жолдасбековтың Орхон-Енисей ескерткіштерін қарастырған «Көне түрік әдеби ескерткіштері және олардың қазақ әдебиетіне қатынасы» (1969), А. Қыраубаеваның «Қыссас Рабғузи» мен «Мұхаббат-наманың идеялық-көркемдік ерекшеліктері» (1973) атты еңбектерін атауға болады. Көне әдебиетті қарастыру үрдісінің ғылымдағы мұзжарғыш кемедей жолашары «Ертедегі әдебиет нұсқалары» (1967) атты еңбек болған.

Қазақ әдебиеті тарихына қатысты мәселелер өте көп. Ең ақыры ежелгі дүниені айтпағанда, кеше ғана көз алдымызда өткен XX ғасыр әдебиеті, соның ішінде әрине кеңестік дәуір әдебиеті туралы бірыңғай зерттеліп, орныққан ғылыми тұжырымдар әлі жеткіліксіз. Сондай-ақ, әдебиет тарихын жүйелеу туралы профессор М. Мырзахметов те бірқатар ой-пікір айтып жүр. Мысалы, ол XVIII-XIX ғасыр әдебиетін отаршылдық дәуірдегі әдебиет, ал XX ғасыр басындағы әдебиетті ояну дәуіріндегі әдебиет деп атауды, соның ішінде отаршылдық дәуірдегі әдебиетті

үш кезенге бөліп қарауды ұсынады. Яғни: 1) Хандық-вассалдық билік кезіндегі әдебиет (1731-1822), 2) Аға сұлтандық билік кезіндегі әдебиет (1822-1867), 3) Болыстық ел билеу жүйесі кезіндегі әдебиет (1867-1917) деп.

Әдебиет тарихына қатысты әл-Фараби атындағы Қазақ Ұлттық университетінің «Қазақ әдебиеті тарихы және сыны» кафедрасының ұжымы «Қазақ әдебиетінің қысқаша тарихы» (2002 ж.) атты екі томдық еңбек шығарды. Мұндағы бір ерекшелік қазақ әдебиеті тарихын қазіргіден де терендетіп, біздің дәуірімізге дейінгі XII ғасырға дейін апарушылық. Әдебиет тарихы жайында соңғы кезде М. Әуезов атындағы әдебиет және өнер институты он томдық іргелі еңбек құрастырды (**Қазақ әдебиетінің тарихы.** – Алматы: ҚазАқпарат, 2006).

1.3. Әдебиет сыны

Әдебиет сыны деген не? А. Байтұрсынов айтады: «Сын деп адам ісінен шыққан нәрсені тексеріп, баға беруді айтамыз. Сынға салуға болады – ғылымнан шыққан нәрсені де, өнерден шыққан нәрсені де, кәсіптен өнген нәрсені де, қоғамшылықпен құрылған нәрсені де, ол нәрселер көп адам күшімен, ісімен жасалған мемлекет сияқты ұлы нәрсе болуға да

ықтимал. Жалғыз адам жасаған ұсак нәрсе болуға да ықтимал. Адамның қай ісінен шыққан нәрсе болса да, сынға салудағы мақсат – жақсы-жамандығын ашу, мән-мағынасын анық таныту, ғылым тарапынан шыққан нәрсе болса, ғылым жүйесіне дұрыс, терісін көрсету, өнер тарапынан шыққан нәрсе болса, мақсатқа сәйкес келген-келмегенін, кәсіп тарапынан шыққан нәрсе болса, тіршілікке жайлы-жайсыздығын көрсету, қоғамшылық тарапынан шыққан нәрсе болса, қалпына қолайлы келу-келмеуін көрсету, сөйтіп, адам ісінен шыққан нәрсенің бәрі түрлі-түрлі мақсатпен сынға түседі.

Әдебиет адам ісінің бір түрінен шыққан нәрсе болғандықтан, бұ да сынға түспек. Мұның түрлі ісі түріне қарай сынға түседі. Бірақ қайсысы сынға түссе де, шығармалардың түсетін сынының жалпы аты әдебиет сыны деп айтылады. Әдебиет алкасына кіретін шығармалар қара сөз, дарынды сөз болып, екі айырылатыны жоғарыда баяндалды. Сынға түскенде, мұның екеуі екі жүйе таразымен өлшеніп, сынға түседі. Қара сөздер, мейлі әуезе, мейлі әліптеме, мейлі пайымдама болсын – ғылым таразысына түсіп, ғылым жүйесінің сынымен тексеріледі. Ғылым сыны ғылым жүйесіне дұрыс, терісін қарайды, шынында сондай нәрсе ме, топшылауы дұрыс па, дәлелдері толық па, сипаттары күшті ме деп, со жағынан тексереді.

...дарынды сөз көркем сөз деп аталып, қара сөздер жалаң сөздер деп айтылады. Қара сөздің сынында пікір дұрыстығы, істің растық жағы тексерілсе, көркем сөздің сынында, пікір дұрыстығының үстіне, пікірге берілген сурет, сұлулық жағы да тексеріледі.

...асылында, көркем сөзде екі тысқы, екі ішкі сын болады.

Тысқы сындар: 1) Тілінің, лұғатының сыны, яғни тілінің дұрыстығы, анықтығы, тазалығы, дәлдігі, көрнектілігі, әуезділігі, өрнектілігі жағының сыны. 2) Суреттің сыны, яғни кестесін келтіріп, ұнасымды түрде үйлестіріп суреттеуінің сыны.

Ішкі сындар: 1) Алынған мінез, айтылған қылық, көрсетілген қалып, жан жүйесінің жөнімен қарағанда, дұрыс болып шығу, шықпауының сыны. 2) Өмір жүзінде айтылған нәрсенің болатындығының себебін дұрыс көрсеткен, көрсетпегенінің, адам қауымындағы қалып түзелу жағына әсер етерлік (пайда-зиян келтірерлік) қуаты бар-жоғының сыны».

Әдеби сынның іске асатын түрі – әдеби шығарманы көркем-идеялық тұрғыдан талдау. Ол оңай жұмыс емес. Ол – сыншының бар интеллектуалдық ой-өріс, күш-қуаты білінетін тұс. А. Байтұрсынов сының не екенін және оның ішкі механизмін тарқатып айтып берсе, біз енді оны ары қарай қозғамай, әдебиет сынының керегі бар-жоғы туралы ай-

тып кетпекпіз. Бұл мәселе жөнінде А.Б. Есин деген ғалым біраз ізденіске түседі. Оның бұл төңіректегі қысқаша тұжырымы мынадай: мысалы, М. Бахтин деген ғалым шығарманы талдауды екі жақтың диалогы, әңгіме-сұхбаты деп қарайды. Ол екі жақ – автор һәм оны оқитындар, талдайтындар. Бахтиннің айтуынша, шығарманы зерттеу объектісі етуге келмейді. Өйткені екі тараптық әлгі диалог тоқтаусыз ұрпақтан-ұрпаққа ауысып жалғаса береді. Демек, бір шығарма туралы түйінді бір пікір айту мүмкін емес дегенге саяды. Анығында Бахтин бұл жерде қателеседі. Бұлай деп айту жалпы әдебиеттану ғылымына терістеу келеді.

Көркем шығармада таза мәтін һәм эмоция бар. Оның осы екі қырын бірдей қамтып, қарағанда әдеби талдау дұрыс болады.

Әдебиеттануды біреулер ғылым емес, өйткені әдеби шығарманы интуитивті түрде ғана танып, қабылдауға болады дейді. Өйткені әдеби бейне (образ), зерттеуге, әдіске салуға көнетін нәрсе емес дейді. Біреулер көркем шығарманы зерттеуді математика сияқты ғылым еткісі де келеді (**структурализм** өкілдері).

Бұл екі бағытқа да А.С. Бушмин деген ғалым орнықты дұрыс жауап береді. Оның айтуынша, интуитивті пікірдегі ғалымдардың қателігі олар әдебиет пен әдебиеттануды шатастырған. Өйткені ғылыми ойлау

мен әдеби көркем ойлау бір нәрсе емес. Екіншілердің қатесі – ғылыми әдістің көркем образды сарқып түсіндіріп бере алмайтынын аңдамауы. Егер олай болса, өнер дегеннің қажеті де болмас еді. Ғылым бізге тек өнерді (терминдер, ережелер арқылы) түсінуді оңайлатады, жәрдем береді. Ғылыми тұжырымдар көркем шығарманың көшірмесі емес. Оны түсінудің әрекеттері ғана. Көркем шығармадағы эмоцияны ешқандай ғылым өзіне көшіре алмайды.

Кез келген ғылым түрінің болуының шарты ол ғылым пәнінде белгілі бір заңдылықтар, жүйелер болу керек (Б.И. Ярхо). Әдебиеттануда осы ерекшеліктер бар. Сондықтан ол арнайы бір ғылым саласы бола алады. Яғни, бұл көркем шығарманы (ішкі болмысы мен сыртқы қалпын) тексеріп сынау деген бар әрі оны солай істеуге болады деген сөз.

Әдебиеттануда да анализ, синтез деген әдістер бар. **Анализ** – бұл жалпы нәрсені бөлшектеп, оны ұнғыл-шұңғылын көріп-білу, ал одан соң ол туралы тұжырым жасау бұл – **синтез** болады.

Әдебиет сыны туралы да біраз қомақты еңбектер жазылды (Т. Кәкішев. **Қазақ әдебиет сынының тарихы.** – Алматы: Санат, 1994; Дандай Ысқақұлы. **Әдеби сын тарихы.** – Алматы: Таңбалы, 2012; т.б.).

Дандай Ысқақұлы «**Әдеби сын тарихы**» еңбегінде тәуелсіздік тұ-

сындағы әдеби процесті егжей-тегжей қарастырып, қатты ыждахат танытқан.

Текстология (латынша: *textus* – ткань, байланыс, *logos* – ғылым) – әдебиеттанудың библиографиядан бөлініп шыққан аса бір зәру саласы. Бұл саланың басты жұмысы – **әр шығарманың түпнұсқа мәтінін анықтау**, керек болса шығарманың авторын анықтау, ескі қолжазбалардың алғашқы вариантын табу (**архетип**), түрлі коментариймен ғылыми басылым (**эдиция**) шығару сияқтылар. Мысалы, жазушы М. Мағауин «Дала уалаятының газетінде» жарияланған (1892 ж. № 29) «Қазақтардың естерінен кетпей жүрген бір сөз» атты авторы жоқ шығарманы Абайдың әңгімесі деп дәлелдейді.

Библиография (грекше: *bivlion* – кітап, *grapho* – жазамын) ғылыми жанама қызмет түрі. Керегі әр түрлі анықтамалық – библиографиялық құралдар құрастыру үшін. Қызмет түрі: бір ғылыми мәселе жөнінде не бір автор еңбектері туралы әдебиеттерді жинақтау, библиографиятану ғылымымен айналысу, жарық көрген кітаптар мен шығармалар жөнінде газет-журнал беттеріндегі арнайы бөлімдерде пікір жариялау.

Историография – әдебиет теориясының, тарихының, сынының ғасырлар бойғы тарихи дамуы туралы дәйектемелер мен деректер, материалдар мен мәліметтер жинағы (*З. Кабдолов*).

Эвристика (грекше: *heurisiko* – із-дестіремін, іздеймін) – әдебиеттанудағы әр түрлі ғылыми ізденістердің жиынтығы, олар: бір шығарманың авторын табу, жазылған хаттың несібін, датасын анықтау, өмірбаяндық зерттеу жүргізу, прототиптерді іздеу, т.б. болып келеді.

1.4. Қазақ әдебиеттану ғылымының даму барысы

Қазақ әдебиеттану ғылымының даму тарихы тереңде жатыр. Атақты философ әл-Фараби Х ғасырдың өзінде-ақ әдебиет теориясы туралы ой-пікірлер айтқан. Ғалым өзінің «Өлең өнерінің қағидалары туралы трактат» атты еңбегінде әдебиет жайлы біраз ой айтады. Мысалдар:

«**Трагедия** дегеніміз – арнайы өлшемі бар, бәріне тыңдаушыға хәм айтушыға да ләззат беретін поэзия түрі. Онда еліктеуге тұрарлық, үлгі алар орайлы оқиға бар, онда билеушілер мен шаһар манаптары марапатталады. Орындаушылар, әдетте, оны патшазадалар алдында келістіріп айтып береді. Егер патша өлсе, олар трагедияның орнына кейбір әуен қосып, марқұмды жоқтайды.

Эпос – мейлінше көркем немесе әдеттен тыс эмоциялық күшімен ләззат беретін поэзия түрі.

Акустика – шәкіртті музыка өнеріне үйрететін поэзия түрі: оның пай-

далылығы осымен шектеліп, өзгеге онша қажеті жоқ».

Жақында қазақ әдебиеттану ғылымы әлемінде үлкен жаңалық болды. Тұңғыш рет шағатай заманына қатысты түрік өлеңінің негізін қалаушы **Шейх Ахмет Құдайдад Таразидің** Тараз қаласында 1436-1937 жылдары жазылған «**Көркем сөз өнері**» («Фонун әл-бәлағе») кітабы жарық көрді (Шейх Ахмет Құдайдад Тарази. Көркем сөз өнері. Алматы, Таңбалы, 2013).

Шейх Ахмет Құдайдад Тарази шығармасының қолжазба көлемі 139 парақтан (278 беттен) тұрады. Аталған еңбектің жалғыз қолжазба нұсқасы Ұлыбритания патшалығының Оксфорд қаласының Бодлеан кітапханасында сақталған. Оның көшірме нұсқасын өзбек ғалымдары алдырып, 1996 жылы араб жазуындағы мәтінді кирилицаға транскрипциялап, профессор Әбдіқадір Хаитметовтың көлемді кіріспе-сімен Ташкентте шығарды.

Шығарма негізінен өлең теориясына арналған. Кітапты ескі шағатай тілінен қазіргі қазақ тіліне аударған – **Ислам Жемей**.

Шейх Тарази бұл кітапты қашан, қалай және қандай мақсатта жазғанын өзі былай түсіндіреді: «...бірде-бір еңбекте өлеңнің барлық жанрлары бір-бірімен ұштастырылып, біртұтас қарастырылмаған. Сондықтан осыған пейілім ауып, асқан құмарлық

әуестікпен көңілімнің пердесін ашып, қолыма қалам алып, қара сөз бен өлеңге ниет білдіргендерге оның жалпы заңдылықтары жайлы, түрлері жайында хабардар етпекпін. Кімде-кім сөз өнерін қаласа және шешендік қабілеті болса, осы еңбектен пайда көрмек. Бұл пікір маған теория іспетті не нағыз теория сияқты көрінді. Ұзақ уақыт осылай ойлана жүріп күн өткіздім. Ең соңында Расул (с.ғ.с) һижретінен 840 жыл өткенде /1436-1437/ осы ғылымды бастадым. Парсы мен түркі сөздерін қосып, рисале /трактат/ құрастыруды аяқтадым. Оның атын «**Фонун әл-бәлағе**» атадым. Кейбіреулер оның атын «Лә-тайеф-е Тарази» десті. Шабыт иелері мен көңіл білдірген жандардан бұл мөлдір дүр мен гауһар қазынадан нәр ала отырып, кемшіліктерін түзетуге ниет ете қойса, «жырлаушы авторға қайыр болғай» деген дұғасын оқып еске алғай дегім келеді».

Шығарма былай басталады:

«Алла Тағалаға мадақ болғай, өйткені (Алланы мадақтау мақсатында) уайымның желаяғы шексіз жылдар бойы жүгірсе де, оның бастау сызығының шекарасына жете алмай келеді. Тағы да Аллаға шүкір мен алғыс болғай, себебі Сана Самұрығы сансыз уақыт ұшса да соңғы демінде де шүкір шеңберінің іргесіне жете алмаған. Алла сән-салтанат несі, ұлы мәртебелі түпсіз бастау таңында ынта құрылысшысымен бірге

шығармашылық қуатын, емле күдіретін ажыратып әрі бөлшектеп, адам баласының жадында орнықтырды. Жаратушы гауһар поэзия, жауһар кара сөз дүниені, керемет нұрымен бірге, ақыл шырағын жандырып, адамзат болмысына қойды. Онымен адам адасу зұлматынан өмір сәулетіне ауысқай және сыншыл зейіні киындықтардың түйінін шеше білгей. Өнер қуаты мен түсінік күшімен бірге жұмбағын шешіп, ұға білгей.

Сөйтіп, адамзат кейде шабытта-на сайраса, кейде кемесімен терең ой теңізіне жүзеді. Содан тұңғыш ой теңізінің ойларын сөз арқылы парактар жағалауына алып келеді, кей уақытта шырын сөздерді түрлі өнермен нәрлендіріп, сөйлеу құсын тәрбиелеп, шешендік Гүлстанын әр қилы өнермен өрнектеп, осылайша тілді ауыз қақпасының ішінде сазды әуентге айналдыра біледі».

Ұлы Моғол мемлекетінің негізін қалаған Темір әулетінің ұрпағы **Захираддин Мұхаммед Бабыр** (1483-1530) өзінің *«Бабырнама»* атты тарихи еңбегінде өнер, әдебиет жайлы көптеген ой-пікірлер тұжырымдап отырады. Мысалы, Әлішер Науайы туралы былай дейді. «Әлішер бек теңдесі жоқ дарынды адам еді. Ол түрік тілінде өлең жаза бастағаннан бері, ешкім де соншалық жақсы әрі көп өлең жазған емес. Ол алты мәнауи кітап құрастырды. Оның бесеуін Шейх Низамиге еліктеп «Бестар-

макқа» жауап деп, алтыншысын Низамише «Құс тілі» деп атады. Бұдан тыс ол төрт диуан ғазел құрастырды, олардың әрбіреуіне былай деп ат қойды: Балалықтың балғын шағы, Бозбалалық дәурен, Орта жастың әсерлі сәттері, Кәріліктің тәлімдік уағызы. Оның жақсы рубаяттары да, тағы бірнеше шығармалары бар, бірақ бұлар жоғарыда аталғандардан солғындау. Солардың бірі – оның хаттары. Маулан Әбдірахман Жәмиға еліктеп, әр кезде дос-жарандарына, түрлі адамдарға жазған хаттарын жинастырған, онысы әжептеуір жинақ болыпты.

Өлең ұйқасы жайында «Өлең өлшемінің таразысы» атты кітап та жазды, бұл біраз мін тағарлық кітап, жиырма рубаяттың мөлшерін анықтай отырып, оның төрт мөлшерінен қателескен, өзге өлшемдерінен де кемшілік бар. Өлең сөздің парқын білген, зерделі жанға мұны аңғару қиын емес.

Парсыша да жыр жазған адам. Ол парсы тіліндегі өлеңдерінде Фани лақап есімін пайдаланыпты. Кейбір парсыша өлеңдері жаман да емес, бірақ көпшілігі солғындау. Ол музыкалық тәуір шығарма жазған кісі, оның тамаша нақыштары мен пишраулары бар.

Әлішер бек сияқты ғылым мен өнер адамына қамқорлық жасап, жанашырлық еткен пенде бұрын-соңды болды ма, болмады ма, ол жағы белгі-

сіз». (Захир ад-дин Мұхаммед Бабыр. Бабырнама. – Алматы, 1993. – 199 б). XVI ғасырда жазылған осы үзінділерден көп нәрсені байқауға болады. Бабырдың терең интеллектуалы таңғалдырады. Әдебиет теориясы саласындағы дайындығының шырқау биік екендігі көзге ұрады. Мүмкін, қазіргі біздің енді жеттік деп жүрген дәрежеміз Бабырдың жанында солғын тартып қалатындай. Осылай өзінің орта ғасырлардағы терең мұхиттай қорынан қол үзіп қалған қазақ әдебиеттану ғылымының біраз шырғалаң кезеңдерді басынан өткергені ақиқат.

Кашмир патшасы болған, Бабыр патшаның бөлесі, атакты Моғолстанның алғашқы ханы Тоғлық Темірдің ұрпағы Жүніс ханның жиені Мұхаммед Хайдар Дулати (1499-1551) «Тарихи-и-рашиди» атты әлемге әйгілі тарихи энциклопедиялық кітап жазған. Ә. Марғұлан М. Дулатиді «қазақтың тұңғыш тарихшысы» атаған. М. Дулати шығармасында нағашысы Жүнісхан туралы былай дейді: «Сұлтан Жүніс хан барлық шағатай хандарының ішіндегі ең ұлы әрі теңдесі жоғы еді. Көптеген істерде ол тұрпаттас адам оның әулетінде оған дейін болған емес. Мәселен, шағатай хандарының ішінде оған дейін ешкім қырықтан аспаған, олардың көбі қырыққа да жетпеген, ал бақытты хан жетпіс төрт жыл өмір сүрді және өмірінің соңында дүниеауи тіршілік-

тен арылып, тарикат жолына түсті. Осыған орай, сол заманның көптеген шейхтарының сұхбатында болып, әр түрлі білім алған. Былайша айтқанда, Құран оқитын, жазатын, ақындық дарыны күшті, сөзге шешен, муамманы (жұмбақ сөздерді) шебер қиыстыратын, қолтаңбасы әдемі болатын әрі сурет сала алатын талант еді. Сондай-ақ, басқа да өнерге бейімділігі ерекше-тін. Бірнеше музыка аспабында ойнай білген, әрі **Шарафаддин Әли Йәзидің** тәрбиесінде он екі жыл болған әрі оның шәкірті. Ол талай жерде саяхаттарда болып жат жерлерді аралады, көп білім алған. Жат жерлерде саяхатта болып, білім алғаны, әр түрлі елдерде болғандығы жайында «Тарихтың» негізгі бөлігінде айтылады. <Құдіретті Алла қаласа>. Жаны жомарт, мінезі жайсаң һәм жағымды сипаттармен ерекшеленетін. Осындай қасиеттерімен қатар ол парасатты ерекше көрегенді, шешімінің тегеурінді, ақылының ауқымдылығы, айрықша батылдылығы жағынан оған теңесер жан табылмайтын. Әсіресе құралайды көзге атқан мерген болатын, садақ тарту жағынан оған ешкім тең келе алмайтын. Бір сөзбен айтқанда оның әулетінде өзі тұрпаттас жан жоқ еді. <Аллаһ тағала оның жүзін жарық етіп, қабірін нұрландырсын>».

Бабыр бөлесі (М.Х. Дулати) жайлы былай дейді: «Хұб Нигар ханымың ұлы Хайдар мырза еді. Әке-

сін өзбектер өлтіргеннен кейін ол үш-төрт жыл менің қасымда болды. Содан кейін рұқсат сұрап, Қашқарияға, ханға кетті.

*Алтын, күміс, қорғасын,
Неңдей асыл болмасын, тартады өз тегіне.*

Енді ол орнықты, байсалды азамат болып жақсы жолға түсіпті деп естідім. Жазуға, сурет салуға машық, жебе жасауға, зергерлікке, садақ шыбығын июге қолының ебі бар еді. Ол менен кешірім сұрап хат жазыпты, сөз саптауы тәуір» (Бабырнама).

Иә, осы жолдардан Моғолстан патшаларының қарым-қабілеті, эрудициясы, эстетикалық талғампаздығы қансонардағы аң ізіндегі анық боп сайрап көрінеді.

Шоқан Уәлихановтың әдеби ой-пікірлері де елеуге тұрарлық. Шоқан қазақтарды поэтикалық қабілеті жағынан арабтармен салыстырады.

Ол өзінің *«О формах казахской народной поэзии»* атты мақаласында біраз әдеби-теориялық талдаулар жасайды: «Джир собственно значит рапсодия. Глагол джирламак значит говорить речитативом. Все степные джиры обыкновенно поются речитативом под аккомпанемент кобыза. Предметами джира обыкновенно бывают жизнь и подвиги какого-нибудь известного в древности народно-

го витязя. При этом должно заметить, что события жизни витязя, его подвиги – словом, все, что составляет собственно повествование, рассказываются прозою, стихи же употребляются только во время, когда герой поэмы или главные участвующие в ней лица должны говорить». Қара өлең туралы: «Қара-улен – обыкновенная песня, она состоит из четырехстиший, заключающих в себе каждая отдельную идею. Эти песни поются более для голоса. Часто четырехстишие не имеет никакого смысла», – дейді (Ч. Валиханов. Избранные произведения. М., 1987. – 235-238 с).

А. Байтұрсынов 20 жылдары ұлттық құндылықтарға негізделген әдебиет теориясы туралы «Әдебиет танытқыш» атты оқулығын жазды. Әдебиет тарихын зерттеп-зерделеу де жоғарыда айтқандай, кеңестік дәуірдің еншісіне тиесілі. Ал әдеби сын ғасыр басында туып, кеңестік топырақта жетілді. Белгілі ақиқат бойынша әдеби сын болу үшін газет-журнал керек. Онсыз ол өніп-өспейді. Осы тұрғыдан кішкене шолу жасайық. Біздің газет-журналымызда кім, не жазды екен?

Мысалы, *«Дала уалаятының газетінде»* М.Ж. Көпеев тілші болып мақалалар жазып тұрды. 1889 жылы газетте Абайдың «Жазды күні шілде болғанда», «Күлембайға» деген өлеңдері жарық көрген.

«Қазақ» газетінде А. Байтұрсын-нов Абай жайлы «Қазақтың бас ақыны» (1913. № 43) атты мақала жариялап, тұңғыш рет Абайды қазақтың бас ақыны деген тұжырым айтты, Арысұлы өзінің «Роман не нәрсе?» (Қазақ. 1914. № 48) деген мақаласында «Роман – адамзаттың өмірін, дәуірін бұлжытпай көрсетуші баға жетпес айна» дейді.

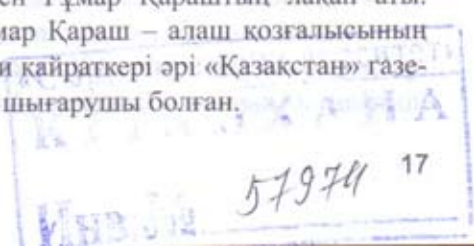
«Абай» журналында «Екеудің» «Абайдың өнері мен қызметі» (1918 ж. № 2) деген мақаласы жарық көрді.

«Айқап» журналында (1911-1915) әдеби сын бірқыдыру өрбіді. Осы басылым беттерінде тұңғыш рет әдеби сын элементтері бой көрсетті. Қазақтың тұңғыш романдарының бірі – Спандияр Көбеевтің «Қалың мал» романына «Айқап» журналы былай рецензия береді: «Бұл романның бет алысы жақсы, жазуы да әдемі, бірақ емле жағынан ақсаңқырайды. Спандияр Көбеев қазақтың қалың мал алу тұрмысындағы бірсыпыра әдеттерін өте ажарлы қылып көрсеткен. Итбайдың Тұрлықұл байға қызын беріп қалыңмал алғандығы, малды алып келіп бағып жүргендегі ойлары, мақсаттары өте жіңішке, өте әдемі көрсетілген. Бұл романды кімге де болса оқуға кенес береміз» (1914 ж. № 4). Бұл жерден рецензия жанрының сұлбасын байқаймыз. *Рецензия* (лат. қарастыру, тексеру) – көркем өнер немесе әдебиет сынының жанры. Көр-

кем шығарманы талдап, баға беру, пікір қорыту.

«Айқап» тіл мен әдебиетке қатар көңіл бөлген. «Айқапта» Х. Уалиолла деген автор: «Тіл, әдебиет сияқты нәрселер мол дәулет аркасында сақтала алмайды, жұрттың ішінен шыққан талантты, жаужүрек, халық үшін білімін, қаламын аямайтын ер көңілді жігіттердің қызметімен сақталады» дейді (1911. № 10).

Сондай-ақ, журналдың «М.Ф.» деген авторының «Тіл, әдебиет» мақаласы көңіл бөлерлік. Автор: «Тіл, әдебиет – бар милләттің жаны һәм рухы дүр» деп қорытады. Автор тағы былай дейді: «Әдебиеті болмаған милләт тілі шықпаған жас бала кібі дүр: сәби өзінің басындағы кайғы һәм шаттықтарын басқаларға түсіндіре алмас». Әрі қарай: «Дүниеде бір милләтті өз басына айырым бір милләт еткен һәм бір милләтпен екінші бір милләт арасын жуықтырып, бір-біріне біріктіріп, екі милләтті бір милләт қатарына келтірген себептердің ең зоры да тіл уа әдебиет» дейді. Автордың тағы бір құнды сөзі мынау: «Тіл, әдебиет – дүниедегі барлық бакыт, сығаттың, ғылым, өнердің, дін уа мәдениеттің асыл ұршығы дүр» (1911 ж. № 10). Автордың көркем, эсерлі тілі назар аударарлық. Мұндағы «М.Ф.» – *Ғабдолла Мұхитақ* деген Ғұмар Қараштың лақап аты. Ғұмар Қараш – алаш қозғалысының діни қайраткері әрі «Қазақстан» газетін шығарушы болған.

Сұлтанмахмұт «Айқапта» белсенді тілші болды. Ол «Өлең мен айтушылар» деген макаласында: «Көңілді түзейтін машина – өлең-жыр... Ол машинаның тетігін біліп, сайрайтын, естігендердің аузынан суын ағызып, көңілдерінің уын шығаратын кім? Ол неше түрлі әуез білетін әнге ұста әншілер, жыршылар» дейді. Сұлтанмахмұт білгір әдебиет сыншысы құсап: «Пайғамбардың жүрегінен құйылған құрандай соқыр кісі сыбдырынан танырлық ақ құла ашық тұрады марқұм Абай өлеңдері» дейді. Абай өресіне қарай бет бұрған жан – Сұлтанмахмұт.

«Айқап» редакторы М. Сералин Гаспринский Ысмағұл туралы былай дейді (бұл пікірді М. Сералин тұлғасын ашу үшін деп келтіреміз): «Біздер марқұм Ысмағұлдың аркасында өзімізді тани бастадық, дүниеде қандай ғылым, қандай өнер барлығын көре бастадық, бұрынғы өткен, кеткен аталарымыздың қандай ғылымды, қандай өнерлі екендігін біле бастадық. Жеңіл тәртіппенен оқытудың пайдалы екендігіне, өзіміздің ана тіліміз сүйкімсіз тіл емес, ең кадірлі тіл екендігін білдік. Тілсіз жұрт – жансыз жұрт екендігін аңғардық. Біз бұрын жансыз өлі кеуде едік, Гаспринский бізге жан бітірді, өлі денеге рух кіргізді» (1911 ж. № 17).

«Айқаптың» белсенді авторы әрі агенті М. Кәшімов 1908 жылы шыққан «Ақыл кітабында»: «Адам

баласының тірлікте рахатты болуы үшін ғылымнан басқа һәм бір дәру уа қару, ондай қуатлы һәм бір нәрсе жоқ дүр. Кім оқу ғылым білсе, ол кісі рахатты, бақытты, Алла Тағаланың сүйген құлы болар».

Профессор Т. Кәкішев: «Әрине, бисмилламен бастап, Алламен аяқтайтын өлең, шығармалар мен ой-пікірлердің қоғамдық сананы өсіруге тигізетін шапағаты мол болғандығын енді жасырмауымыз керек» дейді.

Діннен үрікпей, танымдық объекті етуіміз керек дегені бұл ғалымның. Қорытпа етіп айтарымыз, «Айқап» – сан-салалы қазақ қоғамының мың тарау тіршілік өмірін суреттеумен бірге әдебиет мәселесіне де мұқият көңіл бөлген басылым. **Қазақ рухани өмірінің жол көрсетуші жарық жұлдызы болған журналдың** әдеби сын жанрын қалыптандыруда өзіндік рөлі болды.

Кеңес дәуіріндегі әдеби сын. Профессор Т. Кәкішев XX ғасыр әдебиеті туралы айтқанда: «XX ғасырда «сыншыл реализм әдебиеті» мен «социалистік әдебиет» қатарласа өркендеп жатқанда, реализмнен декаденттікке беттеген ізденістерде **натурализм, символизм, акмеизм, футуризм** жұрнақтары болғандығы, олардың мықты өкілдері айшықты із қалдырғаны айтылып, жазылып жатқанда, біз **ағартушы-демократ, буржуазияшыл, ұлтшыл, кеңес не-**

месе алаш ақын-жазушылары дегендердің төңірегінде шыр айналдықта, әдебиетіміздің шын сырына жете алмадық» дейді өкініп.

Тағы да: «Сөз өнерін культқа айналдырған ел екендігімізді ұмытпай, әлемдік танымнан өз арнамызды табуға тиіспіз» дейді.

Тағы бір сөзінде: «Қазақ әдебиетіміздің шындығын европалық схемаға сыйғыза алмай, өз ерекшелігіміз екенін айта алмай келеміз» дейді. Т. Кәкішев кеңестік дәуір әдебиетін мынадай кезеңдерге бөледі: **1. 1917-1937 жылдар – профессионалды әдебиет қалыптасқан кезең. 2. 1937-1956 жылдар – құрсаулы әдебиет дәуірі. 3. 1957-1985 жылдар әдебиеттегі тоқырау кезеңі.**

1920-25 жылдар өзінше бір жан талас кезең. Айтыс-тартыс көп болған. Ол айтыс-тартыс перде сыртында тұрып қуыршақты ойнатқан айтыс-тартыс болған. Бұл сахнада қазақтар алаш һәм коммунист боп екіге бөлінген. С. Сейфуллиннің 1922 жылы шыққан «Асау тұлпар» кітабын Н. Төрехұлов былай сынайды: «Сөздің қысқасы білімсіздікпен өлең жазып, әуре болып жүрудің өзі ұят. Сәкеннің өз ақылымен жазғандары түкке жармайды. «Асау тұлпарды» оқыған кісі өзінің кім, дүниенің не екендігі былай тұрсын, оң аяғы мен сол аяғын білмей қалу қаупі бар». Н. Төрехұловтың тағы бір сөзі: «Революционер ақын басынан аяғына

дейін бір түсте, бір қалыпта болады». 1924 жылы Н. Төрехұлов: «Саясат жағынан Мағжан кеңес топырағына отыратын адам емес» деген. Н. Төрехұлов – қызыл кеңес өкіметіне құлай сенген, кейін онысына қатты өкінген оқыған қазақтардың бірі.

Төңкерістен кейін жеке көңіл күйлер, талдау мен талқылаулар ұжымдық сипат ала бастады.

1925 жылы 12 маусымда ҚазАПП-ты (қазақтың пролетар жазушыларының ассоциациясы) өлкелік партия комитеті құрды, бюро мүшелері боп: С. Сейфуллин, Ә. Байдилдин, Б. Майлин, Н. Фиактистов сайланды. Қазаптың бағдарламасын С. Мұқанов жазды. Онда ол: «Тапшылдық дәуірде басқа жұмыстар таптан тысқары болмауы сықылды, тап тілегінен тысқары жайылатұғын әдебиет те болмайды» деді. Тағы: «Біздің Одақ пролетариат, қара шаруаның бір бөлімі болғандықтан **тұрмысқа диалектика-материализм көзімен қарайды**» деп жазған.

Алашордалықтар ҚазАПП-ты сүйемейді.

Мағжан осы кезде Мәскеуде жүріп, «Алка» әдеби үйірмесін құрмаққа талпынған. «Алка»-ның «Табалдырық» атты бағдарламасында ол: «әдебиет басынан бақайына дейін тап туралы ғана болса деп ұғу марксшылдыққа да, әдебиетке де қиянат», – деді. Тағы қазіргі қаламгерлер нені жазуы керек дегенде: «Өмі-

ріміздің күнді әм күңгірт дәуірлері болған әм бар. **Қазақтың өзінің жаратылысқа, өмірге, тұрмысқа көзқарасы, өзінше философиясы, терең сезімі болған әм бар.** Осылардың бірі туралы әлі айтарлық қалам тартылған жоқ», – деді.

Ішкі ұстаным тұрғысынан «**Еңбекші қазақ**» бір бөлек, «**Ақжол**» бір бөлек болды. Бұл туралы Ғ. Мүсірепов: «Әсіресе Орынбор, Ташкент болып екі жарылған топта келісім жоқ» деген.

Ташкентте – «Ақжол» газеті, «**Шолпан**», «**Сана**» журналдары, «**Талап**» қауымы жұмыс істеді. «Талапты» М. Жұмабаев пен М. Әуезов құрған. Осы «Талаптың» өткізген бір іс-шарасында Мырзағазы Есболов деген азамат «Ыбырай Алтынсарин өмірі һәм қызметі» деген баяндама жасап, онда Ыбырай шоқынды деген сөзді жоққа шығарып, ол татар молдаларының шығарып жүрген қауесет сөзі екендігін айтқан.

1923 жылы «Лениншіл жас» журналының № 5 санында Ж. Аймауытов өзінің атақты «Мағжанның ақындығы» атты сыни мақаласын жариялады. Онда ол Мағжанды сол кездегі солақай сыннан қорғауға талпынды.

Москвада Н. Төрекұлов «**Темірқазық**» журналын шығарып тұрды.

Ғ. Тоғжановтың сөзі: «В наших условиях основная масса наших советских писателей пока что попутчики. Я лично никогда не признавал и сей-

час не признаю товарища Сейфуллина пролетарским писателем. У него не только нет ничего пролетарского, но зачастую не хватает и советского» («**Советская степь**», 12.04.1928). Сәкеннің советшілдігіне күдік келтірген Тоғжанов – Голощекиннің саясатына көп қызмет қылған.

ҚазАПП басшысы М. Қайыпназаров: «Пролетариат холхозшы әдебиетіміз қазіргі қарқынға ере алмай келеді, артта қалып келеді. Осы күні партиямыз түрлі саяси-шаруашылық науқандарды жүргізіп жатыр: мал дайындау, астық дайындау, егіс науқаны, жаппай оқу, колхоздану тағы басқалар. Осы туралы біздің пролетариат бағытындамыз деген жазушыларымыз: Сәкен, Ілияс, Бейімбет тағы басқалары төселіп ештеңе жаза алмай жүр» деді.

С. Сейфуллин сөзі (алашордалықтарды айтып жатыр): «Ұлтшыл-байшыл жазушыларды және оны дәріптеп көтермелеушілерді еңбекші таптың өсіп келе жатқан екпінді күші, жаз таянған сайын іріген қардай ірітіп бітірмек. Еңбекші тап жазушылары әдебиет майданында енді қарсы күшпен тіктеп күресуге жетті. **Қазақтың көркем әдебиеті енді таптыкі болмақ.**»

30-жылдары **социалистік реализм** деген атау пайда болды. «Соц. реализм» деген термин алғаш рет 1932 жылдың 23 мамырында «Литературная газета» бетінде айтыл-

ды. Реализм деген терминді тұңғыш рет орыс әдебиетінде П.В. Анненков И.С. Тургенев пен И.А. Гончаровтың шығармашылығына қатысты 1849 жылы «Заметки о русской литературе прошлого года» атты мақаласында қолданған болатын. Батыс әдебиетінде реализм термині XIX ғасырдың бірінші жартысында романтизм терминімен қатар қолданылып, екеуінің енші алып бөлінуі француз жазушылары Ж. Шанфлёрі «Реализм» деген жинақта (1857) және Л. Дюранти «Реализм» деген журналда (1856-57) реализм принциптерін орнықтырмақшы болып, теориялық декларацияларын жариялағанда басталған. Асылында реализм терминінің негіздік түп-төркіні ретінде антикалық «**мимесис**» («стабиғатқа еліктеу») термині (Аристотелдің талдауындағы) айтылады. КЛЭ. 6-7 томдар.

1932 жылы ҚазАПП таратылды.

1937 жылы 7 қыркүйекте Алматыда «Ұлтшыл-фашистердің әдебиеттегі зиянкестік істерімен күресу және жас кадрларды өсіру туралы» ақын-жазушылардың жиналысы болды.

1946-50 жылдары ұлтшылдықпен күрес жалғасты. **Космополитизммен айыптау** пайда болды.

1947 жылы партияның «Қазақ ССР ғылым академиясының Тіл және әдебиет институтының саяси өрескел қателері» деген Қаулысы шықты.

Бұл Е. Ысмайылов институт директорылығынан қуылып, 25 жылға сотталатын тұс. Қ. Мұхаметханов, Қ. Жұмалиевтер де осындай мерзімге сотталған.

1956 жылы 20 съезден кейін салда болса «жылымық» (оттепель) пайда болды. Қазақ Сталин құрсауынан құтылды (Мысалдар «Қазақ әдебиетінің қысқаша тарихы» кітабынан алынды).

60-жылдардағы әдеби процесс. 60 жылдар – әдебиеттің іштей бір буырқанған кезі. Осы кезеңде қазақ әдебиетіне өзіндік мінезі бар, жаңа бір толқын келіп қосылды. Жалпы, өзі 20 ғасыр әдебиеті – күрделі бір қиын кезең әдебиеті. Ғасыр басында әрқилы әдеби бағыттар бой көрсетті. Соның бірі дінді өзіне тұғыр еткісі келген **кітаби** яки **киссашыл** ақындар деген атқа ие болған тұлғалар тобы болатын. Олар: Мақыш Қалтаев (1869-1916), Әбубәкір (Кердері) Шоқаев (1858-1912), Нұржан Наушабаев (1859-1919), Мұса Молда Байзақов (1849-1932), Шәді Жәңгіров (1855-1933), Мәшһүр Жүсіп Көпеевтер (1858-1932) еді. Тағы бірі – Абай өнегесін үлгі тұтып, еуропаға бет түзеген топ болатын. Олар А. Байтұрсынов көшін бастаған – Ж. Аймауытов, М. Жұмабаев, С. Торайғыров, М. Әуезов, М. Дулатов сынды әдеби ұрпақ өкілдері еді. Кейін бұл толқындар шетінен саясатқа тұншықтырылып, тарих сахнасынан ысырылды. Бірақ

із-түзсіз кетпеді, XX ғасырдың бірінші жартысына тиесілі үлкен, іргелі әдебиет жасап кетті. Содан әдебиет бір серпіліп барып, басылды.

XX ғасырдың екінші жартысындағы өзіндік өрнегі қатты әдебиет 60-шы жылдардан бастау алады. XX ғасырдың екінші жартысында қазақ қоғамында үлкен өзгерістер болды. Саяси билік қазақ ұлт өкіліне тиді. Д.А. Қонаев билік басына келді. Елдің экономикалық, әлеуметтік хал-ахуалы ілгері жылжыды. Мәдениет дамыды. Осы кезде «60 жылғылар» деген ұғым пайда болды. «60 жылғылар» – мәдени-саяси-әлеуметтік құбылыс. Негізінен бұл қозғалыс, үрдіс мәдени түрде болғанмен, оның саяси астары зор болды. Кинематография саласы дамыды. «Қыз-Жібек» фильмі үлкен құбылыс болды. «Қыз-Жібек» фильмі – қазақ ұлтының мәдени ірі көрсеткіші.

Атақты қырғыз режиссері Болат Шамшиев: «Біз 60-70 жылдары ресми идеология тарапынан әдейі тұншықтырылған ұлттың өз ой-пікірін саяси жоғарғы идея диктатынан құтқару тақырыбын қозғадық. Біз әлемдік кино өнеріне ұлттық идея арқылы кіруді ойладық. Тарих – біз үшін ол кезде қасиетті тақырып болып саналатын» деген.

Кинорежиссер Шәкен Айманов феномені дәл осы кезеңге тиесілі. Музыка саласында Ш. Қалдаяқов үлкен бедерлі із қалдырды. Шәмшінің

«Менің Қазақстаным» әні сол кездің өзінде бейресми әнұранға айналған. Сәулет өнерінің бірегей көрінісі ретінде Алматы қаласы бой түзеп, өсіп жетілді. Живопись саласында С. Айтбаев, Қ. Телжанов сынды суретшілер тың ізденістер жасады. Қазақстанның бейнелеу өнері жайындағы альбомда (1992) былай делінген: «Адекваттық бейнелеу тілін табуда 60 жылдардың суретшілері, бір жағынан, шығыс миниатюрасының композициялық құрылымына, екінші жағынан, қазақтардың ою-өрнек жүйесі принциптеріне сүйенбекші болды. Біріншісі – оларға композициялық кеңістік пен уақыт компоненттерін еркін пайдалануға мүмкіндік берді, оның өзі оларды форманы жинақтап көрсетуге ұмтылдырды. Екіншісі – модульдің ірілігіне, бояудың өз нақыш-әрімен қонуына мүмкіндік берді. Сөйтіп, екеуі де конструкциялық шешімнің айқындығына, суреттің жып-жинақы ықшам шығуына баулыды».

Саяси тұрғыдан айтатын тағы бір жайт, ол – 60-жылдардағы Москва қаласында оқып жүрген қазақ жастарының «**Жас тұлпар**» деген мәдени ұйым құруы. Бұл ұйымның да өзіндік мәдени, саяси мәні болды. Бұл ұйым басында Б. Тайжан, М. Әуезов сынды лидерлері болған. «Жас тұлпарға» қарайлас Қарағандыда «**Жас қазақ**», Семейде «**Тайшұбар**» деген ұйымдар құрылды. Жалпы кеңестік дәуірде мұндай ұйымдар

Қазақстанның түкпір-түкпірінде көп болған. Көбісін біз білмейміз.

Режиссер Әмен Хайдаровтың 1967 жылы түсірілген «Қарлығаштың құйрығы неге айыр?» атты фильмі 1975 жылы Нью-Йоркте өткен мультфильмдердің I Халықаралық фестивалінде «Қола Прак синоскоп» жүлдесіне ие болды. «Қарлығаштың құйрығы неге айыр?» – тұңғыш қазақ мультфильмі.

Осы «60 жылғылар» ауқымында әдебиет те үздік үлгімен дамыды. 60 жылдары әдебиетке жаңа ұрпақ, жаңа толқын келді. «60 жылғылар» ХХ ғасырдың екінші жартысындағы қазақ әдебиетінің негізін құрайды. Олар – О. Сүлейменов, М. Мағауин, О. Бөкеев, А. Сүлейменов, Т. Айбергенов, М. Шаханов, І. Есенберлин, т.б.

1961 жылы әлемді дүр сілкіндірген оқиға болды. Кеңес азаматы Ю. Гагарин әлемде тұңғыш рет ғарышқа ұшты. Бұл – адамзат санасына зор әсер еткен оқиға болды.

Осы оқиғаның ізін суытпай жас ақын О. Сүлейменов Ю. Гагаринге арналған «Земля, поклонись человеку!» атты поэмасын жазды. Гагариннің ерлігін жырлаумен бірге О. Сүлейменов өз атағын да елге шығарды. Поэма қазақ әдебиетіне жаңа есім келгенін, жаңа ұрпақ келгенін әйгілегендей болды. М. Мағауин 60-жылдардың әдебиетіне үлкен әдеби зерттеушілікпен келді. Ғалым-

әдебиетшінің «Қобыз сарыны» атты монографиясы осыған дәлел. І. Есенберлин 1969 жылы «Қаһар» атты тарихи роман жазды. Жұртшылыққа бұл шығарма кеңінен танылды. Қазақ халқының тарихи сана сілкінісін жасаған туында болды бұл роман. Оның рөлі өте күшті. «Қаһар» жазылуы жағынан І. Есенберлиннің «Көшпенділер» атты трилогиясының басы, I-кітабы болатын. І. Есенберлин 60 жылдарда қазақ әдебиетінде тарих тақырыбын ашты. Ол жабулы жатқандай еді. Жазушы А. Сүлейменов те осы кезеңдерде өзінің әдеби шығармашылық жұмысын бастады. А. Сүлейменов әуелгіде өзінің өткір сындарымен, ашық әңгіме түріндегі әдеби пікірталастарымен белгілі болды. Дәл осы кезеңде «Жұлдыз» журналы танымал жас жазушылар А. Сүлейменов пен Қ. Ысқақовтың диалог түріндегі пікірталас мақалаларын жариялаған болатын. Асқар мақаласы «Түр туралы бірер сөз» (1963) деп аталатын. Оның мақсаты кезінде Абай, Мәшһүр Жүсіп Көпеев, Жүсіпбек, Міржақып, Мағжан, М. Әуезов өрнектерімен орнықтырылған, кейінгі қазақ әдебиетінде сөтінегендей болған әлемдік мәдениет пен төл әдебиет арасындағы көркем мәтіндік байланысты паш ету еді.

А. Сүлейменов «60-жылғылардың» белгілі дәрежеде көшбасшысы болды. Ол қандай көшбасшы? Көр-

кемдік интеллектуалдық мағынадағы көшбасшы. Асқар осы кезеңдегі интеллектуалдық ортаның, қоғамның ішкі рухани ашытқысы болған секілді. «60 жылғылар» – жалпы бұл қазір гуманитарлық ғылымда тың жатқан тақырып. Ол – ауқымды үлкен тақырып. 60-жылдары қазақ әдеби өмірі өте белсенді, қызғылықты болды. Оған себепкер жаңа, жас толқын өкілдері дедік. Осы кезеңде «Лениншіл жас» газетінің даңқы шықты.

Жазушы О. Сәрсенбай: «...алпысыншы жылдарда қаулап шыққан жас ақын-жазушы-сыншылардың біразы «Жұлдыз» журналы мен «Лениншіл жас» газеті төңірегінде топтасты. Айрықша осы екі басылым беттерінде А. Сүлейменов, З. Серікқалиев, Т. Токбергенов, Т. Ибрагимов секілді жаужүрек сыншылардың өткір мақалалары жарияланып, әдебиеттегі дәстүр мен жаңашылдық, мазмұн мен түр, тақырып пен идея, т.б. туралы таза көркемдік ұғымдар туралы қызу айтыстар басталды» дейді.

Осы кездегі «Лениншіл жастың» аты шығуына бас редактор Шерхан Мұртазаның әсері зор. «Лениншіл жас» – 60-жылдардағы қазақ баспасөзінің лидері болды. Салыстырып айтқанда, ол өзінше бір оныншы жылдардағы А. Байтұрсыновтың «Қазақ» газеті болған сияқты. «Лениншіл жас» газетінің шын мәніндегі орны осындай болды. 60-жылдар – ұлт, ел тарихындағы үлкен бір серпіліс

кезең. Тұтас карағанда солай. Оның ішінде «60-жылғылар» феномені – өз алдына бір әлем. Әрине, қазақтық «60-жылғылар» кезіндегі одақтық ауқымдағы «шестидесятниктермен» тамырлас. Оны бөліп карауға келмейді. Біз бұл тақырыпқа кең жайылмай, ықшам түрде барып отырмыз.

*90-жылдардағы әдеби өмір. Қазақ әдебиеті тарихындағы XX ғасырдың екінші жартысындағы түйінді кезеңдердің бірі – 90 жылдар деуге болады. 90 жылдар – саяси-қоғамдық ерекше сипатқа ие кезең. Осы кезде қазақ елі 200 жылдық отарлық жүйеден басы босап, тәуелсіздік алды. Қоғамда тұтастай алғанда зор өзгеріс толқындары болды. Қазақ әдебиетінде үлкен іштей, сырттай қозғалыстар болды. Оның әдебиетке тигізген әсерлері: 1) *Танымдық-тарихи жаңалық.* Саяси репрессияның құрбандары болған әдеби есімдер мен шығармалар әдеби ортаға оралды. Әдеби айналымға қайта түсті. Олар: Ш. Құдайбердиев, А. Байтұрсынов, М. Дулатов, Ж. Аймауытов, М. Жұмабаев болатын. Бұл жағдай (факт) әдебиет тарихын, әдебиетке деген көзқарастың бағытын күрт өзгертті деуге болады. Жұтаң тартқан әдеби мазмұн тереңдеп, өзінің негізгі түбірімен қайта қауышты. 2) *Әдебиет 70 жылдық кеңестік цензурадан құтылды.* Рухани еркіндік кеңістігіне ие болды. Әдебиетке 90-жылдар бөлігінде әсер етуші негізгі фактор ре-*

тінде осы екі құбылысты айтуға болады. Осы жағдайларға байланысты 90-жылдардағы әдеби бөлік өзінше 60 жылдардағы әдеби бөлікке, кезеңге ұқсас. XX ғасырдың екінші жартысындағы онжылдықтар ішінде әдеби мағынада 70-80-жылдарға қарағанда 60, 90-жылдардың шоқтығы биік, орны бөлек деуге болады. 60, 90-жылдардағы кезеңдерге қарағанда 70-80-жылдарды мінез-құлқы жағынан біркелкі, бірқалыпты жуас деуге келеді. 60, 90-жылдар буырқанған әдеби кезеңдер заманы болды. Олар әдебиет тарихында ерекше шешуші кезеңдер болып саналады.

Мысалы, 20 жылдар әдебиеті сияқты 90 жылдардың әдебиеті өзіндік ерекшеліктерге бай әдеби кезең. *Бұл кезеңнің негізгі әдеби формасы — көсемсөз (публицистика)* түрінде өрбіді. Басқа әдеби жанрларға қарағанда әдебиеттің көсемсөз жанры авангардтық рөл атқарды. Ол елдегі тұрмыстық-саяси ахуалға байланысты еді. 90 жылдарда ұлттық рухани-мәдени кеңістік информациялар тасқынына тоғытылды. Ұлттық рухани кеңістік есігі бүкіләлемдік хабар-ошар жүйесіне еркін ашылды. Осы жағдайлардың бәрі де ұлттық әдеби санаға да әсер етті. Оның үстіне 200 жылдық үзілістен кейін қол жеткен тәуелсіздік оқиғасын да қазақ жазушылары ішкі рухани сүзгіден өткізіп алулары керек еді. Елге де әдеби дүниелердің ішінен қолма-қол

тез жететін жанрлық шығармалар қажет болды. Оқиғалы, өзгерістерге толы кезең, жылдамдықпен қозғалды және әдебиеттен де сондай жылдамдықты талап етті. Соның нәтижесінде 90-жылдар әдебиетінде публицистика жетекші жанрға айналды. Бұл салада белгілі қаламгер — ақын, жазушылар еңбек етті. Олар: Ә. Кекілбай, Ш. Мұртаза, М. Шаханов, О. Сүлейменов, Д. Исабеков, т.б.

Бұл қаламгерлер сонымен бірге белсенді саяси өмірге де араласты. Баспасөз құралдары тарапынан **«Жас Алаш», «Ана тілі», «Қазақ әдебиеті», «Жас қазақ»** газеттері заман сұранысына қарай қызмет етті. «Қазақ әдебиеті» газетінде ақын, журналист М. Ақдәулетов өткір, сауатты мақалаларымен көзге түсті. Осы газет бетінде әдеби сыншы Ә. Меңдеке әдеби сын жанрында белсенді еңбек етті деуге болады. 90-жылдарда М. Шаханов өнімді әдеби жұмыстар жасады. Ол өзінің атақты **«Өркениеттің адасуы»** атты өлеңмен жазылған романын жария етті. Кейіннен бұл жұмыстың жалғасы іспеттес **«Жазагер жады космоформуласы» (Шынғыс ханның пенделік құпиясы)** атты дастандардан құрылған романы жарық көрді. 1997 жылы «Рауан» баспасынан М. Шахановтың Ш. Айтматов екеуінің біріккен авторлығымен **«Құз басындағы аңшының зары» («Ғасыр айрығындағы сырласу»)** атты естелік ро-

маны жарық көрді. Бұл шығарма екі ірі автордың философиялық ой түйю, пікір жақындастығынан туындаған дүние деуге болады. Шығарманың қамтыған тақырыптық ауқымы өте кең.

90-жылдардағы белсенді авторлардың бірі – Шерхан Мұртаза. Шерхан Мұртаза мен белгілі журналист К. Смайловтың біріккен авторлығымен 1998 жылы «Елім саған айтам, Елбасы, сен де тыңда» атты эпистолярлық шығармасы жарық көрді. Бұл шығарма да ел тарапынан үлкен ілтипатқа ие болды. Ш. Мұртазаның сонымен бірге бұл кезеңде «Ай мен Айша» атты автобиографиялық романы жарық көрді. Бұл – автордың «Қызыл жебе» романынан кейінгі жазылған ірі әдеби дүниесі-тін. Белгілі жазушы М. Мағауин де 90-жылдарда өнімді еңбек етті. Автор «Салах-ад-диннің үкімі» атты әңгімесімен оқырмандарымен қауышты. Әңгімеде діни-рухани жауапкершілік сезімі қозғалады. Әңгіме өзіне ауыр жүк тақырып сайлап алған. Тақырып жаңа заманға лайық. М. Мағауин діни тақырыпты өте ұтымды түрде жаңа заманмен қабыстырады. Шенбер киюластырылған шығарма архитектуралық сипаты бұл мақсатқа мінсіз қызмет етеді. Жазушының кенестік идеологиялық шытырман-ның сипатын қанық бояумен көрсететін тағы бір шағын шығармасы – «Коммунистік реализм» әңгімесі.

«Коммунистік реализм» – әңгімесінде Хрущевтік «Жылымық» кезіндегі университет студенттерінің рухани өмірі нанымды суреттеледі. Әңгіме автобиографиялық қалып бояуымен жазылған соң, құндылығы қатты артқан.

90-жылдардағы әдеби ой-пікірлер заман ағымына қарай пайда болған түрлі мәселелер төңірегінде өрбіді. Әдеби ой-пікірлер «Қазақ әдебиеті» газетінде жарияланып тұрды. Олар мәжіліс, өзара пікір, сұхбат түрінде жүріп отырды. «Қазақ әдебиеті» газетінде «Әдебиетіміз үдеп жүр ме, жүдеп жүр ме» (1996. № 10), «Әдебиетіміздің мұны көп пе, міні көп пе?»

(1996. № 19), «Қазақ әдебиетінің тарихы қайта жазылуға тиіс» (1996. № 26), «Жел өтіндегі қоғам және қалам қабілетінің салмағы» (20.03.1998) атты жарияланымдар пайда болды. 1996 жылы қарап отырсақ, бірқыдыру әдебиет төңірегінде кәсіби поэтикалық талқылаулар болып өткен «Әдебиетіміз үдеп жүр ме, жүдеп жүр ме?» атты мақалада Ш. Ыбыраев: «Модернизм, абстракционизм, авангардизм, экзистенциализм, мифологизм, сюрреализм» сияқты ағымдар өркеніетті елдер әдебиетінің тарихында өз ізін қалдырды. Енді осы әдіс-тәсілдерге үрке қарауды қою керек те сияқты. Көркемдік ізденістері алуан түрлі, егемен еліміздің ешкімге ұқсамай-

тын жана дәуірінің ұлттық әдебиетін жасау – алдымызда тұрған зор міндет», – дейді. Сондай-ақ: «Мәселен, Абай мұрасын герменевтика, жүйелі-функционалдык анализ тұрғысынан зерттеп көрсек қайтер еді? Бәлкім сонда Абайың әлі де бізге бейтаныс қырлары ашыла түсер ме еді?» дейді. Бұл жерде ғалым Ш. Ыбыраев әдебиеттану ғылымының келелі мәселелерін қозғайды. Академик З. Қабдолов: «Ал енді біздің әдебиеттануымыздың алдында тұрған мақсат не? Әдебиеттегі тап тартысының, әдебиеттің партиялылығының бекер екенін жап-жақсы ашып, жан-жақты дәлелдеп бердік қой. Сол сияқты, ендігі міндет – жазушының шеберлік критерийін белгілеу. Сол арқылы кім жазушы, кім жазушы емес дегенді айқындап, анықтау» дейді.

Әкім Тарази: «Бізде әдебиет бар. Мәселен, қазіргі Маркестің деңгейіне Мағжан, Жүсіпбек өздерінің әңгімелерімен 20-жылдары-ақ көтерілген болатын. Әдебиеттанудың үніле зерттейтін объектісінің бірі де осы болу керек...» деген пікір айтады.

Әкім Тарази терең профессионалды көзқарасты талдауға шақырады. Ә. Нұрпейісов: «Көркем әдебиет – өнер ғой. Ал өнердің міндеті – таң қалдыру. Оқырман таң қалғанда ғана ләззат алады» дейді. Нұрпейісов бұл жерде әдебиеттің бір ғана қырын айтып тұрған сияқты. Бұл әдебиеттің ассоциациялық жағы ғой.

Фольклоршы Сейіт Қаскабасов: «Басын ашып алатын бір жай, бізге идеологияның керегі жоқ. Әдебиет онда тағы да идеологияға қызмет ете бастайды. Әдебиеттің өзінің мүддесі далада қалады» дейді.

Қалтай Мұхамеджанов оған керісінше: «Идеологиясыз ел болмайды. Халыққа мақсат, сенім, мұрат, рух керек. Идеология дегеніміз – осы» дейді.

Осы идеология жайын («Әдебиетіміздің мұны көп пе, міні көп пе?») Ә. Қодар: «Қазір көп нәрсе өзгерді. Өзгеріп те жатыр. Менің бір таң қалатыным, біздің санамыз өзгерер емес. Әлі де баяғыша ойлаймыз. Дәл қазір идеология қажет деудің өзі ұят. Идеология – адамды өзіндік ойлаудан, өзіндік ой айту мүмкіндігінен ажырататын алапат құбыжық емес пе? Оның несін аңсаймыз? Керісінше әдебиетке, өнерге де автономизация керек. Сонда ғана әдебиет көркейеді» деп топшылайды.

Осы орайда идеология керек пе, керек емес пе? деген сұрақтың көп айтылуы нені меңзейді? (меңзейді). Бұл өнердің дербестігі болар, бәлкім өнерді қоғамнан оқшаулау болып шықпай ма? Баяғы («Чистое искусство») «Таза өнер» жаңғырығы емес пе? Жалпы алғанда, Ә. Қодар казак әдебиетшілері ішінде танымдық көзқарасы жағынан (форма) пішінге көп мән беретіндерден.

Жазушы С. Асылбеков: «Жасырып-жабатыны жоқ, біздің қазақ әдебиетшілері талант жағынан кенделік көрмегенмен, интеллект жағынан ағылшын тілді мен орыстілділерден кемшін түсіп жататыны бар» дейді. Айтса-айтқандай интеллект мәселесі – қазақ әдебиетінің үлкен сырқаты. Созылмалы сырқаты сияқты. Анығында интеллект зораймай, әдебиет зораймайды.

Бакқожа Мұқай жақсы ой айтады: «Жетпіс жыл ішінде жасалған әдебиетіміздің деңгейі қандай? Енді осыны анықтап, іріктеп алуымыз керек. Бізде бұған дейін елек, сүзгі болмады. Ал енді әрбір әдеби шығарма әдеби сынның сүзгісінен сырт қалмауы тиіс. Қайсысы жарамды, қайсысы жарамсыз, уақыт тезіне төтеп бергені қайсы, бірер жылдың жүзінде ескіріп сала беретіні қайсы – осы мәніс мәселелердің түбіне жеткен жөн». Бұл – әдебиет тарихына жақын мәселе.

Мейірхан Ақдәулетұлы: «Біздің еңірегенде етегіміз толып, шарасыздық пен үмітсіздіктің жетегіне еруіміздің де өзіндік себебі жоқ емес. Меніңше, бұл – жүйелі ойлауымыздың (системное мышление) қалыптаспағандығының, соның нәтижесінде объективті себепті көрмей, субъективті салдарды ғана есепке алатындығымыздан» дейді. «Бізге белгілі бір асудан асқан ақын-жазушы, «пұтка» айналып кетеді, оған тек табыну керек!» М. Ақдәулетұлы өзіне тән сарказммен сөйлейді.

Жұмабай Шаштайұлы: «Әдебиеттің теориясы тұралады. Нағыз әдебиеттанушылар жоқтың қасы десем, артық айтқаным бола қоймас» Ж. Шаштайұлы шындыққа көп жақын ой айтады. Ұлттық әдебиеттануда проблемалар шаш-етектен. Тіпті, бұл сала проблемалар үйі, орталығы сияқты боп көрінеді кейде.

Мұрат Әуезов – қоғамдық ой қайраткері. Әдебиетке қатыстығы әдебиет сыншылдығынан көрінеді. Ол: «Әдеби процесті жөнге салатын кім? Ол – әдеби сын. Бірақ әдеби сынның мейілінше сыншыл әрі профессионалды болуы шарт» («Жоңғарды жеңген қазақтар емес, қытайлар. Цинь империясы») дейді.

Әлия Бөпежанова: «Меніңше, «Ұлы стиль» деп аталған реализмнің әлемдік әдебиеттегі тарихи уақыты бітіп келеді».

Айгүл Ысмакова. Әдебиет теориясымен шұғылданушы: «Жазушы болу деген – іштей оппозиционер болу». «Бүгінгі әдеби процестерді ашып көрсету мен оларды профессионалды тұрғыдан насихаттау жағы әлсіз» деген ой айтады.

Осы аталмыш екі мақаланы көз жүгірте қарағанда: біздің әдебиеттегі сыншы, жазушы-ақындарымыздың 90-жылдар әдебиетіне бірсыпыра көзқарастарын байқауға болады. Бұл сұхбат-талқыда айтылған ой-пікірлерде әдебиет кемшіліктері көп жіпке тізіледі. Әрине, көбісі эмоционалды

көңіл күйден айтылады. Ғылыми дән, пікіршілдігі де жоқ емес.

Қорыта айтқанда, 90-жылдардағы әдеби процестердің өз кезіне сай ерекше өрнекті ерекшелігі болды деуге болады. Біздің міндет соны зерделей алсақ, саралай алсақ, эне-міне дегенше әйтпесе 90-жылдарда тарих парағына айналып, есік аузында

2000 жылдар тұр, қазақы бейғамдыққа уақыт аз қалып тұр. Байқап карағанда, 2000 жылдар әдебиеті 90-жылдармен біте қайнаскан әдебиет болғалы тұр.

Ия, әдебиет қазірде бұрқылдан қайнау үстінде. Оған бас-көз болатын – әдебиеттану ғылымы. Ол өз тағына қайта отыруы керек.

2-тарау. КӨРКЕМ ӘДЕБИЕТ

2.1. Әдебиет туралы түсінік

Әдебиет туралы түсінікті әуелі өнер туралы түсініктен бастау керек. Өйткені «әдебиет деген не?» деген сұраққа жауап беру оңай. Оған бір ауыз сөзбен «өнер» деп айтуға болады. Ал «өнер деген не?» деген сұраққа көп адамдар тосылып қалып жатады. Демек, «өнер деген не?» деген сұраққа жауап берген адам «әдебиет деген не?» деген сұраққа жауап берген болып саналады. Біз «өнер деген не?» деген сұраққа А. Байтұрсыновтың сөзімен жауап бергіміз келеді: «Біздің көріп, сезіп, біліп тұрған айналамыздағы нәрселердің бәрі не табиғат ісінен шыққан жаратынды нәрсе, не адам ісінен шыққан жасалынды нәрсе. Орман, теңіз, тау, тас, өзен, бұлақ бұлар табиғат ісінен шыққан жаратынды нәрселер. Табиғат ісінен шыққан жаратынды нәрселердің бәрі табиғат дүниесі болады; адам ісінен шыққан жасалынды нәрселердің бәрі өнер дүниесі болады, өйткені жасалынды нәрселердің істеліп шығуына адам ақылы, әдіс-амалы, шеберлігі, өнер күші кіріскен».

Оп-оңай анықтама. Яғни, өнер адам қолымен жасалған нәрсе. Ал

А. Байтұрсыновтың табиғат ісінен деп тұрғаны – Құдай жаратқан нәрселерді айтқаны. Яғни, адам жасаған зат пен Құдай жаратқан заттың айырмасы жер мен көктей. Екеуін салыстыруға келмейді.

А. Байтұрсынов өнерді екіге бөледі. Бірінші тіршілікке керекті (егін салу, киіз басу, етік тігу, нан жабу, үй соғу) тірнек өнері. Екінші көңілге жағымды, жанға керекті (ою, сурет, әшекейлеу, әуез, өлең шығару) көрнек өнері. Әдебиет осының екінші түріне жатады. Яғни, атауы бір өнер болғанмен әрине етік тігу мен өлең шығару бір нәрсе емес. Екеуінің от пен судай, аспан мен жердей, қараңғы мен жарықтай айырмасы бар. Өйткені тіршілік қалауы мен жан, көңіл қалауы әр түрлі. Бірақ екі қалауда керек қалау, сонда да болса тірнек өнерінен көрнек өнерінің керегі басым, өйткені жан денеден артық, тірнек өнері дене қалауын жандандырса, көрнек өнері жан қалауын жандандырып, рухты шабыттандырады. Сөз өнері туралы А. Байтұрсынов: «...нәрсенің жайын, күйін, түрін, түсін, ісін сөзбен келістіріп айту өнері – бұл сөз өнері болады», – деген.

Әдебиет деген сөз арабтың *адабун* деген сөзінен шыққан. Араб сөздерінің әдетте мағынасы кең, жалпы араб тілі өте бай, құнарлы тілге жатады. Өйткені араб тілі – Құран тілі. Сол сияқты «адабун» сөзінің де бірнеше мағынасы бар: 1) *Әдебиет, асыл сөз*; 2) *Тәрбие, әдептілік, көргенділік, сыпайылық, кішіпейілділік*; 3) *Мінез-құлық*. Осы сөздердің бәрі – өте мағыналы сөздер. Әдебиет осы мағынаның бәрін ішіне алады. Ақиқатында шығыс әдебиеті (араб, қытай, түрік, жапон, үнді, парсы, т.б) батыс әдебиетіне карағанда тамыры терең һәм мағынасы да толымды әдебиет боп саналады. Батыс әдебиетіне латынның *литтера* (латынша: *littera* – әріп, жазу) деген сөзін өзіне термин тұтқан орыс әдебиеті де кіреді. Осы терминдердің мағынасынан да қайсысының тамыры терең екені байқалып тұр.

* * *

Көркемдік. Әдебиет өзінше бір дерексіз ұғым емес. Ол жеке дара көркем шығармалар жиынтығынан тұрады. Сол шығармалар жиынтығынан, олардың көркемдік мәнінен әдебиеттің сапасы, деңгейі, ауқымы білінеді. Көркем шығарма – әдебиеттің өмір сүру формасы. Қысқа түрдегі мақал-мәтелдер мен фразеологизмдерден бастап «Алпамыс ба-

тыр» жыры яки М. Әуезовтың «Абай жолы» роман-эпопеясы да көркем шығармаға жатады. Көркем шығарманың өзіне тән қалыптанған жүйесі, құрылымы, түрлері болады. Мысалы, шағын лирикалық туындыны көлемді романмен салыстыруға болмайды. Әрқайсысының өзіне тән орны, қызметі, әсері, маңызы бар. Бірақ көркем шығармалардың бәріне тән ортақ бір нәрсе бар, ол – көркемдік. Ең басты нәрсе – осы. Көркемдік деген – шығарманың шырайлы пішіні ғана емес, оның айтар ой-идеясы да. Осы екі бірліктен ғана нағыз көркемдік, көркем құндылық пайда болмақ.

Көркем құндылық жасаушы нәрлі бір орта ол – халық даналығының қалың іші. Халық даналығы қысқа әрі нұсқа түрде, ғасырлар бойғы өмір тәжірибесінен қорытылған әрі мен нәрі біртұтас тірі организмге айналған көркем шығармалар түрінде болашақ ұрпаққа жеткен. Осы халық даналық қоры көркем шығарма түрінсіз болашаққа жетпес еді. Соның бірі әрі бірегейі – мақал-мәтелдер мен афоризмдер. Мақал-мәтел турасында профессор Ә. Қоңыратбаев былай деген: «Ел аузында көбіне сөйлеу тілінде қолданылатын дүр сөздердің бай да мазмұнды саласы – мақал-мәтел, идиоматизмдер, ойлы фразалар болып келеді. «Сөз асылы – мақал» дейді халық. Оның айтушылары да – көпшілік. Мақал – логикалық, образдық ойдың қосқанаттасқан ғажап

табысы, тәжірибеден туған философиялық сөздер. Оның ұйытқысын, ең алдымен мақалдан іздеу керек. Онда этикалық, философиялық, коллективтік мазмұн бар, мақалдың қорытындыларын халық еш уақытта теріске шығармайды» (Қоңыратбаев Ә. Қазақ фольклорының тарихы. – Алматы, 1991. – 64 б.). Мысалдар:

- *Битке пышақ суырма;*
- *Шірікке шыбын айналар;*
- *Бас білген өгізге өк деген өлім;*
- *Жаз арбаңды сайла,*
қыс шаңаңды сайла;
- *Қойшы көп болса қой арам өледі;*
- *Өлімнен ұят күшті;*
- *Бейнетсіз рахат жоқ;*
- *Еңбек етсең емерсің;*
- *Ел іші алтын бесік;*
- *Кісі елі күміс, өз елің – алтын;*
- *Хан ақымақ болса, халық күйзелер;*
- *Қансоқта жеп ит семіреді,*
пара жеп би семіреді;
- *Оқу иемен құдық қазғандай;*
- *Иманы кеткеннің жиганы кетеді;*
- *Құдайға құры сөзбен құлмын деме;*
- *Жасыңда салақ болсаң,*
бара бара былық боларсың;
- *Аузы күйген үріп ішер;*
- *Қысқа жіп күрмеуге келмес;*
- *Ат басына күн туса,*
ауыздықпен су ішер,
- *Ер басына күн туса,*
етігімен су кешер.

Осы келтірілген мысалдардан не байқауға болады? 1. Шығарма тақыры-

бының нысанын (объектісін) табу-
дағы ғажайып дәлдік. 2. Сөз құрау-
дағы құбылту (троп) және айшықтау,
ажарлау (фигура) тәсілдерін шебер
пайдаланушылық. 3. Тұжырымдап,
ой қорытудағы түбі жоқ терең да-
налық. Осының бәрі жиылып келген-
де, шығармалар көркем мәнге ие бо-
лып тұр. Біздің мақалдарды есіткен-
де елең ететініміз, ондағы айтылған
сөздердің шымырлап бойға жайыла
салатыны сол көркемдік қасиетінің
аркасында болып тұр. Әйтпесе ауыз
екі айтыла салған сөздің бәрі адам-
ның бойына оп-онай дари бермейді.
Яғни, көркемдік халық даналығынан
бастау алады. Демек, өнер деген нәр-
се – халық өмірімен біте қайнасқан
құбылыс. С. Мұқанов өнер туралы
былай дейді: «Орысша «искусство»
деген сөзді қазақша «өнер» деп ауда-
рып жүрміз.

«Өнер» деп табиғат тұрпатын
адамның қажетіне, мұқтажына жар-
арлық етіп, соған бейімдей өзгерту-
ді айтамыз.

Абай өнерді «тән азығы» және
«жан азығы» деп екіге бөлгендегі
жайында жоғарыда айттық. Тән (де-
не) азығы тіршілікке қажет бұйым-
дар, яғни екінші сөзбен айтқанда ма-
териалдық мәдениет.

Ал жан азығы дегеніміз – көркем
өнер. Бұл табиғаттың бойындағы
әсемдікті, күш-қуатты адамның қажетіне сәйкестендіріп, қол ия тіл арқылы көріктендіріп жіберу. Мұндай

көркем өнерді Абайдың «жан азығы» деу себебі ол жанға, яғни көңіл күйіне, сезімге қатты әсер етеді.

Отырықшы елдерде, әсіресе Еуропада көркем өнердің шыңына жете өркендеген көп түрлері бар. Мысалы, архитектура (ғимарат), скульптура (мүсін), живопись (сурет салу өнері), музыка (ән-күй өнері), тіл өнері (әдебиет), тағы тағылар. Осылардан революциядан бұрынғы көшпелі қазақ ауылдарында ең көне заманнан халықпен бірге үздіксіз, жарыса жасап келе жатқандары ән-күй мен тіл өнерлері. Өзгелері бертінде ғана туа бастады (Мұқанов С. Халық мұрасы. – Алматы, 1974. – 126 б).

Қазақта қатты дамыған өнер түрі – қол өнері һәм сөз өнері. Сәулет өнері де кезінде қатты дамыған, бірақ кейін тарих толқынында түрлі аласапырандарға ұшырап, сәулет өнерінің үлгілері болып табылатын қалаларынан ажыраған соң ол өнерден қол үзіп қалған. Негізгі баспана түрі – киіз үйге көшкен. Сәулет өнерінің кейбір үлгілерін заманымызға жеткен мазараттардан ғана байқауға болады (Мысалы: Делидегі – Хумаюн, Аградағы – Таж-Махал, Түркістандағы – Қ. Иасауи мазар-кесенелері).

Қолөнердің негізгі мәні – қолданбалылығында жатыр. Яғни, тірнек өнері деуге болады. Қазақ қолөнері екі керекті көздеген: 1. Әдемілік 2. Тіршілікке керегі. Осы мақсатпен бүкіл қолөнер түрі жасалған:

киім-кешек, үй жабдықтары, ыдыс-аяқ, құрал-сайман, қару-жарақ. Қолөнердегі негізгі өнер элементі – орнамент, оюлар. Қазақтың живописі, графикасы, барелеф-скульптурасы бәрі ою-өрнек түрінде қолданбалы қолөнеріне кіріктірілген. Оның зор, күшті болатыны содан. Олар бірыңғай еуропалық үлгідегі сурет өнерін қабылдамаған. Яғни, әсіресе грек-рим үлгісіндегі скульптура, живопись өнерін мұрат тұтпаған. Қазақ даласынан Леонардо до Винчи, Микаленджело һәм импрессионистердің (Сезанн, Гоген, Тулуз Лотрек, т.б) шықпау себебі сол. Ал бұл өнер түрлерін мақсат етіп, қызықпауы – Ислам дінінен. VIII ғасырдан бастап Ислам дінінің дәмін татқан халық осы діннің талабы бойынша жанды нәрсенің бейнесін салудан бас тартқан. Ислам оған тыйым салады. Есесіне халықтың өнері одан ақсамаған. Ислам талаптарын орындай отырып та, өнердің әлемдік жауһарларын тудырды. Негізгі өнер формасы – ою-өрнек дедік. Сол ою-өрнек формаларына бар бояу колоритін жағып һәм суреттік фигураларды енгізді. Қазақ қолөнерінің бояу колориті өте бай, айшықты, анық және фигуралық суреттері абстракциялы түрде болып келеді. Бірақ бұл қазіргі әлемдегі кең өріс алған модернистік яки постмодернистік абстракция өнері сияқты емес. Модернистік өнердегі абстракция ол – құрғақ ойдан құрылған

мағынасыз (иррационалды – ақылға сыйымсыз) өнер болса, Исламға сүйенген өнердегі абстракция әлемде бар жаратылған заттардың өсімдіктер мен геометриялық фигуралар түріндегі стилдік қалыпқа түсірілген (стилизация) көшірмесі. Өйткені бүкіл суретшілер сарсылып, іздеп жүрген шын даналық та, сұлулық та жаратушының құдіретімен табиғат пен адам бейне сұлбасында көрініс тапқан. Яғни, мұсылмандар үшін өнердегі құндылық: жаратылған заттардың фотографиялық калыптағы көшірмесін жасауда емес, оның абстракциялық, стилдендірілген көшірмесін жасауда. Дүниедегі ұшы-қиыры жоқ, миллиардтаған жаратынды заттарды бейнелеу біркұдайшылдық идеясын көлегейлесе, керісінше ол заттардың стилдік қалыпқа түсірілген абстракциялық бейнелері жаратушының жалғыздығын әйгілеп тұрғандай болады (Бұл туралы қараңыз: Титус Бурхардт. Сакральное искусство востока и запада, принципы и методы // Тан Шолпан. 2002. – № 3. 178-205 с). Осы өнерді қазақ қатты меңгергендігін өзінің қолөнерінде паш етті.

Сөз өнері – қазақтың ең озық өнері деуге болады. Халықтың өзі: «Өнер алды – қызыл тіл» деп бекер айтпаған. Қазақтың бүкіл даналығы оның ауыз әдебиетінде жасалған, сақталған. Оған дәлел, жоғарыда келтірілген афоризмдер. Қазақ сөзінің сондай бір негіз болған сүйекті бөлігі – **фразеологизмдер**.

Фразеологиялық сөздер қазақ тілінің қаймағы, сығынды сөлі десе болғандай. Бұл – шын мәнінде біздің ғалымдарымыз қарастырып жүргендей, тек тілге қажетті өлі материалдар емес, нағыз әдеби шығармалар. Бұлар – тілдің қазынасы һәм әдебиеттің қайнар бұлағы. Фразеологиялық тіркестерді білмей, әдеби шығарма тұмайды. Фразеологизмдер – көркем бейнелер ордасы, даналықтың маржандай тізіліп, хатқа түскен түрі, өнердің асқан үлгісі. Сөзімізді мысалдармен тірілтейік:

1. Қызыл кеңірдек болу;
2. Қылышынан қан тамып тұр;
3. Қыршынынан қиылу;
4. Ләм-мим демеу;
5. Мұзға отырғызып кету;
6. О дүние;
7. От алып ораққа түсу;
8. Опық жеу;
9. Өмір-бақи;
10. Өтірікке сүттей ұю;
11. Пышак үстінен бөлу;
12. Райдан қайту;
13. Реңі сынық;
14. Сабыр түбі – сары алтын;
15. Салпаң құлақ;
16. Сапты аяққа ас құйып, сабынан қарауыл қарау;
17. Сиыр құйымшақтату;
18. Сойып қаптап қойғандай;
19. Су жұқпас;
20. Суканы сүймеу;
21. Су сепкендей басылу;

22. Сұр бойдақ;
23. Сырдың суы сирағынан келмеу;
24. Сырт көз;
25. Сіркесі су көтермеу;
26. Сүтке тиген күшіктей;
27. Тақияңа тар келе ме;
28. Таң құлан иектенгенде;
29. Тонның ішкі бауындай;
30. Топырағың торқа болсын;
31. Түймедейді түйедей ету;
32. Түлен тұрту (түлен тұртпесе, түнде қайда барасың);
33. Тіл емізу;
34. Тіл үйіру;
35. Тіс қакқан;
36. Ұзын құлақ;
37. Ұршықша ііру;
38. Ұстараның жүзіндей;
39. Үзенгі жолдас;
40. Үріп ауызға салғандай;
41. Үш қайнаса да сорпасы қосылмайды;
42. Шала бүліну;
43. Шашбауын көтеру;
44. Шаш етектен;
45. Шыбындай жанды шүберекке тую;
46. Шіріген жұмыртқа;
47. Ілгері басқанның иті оттайды;
48. Іші удай ашу;
49. Ішінде ит өліп жатыр;
50. Пешенесіне жазылған;
51. Өкпесі кара қазандай;
52. Өгіздей өрге сүйреу;
53. Өз қотырын өзі қасу;
54. Отпен, сумен кіріп, күлмен шығу;
55. От ауызды, орақ тілді;
56. Ораза ашу;
57. Ойсыз құлақ;
58. Ойға олақ;
59. Нұр үстіне нұр;
60. Нәпсісін тыю;
61. Мүйіз шығу;
62. Мұрындық болу;
63. Мұршасы келмеу;
64. Мұрынынан шаншылу;
65. Миы ашу;
66. Миға қону;
67. Маңдайға жазған;
68. Маңдай терін төгу;
69. Майын тамызу;
70. Майдай жағу;
71. Қырымнан көру;
72. Қыстың көзі қырауда;
73. Қыл көпір;
74. Қызыл шақа;
75. Қыл арқан;
76. Қызыл қарын жас бала;
77. Құрдай жорғалау;
78. Құлағы түрік;
79. Құлағына құю;
80. Құдайға қараған;
81. Құдайдың салғанын көру;
82. Құдай сүйер қылығы жоқ;
83. Қу бастан қуырдақтық ет алады;
84. Қоңыз теріп кету;
85. Қой үстіне бозторғай жұмыртқалаған заман;
86. Қол ұшын беру;
87. Қара тану;
88. Қара шаңырақ;
89. Қара қылды қақ жарған;

90. Қой аузынан шөп алмас;
 91. Кой көз;
 92. Қоңыр күз;
 93. Қара күз;
 94. Қара қазан, сары баланың
камы;
 95. Қаны жерге тимеу;
 96. Қан жоса;
 97. Қаймағы бұзылмаған;
 98. Кіндік кесіп, кір жуған жер;
 99. Көк ми;
 100. Көзге түртсе көргісіз;
 101. Ит жығыс;
 102. Ит жеккен жер;
 103. Инемен құдық қазғандай;
 104. Иман жүзді;
 105. Иманы жоқ;
 106. Зәм-зәм суындай;
 107. Жазмыштан озмыш жоқ;
 108. Жалған дүние;
 109. Жабулы қазан жабулы күйін-
де;
 110. Етек басты болу;
 111. Есек құрты мұрнынан түсу;
 112. Ертеннен қара кешке дейін;
 113. Ел құлағы елу;
 114. Екі жүзді;
 115. Дін қарындастар;
 116. Дүниеқоңыз;
 117. Бір күн бие, бір күн түйе;
 118. Бүйректен сирақ шығару;
 119. Буынсыз жерге пышақ ұру;
 120. Бит терісінен биялай токиды;
 121. Бие сауымдай уақыт;
 122. Балапан басына, тұрымтай
тұсына;
 123. Бармағынан бал тамған;
 124. Байыз таппау;
 125. Әліпті таяқ деп білмеу;
 126. Әжетке жарару;
 127. Әсіре қызыл;
 128. Аузын буган өгіздей;
 129. Аузына құм құю;
 130. Аузы берік (ораза);
 131. Арасы жер мен көктей;
 132. Ала өкпе болу;
 133. Ай сүттей жарық;
 134. Айдарынан жел есу;
 135. Ажалға дауа жоқ;
 136. Ағаштан түйін түйген.
- Үлгі талдау:** Осындағы келтірінді әрбір сөз өзінше тарих, өзінше көркемдік кеніші. Мысалы: **Ләм-мим демеу** деген фразеологизмнің астарлы мағынасы – сөйлем, ауыз ашпау, бір ауыз сөз айтпау дегенді білдіреді. Ләм-мим – араб әріптері. Араб алфавиті қазақтың мың жылдай, сонау VIII ғасырдан 1929 жылы Сталин өзгерткенге дейін жазған жазуы. Ләм-мимнің алынып тұрғаны содан. Ләм-мимнің бұл жердегі мағынасы тілдің ең кішкентай бөлшегі ретінде алынуы. Яғни, адам ауыз ашпаған, сөйлемеген, ең болмаса бір әріп те айтпаған дегенді білдіреді.
- Еуропалықтарда осы секілді альфа және омега деген фразеологизм бар. Оларда ол бір істің басы мен аяғын білдіреді. Ал альфа грек алфавитінің бірінші әрпі болса, омега соңғы әрпі.
- Қазақтың сөзге шеберлігінің тағы бір көрінісі – **жұмбақ айтыс**. Аттын шабысын:

*Жоғарғы ерні көк тіреп,
Төменгі ерні жер тіреп,
Даусы күндей күркіреп,
Жаңбырдай тері сіркіреп, –*

деп жырлаған қазақ айтыс өнерінің ең қиыны жұмбақ айтыста да импровизацияның биік үлгісін көрсеткен. Мысал:

Қожахмет:

*Жапанға біткен қу ағаш,
Көгермейтін құр ағаш.
Асты топырақ, үсті тас.
Бір бұтағын байқасаң,
Петербургпен шамалас.
Бір бұтағын қарасаң,
Бұхарамен қаралас.
Өзін адам көрмейді,
Тірі жанға жоламас,
Сөйлеседі екі адам,
Біреуінің жаны бар,
Жаны жоқ десем жарамас,
Жаны бар десем біреуін
Қылышпен шапса қанамас...*

Әубәкір:

*Алтыншы айтқан жұмбағың –
Телеграф ағашы,
Қасына барсаң көрінер,
Темірінің қарасы.
Көмген жері топырақ,
Бас жағына қарасаң,
Шыныдан болар мұржасы.
Шыңылдатып қаққан соң,*

*Тірі жанға жоламас,
Сөзіңнің сенің бәрі рас...*

Сапарғали мен Нұржан айтысынан:

Сапарғали:

*Мен көрдім неше жүйрік даналарды,
Байқауға ойладың ба шамаларды.
Жұмбағыма қайтарса, дұрыс жауап,
Біз де сынап қарайық балаларды.*

*Нұржаным, білдірейін сізге тағы
Құс көрдім өзі жансыз бір аяғы,
Теңізде салған жолы сайрап жатыр,
Фәһіммен ойлап татқын мұны-дағы.*

Нұржан:

*Сапеке, айтқаныңды қазір табам,
Жансыз құс бір аяқты мұның –
қалам,
Теңіз мысал – қағаз гой,
жолың – жазу
Жұмбағың осыменен болсын тамам...*

Сапарғали:

*Бір үй бар әйнегі жоқ және есігі,
Ішінде қорек етер бар нәсібі.
Болады бірде жанды, бірде жансыз,
Нақ көзге көрінерлік жоқ кәсібі.*

Нұржан:

*Демеймін бұл сөзді бос болады,
Жұмбақты шешсем көңілім
қош болады,*

*Жұмыртқа әйнегі жоқ және есігі,
Әуелде жансыз, ақырында
құс болады.*

Сапарғали:

*Бір құс бар қанат жайса,
дөп-дөңгелек,
Адамнан еш уақытта
жүрмес бөлек.
Ұшырса, қондырса да еркі адамда,
Шықпайды панаңыздан көлеңкелеп.*

Нұржан:

*Мысалы, жайса зонтик құс секілді,
Тетігі қолда болған іс секілді.
Жауса пана, күн шықса көлеңкесі
Достығы бейне сіз бен
біз секілді...*

Қазақ әдебиетіндегі алтын парактардың бірі – жыраулар сөзі. Соның бірі Бұқар жырау:

*Бірінші тілек тілеңіз,
Бір Аллаға жазбасқа!
Екінші тілек тілеңіз,
Бір шұғыл насық залымның
Тіліне еріп азбасқа!
Үшінші тілек тілеңіз,
Үшкілсіз көйлек кимеске!
Төртінші тілек тілеңіз,
Тәрде төсек тартып жатпасқа!...
Бесінші тілек тілеңіз,*

*Бес уақытта бес намаз
Біреуі қаза қалмасқа.
Алтыншы тілек тілеңіз,
Алтыс басты ақ орда
Ардақтаған аяулың
Біреуге олжа болмасқа!
Жетінші тілек тілеңіз,
Желкілдеген ту келіп,
Жер қайысқан қол келіп,
Сонан сасып тұрмасқа!
Сегізінші тілек тілеңіз,
Сегіз қиыр, шартарап
Жер тұлданып тұрмасқа!
Тоғызыншы тілек тілеңіз,
Төреңіз тақтан таймасқа!
Тоқсандағы қарт бабаң,
Топқа жаяу бармасқа!
Оныншы тілек тілеңіз,
Он ай сені көтерген,
Омыртқасы үзілген,
Аязды күнде айланған,
Бұлтты күнде толғанған,
Тар құрсағын кеңейткен,
Тас емшегін жібіткен,
Анаң бір аңырап қалмасқа!
Он бірінші тілек тілеңіз,
Он бармағы қыналы,
Омырауы жұпарлы,
Иісі жұпар аңқыған,
Даусы қудай саңқыған,
Назыменен күйдірген,
Қылығымен сүйдірген,
Ардақтап жүрген бикешің,
Жылай да жесір қалмасқа!*

Сұрақтар:

1. А. Байтұрсыновтың «Әдебиет танытқыш» еңбегінде өнердің жүйеленуі.
2. Абайдың «Мен жазбаймын өлеңді ермек үшін» өлеңіндегі өнерге көзқарасының білінуі.
3. М.Х. Дулатидің өнерге қатысты ұстанымы.
4. Өнерді түсінудегі көзқарас айырмашылықтарының негізгі себептері.
5. Батыс пен шығыс өнеріндегі айырмашылық.
6. Мақал, мәтелдер мен фразеологизмдер, жыраулар шығармаларының ұқсас жерлері, өзіне тән ерекшеліктері.
7. Әдебиет сөзінің этимологиясы.

3-тарау. ӘДЕБИЕТТІҢ ХАЛЫҚТЫҒЫ

Әдебиеттегі халықтық деген ұғымның түп-төркіні: әрбір суреткердің халық жүрегін толғандыратын шығарма жаза алуы. Өйткені суреткерді түптің түбінде шын бағалайтын – халықтың өзі. Ал халықтан жақсы баға алу оңай шаруа емес. Халықтан лайықты баға алған ақынның бірі – Мұқағали Мақатаев. Мұқағали – өз халқымен сырлас, мұндас, үндес болған ақын. Ақынның сондай жырының бірі «Халыққа хат» деп аталады:

*Туған халқым!
Қатемді кешір менің?
Сенің арқаң сексенбей, есіргенім.
Егерде жырың болмай,
ұрың болсам,
Алақанға саласың несін мені.
Жоқ!
Менің жүрек емес төсімдегі,
Ол бір от сенің ұлы көшіңдегі.
Өзіңнің жандырғаның, өшіргенің,
Әзірге тастаған жоқ есім мені.
Уа, жұртым!
Кешір мені?
Кешір мені!*

*Зәредей қылығың жоқ
мен сенбеген,
Жасудамын жаныммен
көрсем деп ем.
Жасымнан жамандықты
жеңсем деп ем,
Жасырмай бәрін айтып
берсем деп ем.*

*Жамандық көре алмайсың сенсең
менен,
Өзіңнің қалыбыңмен өлшенген ем,
Аманат бір өзіңе өлсем денем.
Аманат бір өзіңе жырым –
сырым,
Аманат Асан – жүрек
жырым-жырым,
Жолсызбен жортамын деп,
Орта жолда
Жете алмай жетеріне
жығылды ұлың,
О, менің
Желпілдеген туырлығым!
Желбіреп, жетіле бер Туың бүгін!*

Осы халық махаббатына ие болудың сыры неде жатыр? Оның бір өлшемі бар ма? Жоқ әлде ойына келгенін айтқан, жазған ақын-жазушының бәрі осы биікке шығандап шыға бере ме? Оны саралау үшін әде-

биеттің мәні не өзі? деген сұрақтың бетін ашып көру керек.

3.1. Әдебиеттің мәні не?

Бұл тақырыптың мағынасы мынау: Әдебиеттің мәні не, өзі? Ол қандай болу керек? Жоқ әлде ол қандай болса да бәрі бір ме? Оның өнер ретіндегі функциясы (қызметі) не болмақ? Бізге, адамдарға, қоғамға оның не керегі бар? Оның пайда, зияны не? Осының бәрін пайымдап, біліп алмай әдебиетпен айналысу мағынасыз нәрсе болып шығады. Және осы сұрақтар төңірегінде бас ауыртпаған ақын, жазушы, әдебиетші жоқ. Бірақ бәрінің тапқан жауабы бір емес. Өйткені барлық адамның ойы бір жерден шығуы мүмкін емес. Әркім өзінше әр түрлі ой түйген, соған қарай олардың әрқайсысының шығармасы да өздерінің түйген ойларына сай болып келеді. Сол ойлардан, түсінік, көзқарас қалыптасады. Әрбір адам қалыптасқан көзқарасына сай өмір сүреді. Егер өнермен айналысса, сол көзқарасына сай өнер жасайды. Мысалы, кеңестік дәуірде *пролеткульт* һәм *соцреализм* әдістері әдебиет аренасына шықты.

Пролеткульт һәм *соцреализм* деген не? **Пролеткульт** һәм **соцреализм** – бұл түп-тамыры социализмге барып тірелетін ұғымдар. *Социализм* деген не? Бұл – материализм

идеясымен көмкерілген бір философиялық ағым. Көздегені адамдарды тапқа, сословиеге бөлу. Адамның абзалына пролетариатты санап, басқаларды екінші сорт дәрежесіне шығару. Адам маймылдан жаратылған деген идеямен желігу. Қалыпты ұлт түсінігін адамзат сөзімен бүркемелеп, жаныштау. Жекеменшік адамзаттың дұшпаны, керісінше тіршілік тұтқасы ортақ қазанға салынған ас деушілік. Әйел мен еркек еркіндігін айтқанып, екі жыныстың арасына от салып, шағыстыру. Бұлардың әдебиеті де соған сай. *Соцреализм* деген өтірік идея 70 жыл бойы ССРО (СССР) елін тұмшалады, өтіріктің түтінімен елді тұншықтырды. Соған олардың әдебиеті колхоз, орақ пен балға, бесжұлдыз, Ленин, коммунизм, дінсіздік, съезд сияқты өлі тақырыптарды ұдайы сарнап, соғып келді. Бүгінде бұның бәрі бояуы оңып, өңі кашқан керексіз дүниеге айналды. Өкінішке орай, осының бәрі қазақ әдебиетін де өрттей шарпып өтіп, әдебиетіміздің біраз жеріне жара түсірді.

Пролеткульт – 1917 жылы февраль, октябрь айларында ағартушы мақсатта пайда болған әдеби һәм мәдени бір ұйым. Әуелгіде (1917-20 ж.) қатты тарап 400 мыңға дейін мүшелері, 20 шақты журналдары болған: «Горн» (Мәскеу), «Грядущее» (Петроград), «Зарево заводов» (Самара), т.б. *Пролеткульттің* бастығы һәм теоретигі А. Богданов деген болған. Тео-

риялық негізі: Адам еңбегін, (әсіресе зауыт жұмысшысын дәріптеу), коллектившілдік ұғымдарын идеал-пұт тұту, шектен тыс революция атаулыға әуестік. Пролетариатқа қатысты емес өткендегі фетиштер мен авторитеттердің бәрін беталды тәрк ету. (Бұл тәркілеуге Абай мен Пушкинде түскен кезінде). Олар таза пролетарлық мәдениет жасау жолында болды. Ол деген сөз мәдениет тек пролетариаттың мұңын мұңдап, жоғын жоқтамайды, оны жасайтындардың өзі де пролетариат өкілдері болуы міндетті еді. Ұйымдары: «Пролеткульт», «Кузница», РАПП, ВОАПП, Октябрь, т.б. Пролеткультшілдер Лениннің өзін шошытқан. Содан олардан қорқып «О пролетарской культуре» атты резолюция дайындаған (8 окт. 1920). 1932 жылы РАПП өзінің «сұйықтығы» үшін таратылды (ВКП(б) Орталық Комитетінің 1932 ж. 23 апрельдегі қаулысымен). 1934 жылы СССР жазушылар одағы құрылып пролеткульттің жолы кесілді. 1932 жылы пайда болған соц. реализм – пролеткультқа қарсы ойлап табылған жаңа термин болатын. 1934 жылдың 17 августінде болған СССР ЖО 1-ші сөзінде соц. реализмнің көздегені боп мыналар айтылды: **жеке адамды жетілдіріп, өсіріп табиғатты бір-жола бағындыру, сөйтін алаңсыз, бақытты ұзақ ғұмыр кешу, ол үшін еңбекшілерді (еңбек етушіні) социализм рухында тәрбиелеу.**

Көрнекті жаршылары: М. Горький, В. Маяковский, А. Фадеев, т.б. Біздің ҚазАПП осы РАПП-қа еліктеуден шыққан. С. Сейфуллин, С. Мұқанов, Ғ. Тоғжановтар құрған оны. Кенес үкіметінің түрткілеуімен. Жоғарыда келтірілген ҚазАПП платформасынан көбірек үзінді келтіреміз: «Пролетариат тап күресін аяқтап, өзіне дұшпандарды соғыс майданында жеңіп шықты. Шаруа, әкімшілік екеуі де соның қолына көшті. Бірақ әлі де болса пролетариаттың, әсіресе казак еңбекшілерінің түгел қолына алып болмаған жұмыстары бар: соның бірі – салт-сана (идеология) майданы. **Қазак байлары орыс байларындай Октябрьдің таяғын оңдап жеген жоқ.** Ауылда әлі де болса байлардың, байлардың өкілі – алашорданың ықпалы бар. Мұны партия ашық айттып отыр. Жаңа шаруашылық саясатты бетке ұстап (НЭП) казактың байлары соңғы кезде салт-сана жүзінен ықпалын жүргізуге жұмыла кірісуде. Сондықтан казак жағдайындағы казіргі мықты күрестің біреуі салт-сана майданындағы күрес. Салт-сана майданындағы мықты құралдың біреуі – көркем әдебиет. Сондықтан казактың пролетариат, кара шаруа жазушылары жалпы казак еңбекшілерінің салт-санасын тәрбиелеп, еңбекші бұқараны социалдық дәуірге жетектеуге, еңбекші таптың мақсатына теріс пікірлермен күресуге партияға көмектес болулары керек».

1925 жылы Қызылорда да құрылғанмен, келер жылы ғана аяққа тұрған ҚазАПП кейін таркады. Пролетарлық жазушылыққа қатысты болғандықтан, С. Мұқановтың «Өмір мектебі» атты романының «Алаш туының жыртылуы» атты тарауынан Сәбиттің Сұлтанбек Қожановпен болған сұхбатынан мысал келтіреміз: «Сен, Сәбит шырағым, – деді жасы үлкен ағалық акылы сияқты дауыспен, – «пролетариат жазушысы болам» дегенді қойсайшы? Сәкен ғой, осы жоқ нәрсені бар қылам деп жүрген. Ең алдымен, сол Сәкеннің өзі бола алмайды ғой пролетариат жазушысы. Қайдан болады ол? «Бай ұлы болсаң – Адай бол, Арғын болсаң – Алтай бол» демей ме қазақ? Сол Алтайдың ішінде, Сәкен ең ірі атаның бірі – Жәнібекке жататын көрінеді. Әкесі – Сейфолла серілік құрғаннан басқаны білмеген. Сәкен соның мырза баласы боп өскен. Революцияға араласуы – әлдеқалай бір нәрсе. Мырзадан революционер шыққан емес...». Ақиқатында пролетаршылдықтың «жоқ нәрсені бар қылам деген» бір әуре іс екенін С. Қожанов 20-жылдардың өзінде анық аңдаған. *Советтік өлеңдерге мысал:*

*Советстан, біздің стан, Совстан
Экспресс талма екпінді шабыстан
Гуле жүріп,
Үні құрып,
Қалсын ұлып,*

*Ескі жалған, арттан қалмай
жабысқан...*

Қарап тұр.

Жол ұзақ,

Кондуктор,

Айдап бақ!

Уклон бар,

Терең жар,

Сақ бол, сақ!

Так-так-так:

Айдап бақ,

Рудзутак,

Трат-тат-тат!

(С. Сейфуллин)

Жұп-жұмыр жұмысшының

білегі бар,

Тап-таза таптық ойы, тілегі бар.

Қып-қызыл Ленин туы бір қолында,

«Бір қолда балға, орақ, күрегі бар...»

(А. Токмағанбетов)

Жалғанда табынатын

тәңірім-табым,

Табы жоқтың тәңірі жоқ,

күні жарым.

Табым десем, бұлақтай

таудан аққан,

Өн бойымда шымырлап,

билейді ағын.

Қияға өрлеп, қырандай

қанат жайып,

Табым десем, қозады аруағым...

(С. Мұқанов)

Я меряю
по коммуне
стихов сорта,
В коммуноу
душа
потому влюблена,
Что коммуна,
по-моему,
огромная высота,
Что коммуна,
по-моему,
глубочайшая глубина.

(В. Маяковский)

Имажинизм (французша: *image* – образ, бейне) – орыстарда осындай әдеби ағым болған. Оның В. Шершеневич, А. Мариенгоф, А. Кусиков, т.б. сияқты өкілдері болған. Бұлар көркем образға құлай беріліп, әдебиетте образ мағынадан да құнды деп жар салған жандар.

Орысша мысал:

*В небе облак лохматой
дворянской,
По-собачьему звонко плачет.*

(А. Кусиков)

Сөзбе-сөз аудармасы: *Бұлтты аспанда сабалақ қорашыл ит, ит құсап сыңғырлап жылайды.* Бұл жерде мағынадан гөрі бей-берекет бейнелер тізбегін байқаймыз. Образдар суре-

ті жалпы қисыны болғанмен, онша нанымды емес.

Әлемдік әдебиетте бұндай ағымдар өте көп болған. Имажинизм соның біреуі. Орыстың атакты акыны С. Есенин де осы ағымда болған, біраз уақыт. С. Есенин иірімдері:

*Ягнечок – кудрявый месяц,
Пасется в голубой траве.*

Бейнелі суреттерді тым қоюландырып, қабаттастыруды ұнатқан ғой Есенин.

10-20-жылдары Францияда пайда болған тағы бір **сюрреализм** (французша – *surrealisme* – орысша – *сверхреализм*, қазақша – шектен шыққан реализм деген сөз) деген авангардтық ағымда осындай бір нәрсе. Олардың стилі: баста пайда болған жүйесіз ой ағысын ақылдың безбеніне салмай қағазға түсіре беру. Бергсонның әсері бар оларда. Олардың «Қара әзіл» (черный юмор) дегені бар. Оның мәні – өзара ұйқаспайтын бейнелер шоғырын тоғыстыру. Мысал: «Прекрасно, как случайная встреча на столе для вскрытия трупов зонтика и швейной машины» (Люотреамон). Ал, «автоматты жазу» (автоматическое письмо) дегені – ойға түскен сөзді сол қалпында қағазға өзгертпей жазу. Өкілдері: Арагон, Бретон, Элюар, т.б.

Сюрреализм – реализмге қарсы ағым. Біреуі тек өнінде көргенін тұртсе, екіншісі түсінде көргенін

жазумен әуестенеді. Ол негізінен **дадаизм** ағымынан шығады. «Дада» деген сөздің шығу тегі әр түрлі – біреу оны қара түсті бір тайпаның тіліндегі «қасиетті сиырдың құйырығы» деген сөзбен, енді біреу оны Италияның кейбір жерлерінде кездесетін «ана» сөзімен, кейбіреулер балдар ойнайтын ағаш ат атауымен, ал тағы біреулер тілі жаңа шыққан жас бала былдырымен байланыстырады. Дадаизмнен неміс **экспрессионизмі** де қанат жайған. Дадаизм – қазіргі **постмодернизмнің** іргетасы саналады. Дадаизмнің бастау бұлағы – XIX ғасырдағы Париждің «фумизм мектебі». Яғни, бірінен-бірі шығады. Ал **имажинизм** – футуризмнен шығады. Дадаизм **анархизм** әсеріне ұрынған мектеп. Бұларды біз алдағы модернизм тараушасында кең жайып, тарақатыңқырап айтамыз.

— Осы жерде енді данышпан Абайды еске алайық? Ол не дейді?

— Абайдың Мүрсейіттен жеткен қолжазбасында **«Китаб тасдиқ»** («Иман кітабы») деп аталған, кеңестік редакторлар «38 кара сөз» деп ат қойған шығармасында былай делінеді:

«Біз ғылымды сатып мал іздемек емеспіз малменен ғылым кәсіп қылмақпыз. Өнер-өзі де мал, өнерді үйренбек – өзі де ихсан. Бірақ ол өнер ғәдәләттан шықпасын, **шарғыға муафих болсын».**

— Абай не дейді, Маяковский не дейді? Маяковский өлеңді, яғни өнерді

коммунаға (социализмге) қарап сорттаймын десе, Абай өнерді шарғыға (шарифатқа) қарап өлшеймін, саралаймын дейді. Міне көзқарас айырмасы деген осы болады. Содан да әр түрлі әдебиет шығып жатыр. Абайға ұқсас тұлғаның бірі – Л. Толстой. Ол бүй дейді: «Өнердің басты мақсаты – егер өнер деген нәрсе бар болатын болса, егер оның мақсаты бар болатын болса, ол – адамның жан дүниесі жайлы ақиқатты тауып айту, және оның жай сөзбен айтуға болмайтын құпияларын ашып айту. Сонда ғана ол өнер боп саналады. Өнер деген бұл микроскоп, жазушы оны қолына алып өз жанының қатпарланған құпияларын ашып, содан кейін оны жұртқа жаяды». Тағы бір сөзі: «Көркем шығармадағы басты нәрсе оны жазып отырған адамның жан дүниесінің қандай екендігі». Толстой әдебиет өнерін қалай дегенде де адам жан дүниесімен тығыз байланыста қарайды. Өзі де әдебиетті жай адам жанының еріккендегі ермегі деп емес ар-ождан, иман, жүрек өлшемдерінің тұрғысынан қарайтын маңызды өнер түрі деп түсінген. Әйтпесе еріккеннің ермегі болған ағымдар көп, соның бірі жоғарыда келтірілген – **имажинизм** һәм **сюрреализм**.

Абайда бұндай **әсіре өнер қызығушылығы** атымен жоқ, онда керісінше өсиет, ақыл айтушылық – басты сарын. Ол өлеңді адамның адам болуына жол көрсететін бір

құрал ретінде пайдаланады. Оның әсіресе 40 жасынан кейін өлеңге қаты ден қоюында да осындай әлеуметтік сырлы астар жатыр. Бұл турасында М. Әуезов былай деген: «Абайдың 1886-89 жылдағы өлеңдері. Бұл жылдарда шындап шұғылданып кіріскені – ел мінезін сынауда әуелі қоғам тіршілігінің паразиттерін мінеуден бастап еді. Абай ел ішінде жүрген болыс билерді сынаумен бірге, өзі ел ішінде үлкен тірек еді. Абай өзінің ақындық міндетін терең түсінеді. Маңындағы інілеріне, ақындарға арнап көп өлең жазады. Солардың бірі – «Өлең сөздің патшасы». Тек қана осы өлеңнің өзі Абайдың өз заманындағы ақындардан ерекше екенін аңғартады. Абай Европа әдебиетінің, жалпы қоғам құрылысы мен алыстан келе жатқан адамдардың ісі қандай болса, ақындары да сондай өзінің міндетін білу керек дейді. «Өлең – сөздің патшасы» деген өлеңінде ақын сөзін халықтың ардақтайтынын біледі. Сол сөз патшасы ақынды ұлылық пен құрметке бөлейді:

*Өлеңге әркімнің-ақ бар таласы,
Сонда да солардың бар таңдамасы.
Іші алтын, сырты күміс
Сөз жақсысын
Қазақтың келістірер қай баласы.*

Өлеңнің белгілі мақсатты, келісімі дәл болуын мазмұн мен түрдің бірдей үйлесуін талап етті. Абай өлеңнің керектігін:

*«Әуелі аят, хадис сөздің басы,
Қосарлы бәйтисымал келді арасы.
Қисынымен қызықты
болмаса сөз,
Неге айтсын пайғамбар
мен оны Алласы», –*
дейді.

Абай өнерлі өлең сөз биік мақсатты көздеген ірі, зор, азаматтық ақынның көкірегінен ғана шығатын құбылыс екенін айтады. Пушкин муза мен Аппалонды айтса, Абай тыңдаушысы мұсылман болғандықтан олардың өз нанымымен дәлелдейді. Ғасырлар бойы ұмытылмаған ақындардың ой саларлық үлгілі-өнегелі жерін еске алады. «Өлең – сөздің патшасында» жақсы сөз туғызу керектігін айтып, өткендегі өнезі шыққан өлең өнегесін мысқал етеді. «Іші алтын, сырты күміс дегенде» мазмұн мен түрді алып, мазмұнға көбірек мағына береді. Мазмұн шешуші нәрсе, түр соған бағынышты дәрежедегі орында тұруы керек дейді». (М. Әуезов. Абайтанудан жарияланбаған материалдар. – Алматы, 1988. – 141-142 б).

Яғни, Абай үшін негізгі идеялық тін – *шарғыға муафих болсын* мен *әуелі аят хадис сөздің басы* екендігі аңғарылады, одан соң ол ұлтын жоқтауға, қажет болса сынауға, мінеуге де барады, адамшылықтың негіздеріне шақырады, оны аршып, талдап түсіндіреді, өз заманындағы әлемдік қоғам шындықтарына, өр-

кениет биіктеріне нық теңестіруге үндейді, осының бәріне құрал етіп өленнің сиқырлы күшін пайдаланбаққа бекиді, ол сиқырлы күштің шарты етіп *іші алтын, сырты күміс сөз жақсысын* алады. Оның бүкіл өмірінің өрнегі болған, өнер иірімі осындай ғаламат арпалыс, толқындардан тұрады. М. Әуезов сөзсіз осыларды меңзеп тұр әлгі сөздерінде.

Абайдың сондай бір өлені интернатта оқып жүрген қазақ балаларына жанашырлықпен айтқан өсиет сөзі:

*Интернатта оқып жүр
Талай қазақ баласы.
Жаңа өспірім, көкөрім,
Бейне қолдың саласы.
Балам закон білді деп,
Қуанар ата-анасы,
Ойында жоқ олардың
Шариятқа шаласы.
Орыс тілі жазуы –
Білсем деген таласы.
Прошение жазуға
Тырысар келсе шамасы.
Ынсапсызға не керек
Істің ақ пен қарасы.
Нан татпаймыз демейді,
Бүлінсе елдің арасы.
Еждиһатсыз, михнатсыз
Табылмас ғылым сарасы.
Аз білгенін көпсінсе,
Көп қазаққа епсінсе,
Кімге тиер панасы?
Орыс теріс айтпайды,
Жаман бол деп оларды*

*Қаны бұзық өзі ойлар
Қу менен сұм боларды,
Орыста қалар жаласы.
Бұл іске кім виноват
Я Семейдің қаласы?
Я қазақтың аласы?
Ойында жоқ бірінің
Салтыков пен Толстой,
Я тілмаш, я адвокат
Болсам деген бәрінде ой,
Көңілінде жоқ санасы.
Ақылы кімнің бар болса
Демес бұны тілі ащы.
Айтыңызшы болсаңыз,
Здравомыслящий
Ақыл айтпай ма ағасы?
Пайда ойлама ар ойла,
Талап қыл артық білуге
Артық ғылым кітапта
Ерінбей оқып көруге,
Военный қызмет іздеме
Оқалы киім киюге,
Бос мақтанға салынып,
Бекер көкірек керуге.
Қызмет қылма оязға.
Жанбай жатып сөнуге
Қалай сабыр қыласың
Жазықсыз күнде сөзуге?
Өнерсіздің қылығы –
Тура сөзін айта алмай,
Қорлықпенен шіруге,
Аз ақшаға жалданып,
Өнбес іске алданып,
Жол таба алмай жүруге
Алыста болса іздеп тап
Кореннойға кіруге,
«Талапты ерге нұр жауар»,*

*Жүріп өмір сүруге,
Я байларға қызмет қыл,
Ерінбей шауып желуге.
Адал жүріп, адал тұр,
Счетың тура келуге.
Жаныңа жақса, соңынан
Жалқауланба еруге.
Қисық болса закон бар
Судьяға беруге.
Ол да оязной емес қой.
Алуга теңдік сенуге.
Өз бетіңмен тәуекел,
Занимайся прямоюй
Жеңіл көрме, бек керек
Оған да ғылым, оған да ой.
Қалайша, қайда еруге.*

Мағжан шығармашылығында сан тарау тақырыптармен қатар елшілдік тақырып басты сарынның бірі десе болады. Сондай бір ерлікке, өрлікке үндейтін жыры – «**Жауынгер жыры**» деп аталады:

*Желе бер, жаным Қаракөк,
Желкілде желмен, айдарым!
Қолымда найза көк болат –
Ерлігіме айғағым.
Ел дегенде көпіріп,
Жарайсың, қаным, қайнадың,
Халқымнан мен садаға,
Бекіндім, басты байладым.
Көктегі кәрі Күн куә –
Ежелден жаудан таймадым.
Қорқыныш емес нажағай,
Нажағай – өзім, жайнадым.
Білгенін енді істесін,*

*Өлімменен ойнадым.
Желе бер, жаным Қаракөк,
Желкілде желмен, айдарым.
Қазам жетсе майданда,
Басымда найзам – сайғағым.
Қайратты, қайтпас жан досым –
Ерлігіме айғағым.
Желе бер, жаным Қаракөк,
Желкілде желмен, айдарым!*

А. Байтұрсынов «**Намыс толғау**» туралы былай дейді: «*Намыс толғау* басында тайғақ кешу, тар жолда, қиыншылық шегіне жетіп тақалған шақта шығатын сөз. Қиын жол нағыз қиын шегіне жеткенде қиын істі істеуге көбінің батылы жетпей, намысына тигізіп, қанын қыздырып сөйлеу қайрау сөз деп аталған. Сол қайрау сөздің өлеңмен айтылғанын намыс толғауы дейміз. Не өліп, не өлтіріп шығатын өлім жолына айдаған жеріне айтқан». Осы жерде А. Байтұрсыновтың әдебиеттің намыс қайрайтын күшіне қатты мән бергенін көруге болады. Яғни, «әдебиет не үшін, кімге қызмет ету керек?» деген сұрақ әдебиеттегі маңызды сұрақтардың бірі, оның өзі әдебиетті жасаушы автордың көзқарасына тікелей байланысты екенін айттық. Ақиқатында сондай. Мысалы, ғасыр басындағы қазақ қоғамындағы толқулардан туған алашорда қозғалысы өзінің идеологиялық-рухани қажеттілігіне орай әдебиет жасады. Ол әдебиет «Қазақ», «Ақжол» газеттерінде,

«Шолпан» журналында, А. Байтұрсынов, М. Дулатов, М. Жұмабаев, т.б. шығармашылықтарында көрініс тапты. Алаш қозғалысының һәм әдебиетінің идеялық ядросы – отарлықта жаншылған қазақ халқының бейшара халін түзету, соны түзетудің

жолын тауып халыққа көрсетіп түсіндіру, жария ету болған. Оны олар еуропалық либерализм ұстындарын пайдалана отырып, қазақы калыппен жаңаша заманға сай түлеп, жетілу керек деп түсіндірді һәм сол жолда саясат көрігін қыздырды.

Сұрақтар:

1. Өнер ұғымы. Абайдың «38 қара сөзіндегі» «өнер» ұғымына катысты ұстанған бағыты.
2. М. Дулатидің «Тарихи-рашидиді» жазудағы ұстанған көркем әдісі.
3. М. Шаханов шығармаларындағы азаматтық позиция.
4. Кенестік дәуірдегі «Пролеткульт» және «Соцреализм» ұғымдары.
5. Абай шығармашылығындағы жақсы мен жаман ұғымы.
6. М. Дулатовтың «Оян, казак» поэмасында елге, жерге катысты көтерілген келелі мәселелер.
6. Алаш қозғалысы тұлғаларының әдеби ұстанымы.
7. А. Сүлейменовтің «Шашылып түскен тіркестер» эссесіндегі көтерілген тақырыптар.

4-тарау. КӨРКЕМ БЕЙНЕ ЖӘНЕ ОНЫҢ ЖАСАЛУ ЖОЛДАРЫ

4.1. Әдебиеттегі бейнелеу (образ)

Бейнелеу (образ) – шын жаратылыс дүниенің көркем киял, түйсік, зердемен тіл арқылы сурет бейнесіне көшірілуі. Әдебиеттің жұмысының өзі осы. Яғни, образ ұғымын қазақша бейнелеу, сөзбен сурет салу, перделеу (перде сыртынан жасырып айту) деп айта берсе болады.

А. Байтұрсынов: «Қара сөзді әдебиетте пікір сүлде түрінде айтылады. Дарынды сөзде пікір сурет түрінде шығады. Яғни, сүлде үстіне өң, ажар, жан, мінез, қылық беріліп, тұрпат, тұлға түс бітіп, тірі нәрсе болып шығады» – деген.

Осы А. Байтұрсыновтың «**тірі нәрсе**» деп отырғаны – образ. Яғни, өзі бар тірі нәрсені тілмен майын тамызып бейнеге түсіру. Яки, шын өмірді қағазға көшіру һәм жаратылысқа еліктеп, оның сырын ұғуға тырбану. Өйткені адамның өзінің жаратылысында бірдеңені білгісі келіп тұратын қызығушылық қасиеті бар, анау не, мынау не деп. Сол ой адамның тынышын кетіріп, оны әрекеттерге көшіреді. Әдебиет ол ой, киял әрекеті, ми әрекеті, жүрек әрекеті,

жан әрекеті. Оның соны қағаз бетіне әріп белгілер боп түсумен бітеді. Соны біз шығарма дейміз. Яғни, адамның ішінен шыққан нәрсе.

Академик Қажым Жұмалиев образ туралы былай ой толғайды: «**Образ** деген сөз әдебиетте негізінде екі түрлі қолданылады. Бірінші, көркем сөз мағынасында, екінші, адам образы – тип мағынасында.

Көркем сөз ұғымында – образға теңеу де, эпитет те, троп, фигуралардың түрлері де жатады. Кейде сөз образы немесе бейнелеу деп те айтамыз.

Екінші адам образы – тип мағынасында қолданамыз. Бұрын образ (адам образы) деп ұнамды қаһармандарды ғана атап, ұнамсыз қаһармандарды тип дейтін. Ал соңғы кездерде көбіне образ бен типтің арасына ондай шек қойылмайды. Қазақша образды – типті – кейіпкер, ұнамды, ұнамсыз кейіпкерлер деп те жазып жүрміз.

Бұл кітапта біз адам образы – тип (қазақша: кейіпкер) деген сөздерді бір мағынада қолданамыз.

Көркем шығармаларда адамның өмірі, олардың өзара қарым-қатынастары, наным-сенімдері, ой-сезім-

дері, мінез-құлықтары суреттелінеді дедік. Бірақ жазушы шығармасында өзіне белгілі бір адамның ғана сипатын көрсетіп қоймайды, сол адамның өмір сүрген кезіне, өскен ортасына дәл келетін көп адамдарға тән іс-әрекет, мінез-құлық, наным-сенімдердің ең керекті, екшенділерін теріп алып, бір адамға тән сипат етіп көрсетеді және солай болуы мүмкін екендігіне оқушыларын сендіреді. Міне, адам образы – тип – деп осыны атаймыз».

Қ. Жұмалиев образ ұғымына жақсы шолу жасайды:

«Образдың төмендегідей түрлері бар:

«*Эпикалық образ* – даралық және типтік ерекшеліктері айқын көрініп, әбден пісіп-жетілген бейне. Мысалы: «Абай жолы» роман-эпопеясындағы Құнанбай, «Ақиқат пен аңыз» роман – диалогіндегі Бауыржан бейнелері сияқты.

«*Лирикалық образ* – лирикалық жанрларға тән, адам жан дүниесіндегі бір калыптық толғанис сәттерді көрсететін бейне. Бұндай шығармалар барлық ақындарда бар, әсіресе Мағжанда, Қасымда, Мұқағалида көп. Мағжанның «Мені де өлім әлдиле», Мұқағалидың «Фаризаға» өлеңдеріндегі лирикалық кейіпкерлер осындай бейнелер.

«*Драмалық образ* ерекшелігі – жартылай қағазда қалам күшімен, жартылай сахнада әртістің күшімен жасалатындығы.

4.2. Тип

Белинский «Талантты жазушының әр образы – тип» деген. Тип деген негізінде жиынтық бейне дегенді білдіреді. Яғни, жазушы белгілі бір кезеңдегі қоғам суретін, адамдар өмірін айшықтап көрсету үшін осындай қасиеттің бәрін бойына жинақтаған кейіпкер бейнесін сомдайды. Бір қарағанда әдебиеттің ісі де сол емес пе? Егер кейіпкерден өз заманының көрінісі, сол замандағы адамдарға тән мінез-құлық, жүріс-тұрыс, киім-киіс ерекшеліктері көрінбесе, ол нанымды әрі тартымды болмас еді. Осы тұрғыдан З. Қабдолов М. Әуезовтің «Абай жолы» роман-эпопеясындағы кейіпкер Құнанбайды типтік бейнеге жатқызады. Өйткені Құнанбай XIX ғасырдағы қазақ қоғамындағы билік иелерінің (аға сұлтан, датқа, сұлтан-правитель, би, болыс, т.б.) жиынтық бейнесі сияқты. Екінші жағынан қарағанда, Құнанбай – тарихи тұлға, романдағы кейіпкер Құнанбайдың шын өмірдегі тарихи прототипі бар. Бұл жерде тарихи кейіпкер типтік бейнеге айнала алады ма? деген сұрақ туады. Бұл сұраққа ия, тарихи кейіпкер де өз даралығын, тарихилығын сақтай отырып типтік бейне бола алады деп жауап беруге болады. З. Ахметов бұл жөнінде «Әдебиеттану. Терминдер» сөздігінде: «Кейіпкердің іс-әрекетіндегі, мінезіндегі көптеген жекелік сипат-белгілер

өзінің даралық, нақтылық қалпын сақтай отырып, типтік мағына да алады, сол ортадағы басқа адамдарға да тән қасиетті танытады» деген. Демек, типтілік пен даралық яки тарихилық бір-біріне қарама-қайшы түсініктер емес, бірін-бірі толықтырушы ғана түсініктер. Яғни, көркем шығармадағы Құнанбай бейнесінің тарихилығы оның даралығын күшейтетін элементке айналады.

Тек тарихи бейнелерді көркем бейнеге айналдырғанда тарихи мәліметтерді көркем қиялдың заңдылығына салып, жөнсіз бұрмалауға болмайтынын ескеру керек. Өйткені тарихтың аты – тарих. Әдебиеттің аты – әдебиет. Әдебиет пен тарихтың тамырластығы да бар, сондай-ақ өзіне тән ерекшелігі де бар, оның шекарасын бұзуға болмайды.

4.3. Көркем бейне жасау тәсілдері

Пейзаж. Көркем бейне жасаудың өзіндік қалыптанған тәсілдері бар. Соның біреуі – **пейзаж** (французша: *paysage, pays* – ел, жер). Пейзаж – көркем шығармадағы сөзбен табиғат суреттерінің салынуы. Қазақ әдебиетінде пейзаждың ерен үлгілерін салған шеберлер жетерлік. Пейзаж шығарманың суретті бейнесін арттырады. Кейіпкердің жанды бейнесін, сұлбасын шығаруда қосымша материал-жәрдемші болады. Кейі-

пкер төңірегінде кеңістік ақиқатын жасайды. Уақытты бейнелуге де себепін тигізеді.

Ж. Аймауытов салған «Қартқожа» романындағы табиғат суреттері:

«Шілде. Шағала көлдің басы иін тірескен ауыл, бықырлаған мал, жердің жүзін, көктің түрін сары, қызыл алтынға бояп, жаздың нұрлы қызыл күні беленнен асып, шеті қылтып барады. Шаңдатып, карауытып, топырлатып жылқы шауып суға түсті. Жамыраған қой, азынаған сиыр, өкірген бұқа, айғайлаған бала, ауқаулаған қатындардың даусы қосылып, көлдің басы ың-жың, у-шу, ауыл-ауылдың түтіні ұрандасып, ұласып, көл арнасын көк тұман басып тұр. О жерде, бұ жерде кара құрық, біреуді біреу біліп болар емес.

Жадыраған жаз елді де жадыратты. Ел маужыраған. Елде ес жоқ. Ел мас. Маужыраған елдің ішіне кіріп не қыламыз? Ұйқымыз келер, басымыз ауыраар. Ардақты оқушылармен бірге серуендеп, дөң басына шығып, бой көтерелік».

Тағы бір сондай дала суреті:

Мидай жазық, кең дала, жел жоқ. Күн шуақ. Аспанда ақ сабынның көбігіндей, ақ мактадай ақ бұлттар. Деген шеке қызар, ми қайнар уақыт. Инелік, шегіртке, бөгелек, масаның қалың шөптің арасынан ұшып, әуені қаптап, шарықтап, олай-былай жүйіткіп шыр-шыр етіп, қанаттары дырылдап, ызылдағаннан басқа, екі

аттың пысқырып, құрығы суылдап,
аяғын тебініп, бөгелек шаққанынан
басқа, анда-санда шық-шық еткен
торғайдың даусынан басқа жаң-
ғырыққан ешбір тықыр не бір үн ес-
тілмейді.

Поэзия тілінде табиғат суретін са-
лудың айтулы бір шебері – Мағжан.

*Жел жалығып, хал жиып,
Қалғып қана тербелер.
Жұмсақ қана жымыып,
Жібек қанат жаз келер.
Көк алтынға көмілген,
Ауаға алтын себілген.
Алтын емес себілген,
Жаздың шашы төгілген.*

Осындай ғажайып табиғат суретін
салу үшін не істеу керек дегендерге
бір-ақ жауап: ол үшін Мағжан болып
туылу керек дейміз!

Абай Қалшабек деген заманы-
мыздың жас ақыны табиғаттың ға-
жайып көрінісін толғаныспен былай
өрнектейді:

*Хақ сәулесі төгіліп,
Аспаннан жарық сорғалар.
Түн көбесі сөгіліп,
Төбемде күн домалар.
Күн батар да, қайтадан,
Түн қаусырар әлемді.
Бар әлемді шайқаған,
Еске аламын Егемді.*

*Түн қабағы қатқанда,
Жұлдыз өрнек тоқиды.
Бар адамзат жатқанда,
Әлем дұға оқиды.*

*Үркер көктің жүрегі
Сияқтанып дірілдейд.
Бәрінің Хақ тілегі
Адамзатқа ол білінбейд.
Ай домалап барады,
Бетінде екі-үш дағы бар.
Екі-үш жұлдыз ағады,
Шығар-шықпас жаны бар.*

Портрет екі түрлі болады: сұл-
ба портрет; мінез портрет. Сұлба
портретте кейіпкердің сыртқы пошы-
мы, суреті беріледі: түрі, киімі, дене
тұрқы, қимыл-қозғалысы, мимикасы,
т.б. Мінез портретте кейіпкердің ішкі
мінезі көрініп, оның мінез-құлқынан
хабар беріледі. Мысалы, Махамбет-
тің өзінің мінезін көрсете жырлауы:

*Еңселігім екі елі,
Егіз қоян шекелі,
Жараған теке мүшелі
Жауырыны жазық, мойны ұзын.
Оқ тартарға қолы ұзын,
Дұшпанына келгенде
Тартынбай сөйлер асылмын.
Құла бір сұлу ат мінген,
Құйрық жалын шарт түйген,
Құм сағыздай созылған,
Дулығалы бас кескен,
Ту түбінен ту алған,*

*Жауды көріп қуанған,
Мен – Өтемістің баласы
Махамбет атты батырмын!*

Бұл – Махамбеттің мінездік автопортреті.

Сұлба портретке жазушы **Ж. Аймауытовтың «Ақбілек» романынан** үзінді келтірсек болады:

«Қара торы, орта бойлы, кошқар тұмсық, түлкі мұрт, шүңірек көз жігітпін. Жасым жиырманың жетеуіне шығып тұр. Атым – Бекболат. Басымда барқытпен тыстаған кара елтірі жекей тымақ, үстімде орысшалау пенжек, шалбар. Сұр шапан, сар сафиянға кара ала жапқан күміс белбеу, аяғымда көнелеу қисық табаным бар. Белбеуімдегі жарғақ далбағайым, шашақты сары қынды мүйіз сапты өткір кездігім, алдыңғы қапталдағы дабыл байлайтын ұзын қайыс шеттігім – менің өнерсіз жігіт еместігіме айғақ болар.

Бұрын бір байдың, осы күнгі орта шарқы үйдің ортаншы баласымын, бұрын қой бес жүзге, жылқы екі жүзге, сиыр алпысқа, түйе жиырмаға жеткен еді, осы күні сол малдың төрттен бірі де жоқ.

Әкеміз неше жылдай елу басы, ауылнай, би болған. Бір ауылнай елдің басты адамының бірі. Ағам отау болып, енші алып кетті. Інім Семейде оқуда. Шешеміз жылқы жылы күрт аурудан қайтыс болған соң, әкеміз бір кедей адамның ақ құбаша, бауырсақ

жана өспірім қызын, беріп қойған жерінен, 15 караға бата бұзып алып еді. Тоқал бұл күнде әкейдің мойнына мініп алды.

Жылдағы зекет, пітір, садақасын беріп, бізді оқытуға әкеміз таңқы мұрт, жылтыр кара кожаны ұстап, сегіз жылдай жаз үй артындағы коста, қыс қонақ үйде тенселіп, қалғып-шұлғып, сабақ оқыдық. Тіл алмай, асқа, атқа өкпелеп, кісі боқтап, шалдуар боп, қожадан таяқты талай жесем де аяғында хат таныдым. Көршінің қатыны мен кожаның өсегі білінген соң, әкеміз шығарып жіберіп, содан кейін көзіміз ашылды.

Оннан асқан соң-ақ қыдырған, қолы бос жігіттердің боқауызын, былапыт әңгімесін тыңдап, он беске келген соң, қыз-келіншек бар үйдің іргесін тырнап, жібін қиып, есігін киратып, түн баласында дамыл көрмедік. Жолдастарға еріп, ойын-сауық қуып жүріп, қылжақты, өлеңді, домбыраны үйрендім, еті тірі жақсы жігіттерге еліктеп, насыбай, мылтық атуды, ит жүгіртіп, құс салуды үйрендім. Тұзды ет беріп, сауға жығып, қашырып алып, талай құстан айырылсам да аяғында құстың да тілін білдім. Я, шіркін! Астында жараяу бедеу, қолында қыран тұйғын, үстінде сымдай киім, өзек-өлкені сыпылдата кезіп, жарқ-жүрқ еткізіп, қаз, үйректі сыпыртып, кешке таман сұлу қызды ауылдың сыртына қонам деп, шіреніп келіп тұрар ма екі!

Жалғанның қызығы сол да!..»

Бұл жерде Бекболат деген жігіттің сұлбасымен қатар, мінез-құлқы да анық-қанық көрінеді. Тірі адам суреті деген осы болар сірә! Ал тірі сурет деген сол нағыз – образ, көркемдік, яғни, көркем әдебиет болып табылады!

Заттар әлемі. *Zatтар әлемінің* көркем шығармада алар орны ерекше. Жазушы Аскар Сүлейменовтің «Бес-атар» повесінде орыс офицері Крейгель пайдаланатын заттар қоры мынадай: караболат маузер, солкылдақ фазтон, ағылшын винтовкасы – мосли, қақпағында айыр бас самұрықтың суреті бар портсигар, шпорлы өкше, френчтің алқым түймесі, кара сапьянмен қаптаған, жанға жайлы майда солкылы бар трашпенке, Черняевтің компаниясы туралы материал іздестіріп жүргенде кездескен этнографиялық жинақ, жұмсақ, жұпар «Дукат», есектүяқ аяқтарына карағанда төркінім Черняевқадағы ауғандардың битбазары деп тұрған құйрықбасар – орындық.

Осы заттар болмаса, Крейгель, Крейгель болмас еді. Сөйтіп, шығармадағы заттар әлемі кейіпкердің бейнесін сомдауға қосымша жәрдемші қызметін атқарады. Осы заттарды тұтынған кезде кейіпкер жасанып шығып, жанды бейнеге айналады.

Үй іші (интерьер) суреті шығармадағы кейіпкерге көп мән дарыта алады. Мысал:

«Балташ кабинетіне кіріп келді.

Қызыл шұғамен кежімделген емен үстел. Сұр ала тас дәуіт, қалам сауыт, шамдал, басқыштар. Былкылдақ барқыт орындық. Тақтай – айнадай. Үстел – шытырдай. Оңында – Ленин, солында – Сталин суреті. Үстелде – телефон. Қолын созса – электр. Бір түймені басып шылдыр еткізсе – хатшы жетіп кеп, мойнын қылқын еткізеді.

Осы сынды кабинетіне Балташ кіріп келді.

Орындық та, үстел де, қаламдар да жегулі аттай жалаңдап «отыр да өкірте бер!» деп тұр.

Балташ сары портфельді үстелге бір алып ұрып, бетті бір сипап, былкылдақ орнына алшая келіп отырды. Сол қолының түймелі жеңін ашты да уақытты білді. Тоғыздан қаңғып барады екен. Сол жағындағы қаттаулы қағаздарды алдына таман алып, қой қыратын кісіше икемдей баурап, түйіліп қарай бастады. Біріне «анықталсын», біріне «тексерілсін», біріне «мәжіліске салынсын», енді біріне «қаржы жоқ», тағы біріне «тыңдалсын», «қайқайтылсын» деген тәрізді бұрыш-бұрышына қиғаштап «резолюция» тартып қап жатыр еді. Есік тырс етті. (Ж. Аймауытовтың «Ақбілек» романынан).

Образға қатысты кейбір мысалдар:

Мен Қырымның ішінде
Ақша ханның қызы едім.

*Атам менен анамның
Асыранды қазы едім.
Жылқыда шаңқан боз едім,
Қытай менен Қырымнан
Тамам жақсы жиылса,
Аузындағы сөз едім.*

(«Ер Тарғын»)

Жырдағы Ақжүністің өзін мінездеуі. Ол біресе – асыранды қаз, біресе – шаңқан боз, біресе – ауыздағы сөз. Әсіресе асыранды қаз дегені тосын, әдемі. Бейнелер осылай жасала береді.

Н. Төрекұловқа:

*Жас маркшіл,
Тағы бір «шіл»
Төрекұл,
Я капитал,
Мәзірімді ал,
Қабыл қыл.*

Мағжанның эпитафиясы ойнақы қалжың тілмен жазылған. Қалжыңында шындық бар. Нәзір Төрекұлов кезінде қатты маркшіл болған. Қазаққа маркшілдікті сіңдірем деп біраз тер төккен. Мағжан сонысын сөзбен қағатып тұр. Эпитафиялық образдар өте анық, бедерлі боп келеді.

Жұмбақтар – образдар қоймасы. Қазақ халқы жұмбақ арқылы образ құрғанды қатты ұнатқан және оған

шебер болған. Жұмбақ – өнері халық даналығының елеулі бөлімі. Сөз өнерінің таусылмас алтын кен қоры. Жұмбақ туралы Ә. Қоңыратбаев: «Мақал адамның логикалық ойын дамытса, жұмбақ, жаңылтпаш жас баланың тілін жетілдіріп, табиғат, өмір жайындағы түсінігі мен қиялдау қабілетін дамытады. Жұмбақ ең алдымен жас бөбектерге үйретілген.

...Жұмбақ – өмірдегі реальдық зат пен құбылысты танытудың құралы. Оның айналатын қазығы – ұғым (сөз). Бірақ сол ұғымға біз төтелей емес, түрліше салыстыру, ұқсастыру жүргізу арқылы келеміз. Жұмбақта абстракция күрделенген» (жоғарыда келтірілген шығарма, 66 б). Ә. Қоңыратбаев осы тұжырымдарында көркемдік ұғымының шығармадағы деректі қалпын, яғни образ ұғымын айтып отыр. Осындағы жұмбақ сөзінің орнына көркем бейне, образ сөздерін қойсақ та тұжырым дұрыс күйінде қалар еді. Оның себебі жұмбақтың әдеби жанр ретінде образ, образшылдық яки көркемдік ұғымын толық бойына дарытып, дәл сондай мағына беріп тұрғандығынан. Жұмбаққа мысал:

*Өз елімде шөп едім,
Желкілдеген боз едім.
Қолға түстім, қиылдым,
Он жерімнен буылдым.*

(ши)

Өзі батыр, жасырынып жатыр.

(какпан)

Жұмбақтың ішкі образ жасалу технологиясына кішкене көңіл бөлейік. Мысалы:

*Қара сиырым қарап тұр,
Қызыл сиырым жалап тұр.*

(қазан мен от)

Қазан – от. Күйе – кара түс, кара сиыр бейнесінде боп тұр. Қарап тұрғаны – қазан жылжымайды. Қозғалысы жоқ, өлі кейіпте. Қызыл сиырдың кара сиырды жалап тұрғаны от лаулап жанып қазанды шаршып тұрады. Үнемі қозғалыста болады. Оның үстіне сиыр тілінің жақтағаны оттың қимыл-қозғалысына құсайды. Оған қосымша сиырдың тілі де отпен түстес – қызыл. Яғни, көркем бейне, сурет өте нанымды шығып, шындыққа сай боп тұр. Көшірілген бейне шын өмірге неғұрлым ұқсас болса, соғырлым жанды, шыншыл, мәністі болмақ.

Мысалдар келтірейік:

Сұлтанмахмұт:

*Оллаһи! Ант етемін Алла атымен,
Орыс тілін білемін һәм хатымен,*

*История, география пәнді білмей,
Оллаһи, тірі болып жүрмеспін мен.*

*Келгенше осыларды отыз жасқа,
Инишала бәрін түгел ұғам басқа,
Отыз жасқа келгенше*

ұға алмасам,

*Жер жұтсын,
мәз болмаймын ішер асқа.*

*Сенемін еңбек қылсам,
бақыт жақын,*

*Келер жаз атақты алам
деген «ақын».*

*Жүректің қазынасы тазартылса,
Пайдасын көрер әлі-ақ
ертең халқым.*

(Өмірімнің уәдесі)

*Тұрмыстың оғы шыбындай,
Тезінен туар көңілімде ай.
Бір мағынауи күш түртіп,
Баққа ұмтылып тұр маңдай
Үміттің көзі жарқырап,
Бұлағы ағар сарқырап.
Бұл бәйгеде Махмұттың
Азбаны келер арқырап.*

Бұл жерде Сұлтанмахмұт акын өз бейнесін сомдап отыр.

Акын Мұхтар Шаханов космополиттік мінез-құлыққа ұрынған казак болмысына былай шолу жасайды:

Өз заузатымыздың ішінен
Сүйеніш тапқан космополиттік ағым мен билік күшінен.
Қазақтығы тек түрінде
Екі ауыз сөйлем құрай алмайтын ұлтының ұлы тілінде.
Нарықтан бұрар үлестен жалғыз анасын ғана шегеріп,
Бөлініп шықты арамыздан міне «**космополит қазақ**» деген ұлт.

Тек өз мүддесі үшін уақыт ұтқандар,
Байлықты ғана бақыт деп ұққандар,
Ождансыз өрге,
Рухсыз төрге,
Құл болмағанда, кім болар?!
Тарих көз ойшыл белес-белдерден бабалар үні жаңғырған.
Ұлт неден ұтылды, неге көндікті,
Рухсыз, тілсіз егемендікті
Тілеген кім бар тағдырдан.

Тарихың тұр санаңа өткел тастап,
Өз тілінде ойлау, сөйлеу тоқталған сәттен бастап
Бүкіл баба рухымен байланысың кесілер.
Тағдырыңан ата мұра шамын солай өшірер.
Қатеңді әбжіл түзетпесең, толыққанды жоқ тірлік.
Біз бабалар сүйегіне, сеніміне бақ құрдық,
Бақ құрдық та, ұлтсыздық кеңістікке ат бұрдық.
Өз тіліңді жерсінбеудің,
Өз анаңды менсінбеудің
Арсыздығы қай дәуірде болып еді тапқырлық?
Ол рухи мүгедектік әрі ұлттық сатқындық!

Ахмет Байтұрсынов табиғат құбылыстарына кіріктіріп, XX ғасыр басындағы қазақ халін өлең тілімен айшықты етіп бедерлейді:

Қаз едік қатар ұшып қаңқылдаған,
Сахара көлге қонып салқындаған.
Бір өртке қаудан шыққан душар болып,
Не қалды тәнімізде шарпылмаған...

Махамбеттің Исатай батырдың Ақтабан атын жырлауы:

*Мінгені Исатайдың Ақтабан-ай,
Сүт беріп, сұлы беріп баптаған-ай!
Зеңбірек үш атқанда дарымады,
Құдайдың, міне, қара сақтаған-ай!
Мінгені Исатайдың көгілдір-ай,
Әскерін Барша құмға төгілдірді-ай!
Мыңды алған, бірді беріп Ақтабанды
Жыландай белге соққан бүгілдірді-ай.*

Осылай әдебиетте образ жасаудың сан тарау жолы мен әдіс-тәсілі бары байқалады.

Футуризм. Әдебиет, сөз кейде сиқыр сияқты адамға әсер етеді. Оған абайламаса болмайды. Ол өзінің тереңіне тартып кетсе қиын. Құмға батқандай яки ұйыққа кіргендей. Әдебиет тарихында осындай ағымдар да болған. Оларды бірыңғай жазғыруға да болмайды. Соның бірі – **футуризм** (лат. *futurum* – болашақ) деген ағым. Футуризм – денеге, затқа құлшылық ету. Ол адамның рухын денеден төмен қояды. Махаббаттың орнына машинаны қояды. Нағыз өлең акын жыры емес, машина моторының гүрілі дейді. Соғысты әлемнің тазартқыш құрал ретінде қарап, **фашизмді** дәріптеген. Өткеннің бәрін киратуды ұсынады. Сезімнен гөрі рухсыз қара күшті (*бұлшық ет, энергия, мотор, соғыс, т.б.*) жырлайды. Олар: «Жар, исходящий от куска дерева или железа, нас волнует больше, чем улыбка

и слезы женщины» (Маринетти), – дейді. Футуризм еуропада пайда болып, тамыр жайған өнер. Көсемдері жаңағы – **Ф. Маринетти, У. Баччони, К. Кар**, т.б. сияқтылар. Орыстағы көсемдері – **В. Хлебников, А. Крученых, В. Маяковский** дегендер. Бұлар сөйтіп әдебиетті бұзып, өзінше әдебиет жасағысы келген. Мысалы, жәй кәдімгі синтаксисті бұзу керек, сөйлем қалай болса солай құралу керек деп те айтқан. Тіпті, мағынаның да қажеті жоқ деген. Осыларға кезінде совет акыны Сәкен Сейфуллин де еліктеген, сол үшін Мағжаннан таяқ жеген (сөзбен). Ол оны:

*Фуллин Сәкен
Кекең-кекең
Футурист
Бала ақымақ
Қожса тасақ
басын кес, –*

деп сынаған.

Орыстарда ЛЕФ, «Центрифуга» деген ұйымдары болған. Енді футурист акын В. Хлебниковтің өлеңінен мысал:

Бобзоби пелись губы,
Пиэзо пелись брови,
Вэзоми пелись взоры,
Лиэзи пелся облик,
Гзи-Гзи-Гээо пелась цепь

Так на холсте каких-то соответствий

Вне протяжения жило лицо.

Футуристік ойын өрнегінің бір кейпі осы. Бұл жерде автор дыбыстық портрет жасайды. Дыбысқа шектен

тыс мән береді. Ден қояды. Нәтижесінде, *Бобзоби, Вэзоми, Пиэзо, Лиэзи, Гзи-Гзи-Гээо* деген адам тілінде жок сөздер жасайды. Оны акын өзі ойдан құрастырып отыр. Сондықтан бұл мағынасыз өлең, мағынасыз сөзден құралған. Бірақ бұл өлеңде образ бар. Демек, образ өздігінен ештеңе шешетін нәрсе емес. Оған басшы мағына болу керек. Мағынасыз образ – құры бос нәрсе болып қалады. Маяковскийдің бір өлеңі «Облако в штанах» деп аталады. Қазақшасы «Шалбар киген бұлттар». Мұндай өлеңдер тек кенестік дәуірде тууы мүмкін. Кенестік жүйенің өзі шалбар киген бұлт сияқты еді ғой.

Сұрақтар:

1. Образ, тип ұғымдары.
2. Футуризм ағымы өкілдерінің образ жайлы түсінігі.
3. М. Жұмабаевтың «Түркістан» өлеңіндегі тарихи тұлғалар бейнесі.
4. М. Жұмабаев эпиграммасындағы портрет сомдау шеберлігі.
5. Абайдың «Болыс болдым мінеки» өлеңіндегі болыс бейнесі.
6. Ә. Нұршайықовтың «Ақиқат пен аңыз» роман-диалогіндегі Бауыржан бейнесі.
7. Б. Сокпақбаевтың «Менің атым Қожа» повесіндегі Қожа бейнесі.
8. Көркем бейне (образ) жасау жолдары.
9. Көркем бейне және тарихи тұлға.

5-тарау. КӨРКЕМ ШЫҒАРМА

5.1. Мазмұн мен пішін

Мазмұн мен пішін терең мәні бар ұғымдар. Әрбір өнер үшін де бұлар негізгі ұғымдардың бірі. Жаратылыс дүниеге карасак, үлкен бір даналық сырын байқайтындаймыз. Ол әр нәрсенің мазмұн және пішін деген екі бөліктен тұратындығы. Әр нәрсе жұп түрінде жаратылғаны сияқты, әрбір заттың мазмұн мен пішін деген екі қыры барын байқауға болады. Байқау деген сөзді босқа айтып жатқан жоқпыз, өйткені әрбір заттың екі құбылыстың осы екі қырын, құндылығын дұрыс ажыратып байқау не орнын ауыстырып шатастыру, өмірде жиі болып жататын құбылыс. Мысалы, адамды алайық. Адамның мазмұны (яки мағынасы) не және оның пішіні не? Бұл сұраққа жауап беру үшін сол адамның екі бөліктен тұратындығын байқап, ажыратып алу керек. Яғни, адам жан (рух) және дене деген заттардан тұрады. Осы жерде не де болса адам мазмұны жан пішінде болмақ та, пішін оның денесіне қатысты нәрселер болмақ. Яғни, жанға қатысты ар-намыс, ождан, махаббат, иман, ұят деген нәрселер

адамның мазмұны болса (Малым – жанымның садағасы, жаным – арымның садағасы, Өлімнен ұят күшті), дененің өзі және денеге қатысты яки керекті болған киім-кешек, ас-ауқат, үй, көлік, байлық деген нәрселер адамның пішініне жататыны ақиқат (Ас – адамның арқауы, Үйі жоқтың күйі жок, Денсаулық терең байлық). Яғни, осы жерден адам үшін осы игіліктердің қайсысының маңызы жоғары екендігі көрініп тұр. Әрине, сөз жоқ адам баласы үшін астан ар қымбат («Намысыңды нанға сатпа» Б. Момышұлы), демек пішіннен мазмұн қымбат, қадірлі. Өкінішке орай, ақиқат өмірде ардан асты жоғары қойып, мазмұнды пішін немесе пішінді мазмұн деп түсінетіндер жок емес. Дәл осы тұжырымды, мазмұн мен пішін ұғымдарын жаратылыс дүниедегі барлық құбылыстар мен заттарға қатысты етіп саралап, тауып, тануға болады. Мысалы, құлпырып өсіп тұрған жеміс ағашының пішіні – ол оның тамыры, дінгегі, бұтағы, жапырағы болса, мазмұны – адамдарға шырын жеміс беріп, саялы көлеңке болуы. Үйдің пішіні – іргетасы, қабырғасы, есік-терезе, шатыры, іштегі

жиһазы болса, мазмұны – адамға тіршілік арпалысынан тынығып демалатын, ыстық-суықтан, қар, жаңбыр, желден қорғанып, паналайтын жылы ұя болуы. Дәл осы сияқты мазмұн, пішін ұғымдары өнер атаулыға да қатысты болады, тек өзіндік ерекшелігімен әрине. Мысалы, өзімізге қатысты әдебиет өнерін алсақ, оның да пішін, мазмұны бар. Ол туралы З. Қабдолов: «Әдебиеттегі мазмұн мен пішін дегенді белгілі бір көркем шығармадағы затты деректерге көшірсек, былай болар еді: шығарманың мазмұны – оның ақиқат шындыққа негізделген тақырыбы мен идеясы да, пішіні – әдеби қаһармандардың өзара қарым-қатынасына, тағдыр тартысына негізделген сюжеті, композициясы және жазушының өмірді өнерге айналдырған ең негізгі құралы – суретті сөзі, яки көркем шығарманың тілі», – дейді. Осы ойды ғалым Л. Тимофеев те қолдайды. Бірақ академик **И. Виноградов** мазмұнға тек көркем шығарманың идеясын ғана жатқызады, тақырыпты пішінге қатысты элемент деп санайды. Шындығында тақырып мазмұннан гөрі пішінге орайласатын сияқты боп көрінеді. Өйткені мазмұн деген нәрсе – шығарманың ең негізгі құндылығы, бар айтар ой, мағынасының сөлі. Бұған әдеби шығарма элементтерінен тек идея ғана келіңкірейтін сияқты. Бұл ойды анық, ашып айтпаса да академик З. Ахметов те қолдайтын секілді. Ол

«Әдебиеттану. Терминдер сөздігі» кітабында «Мазмұн» терминіне анықтама бергенде мынадай пікір айтады: «Шығарманың көркемдік тұлға пішініне, өрнек-кестесіне, өн бойына қан жүгіртіп, жан бітіретін, өң-нұр беретін **идеялық мазмұн**, мағына – жазушының биік қоғамдық максаттары, идеалдары». Соған қарағанда, әрине, тақырып бұл жерде идеямен теңесе алмайды. Әдебиетші ғалым А.Б. Есин тақырыпты идеядан анық бөліп, идея ауқымына: **авторлық баға, авторлық идеал, көркемдік идея, пафос** ұғымдарын жатқызады. Бұл жерде тақырып жоқ. Бірақ тақырып идеяға қатты жақын ұғымдардың бірі. Сондықтан Е. Ысмайлов тақырып, идея туралы: «*Тақырып – әдебиеттің мазмұнды формасы. Тақырып – жазушының алған бағытын, идеясын көрсететін мөлшер*» деген.

Мазмұн мен пішіннің көркем әдебиетте өзіндік орны, атқарар қызметі бар. Керегі жағынан екеуі де бір, олардың артық-кемі тек маңыздылығында ғана. Керек жағынан бір-бірінен кем болмайтыны мазмұнсыз пішін болмайтын болса, пішінсіз мазмұн да болмақ емес. Яғни, адам рухының да денесіз өмір сүре алмайтыны сияқты. Көркем шығармадағы негізгі айтар ой идея түрінде берілсе, сол идея жалаң түрде өмір сүре алмайды. Ол өмір сүру үшін міндетті түрде пішіндік қалып керек. Пішіндік қалып – жоғарыда айтылған: образ, сюжет,

фабула, композиция, тақырып, тіл (троптар мен фигуралар), әдеби ағымдар, әдістер. Осының бәрі өз орнымен беріліп, бір максатқа жұмылғанда барып, нағыз идеялық мазмұн шығады. Шеберлік дегеннің өзі де – сол. Яғни, пішін мен мазмұн өз орнымен жұмсалуды керек. Мысалы, ХХ ғасырда әдебиет тарихында пайда болған түрлі ағымдардың көбісі пішінді мазмұннан жоғары қойып шатаस्कаны мәлім. Әлемдік **модернизм** құбылысы мазмұннан пішінге көп ден қоюшылықпен белгілі болды. Модернизмінің шығуына да себепші болған өзіне лайықты идеялық алғы- шарттар бар. Ол – ХХ ғасырдағы материализмге малшынған *европалық-американдық философиялық таным өрісі*. Осылай идея көркем пішінді туғызуы мүмкін, керісінше пішін идеяны туғызудың түп қазығы бола алмайды. Қазақ әдебиетіне тән егерсе – мазмұнның қашанда пішінге тұғыр бола алатындығы. Оған мысал **қара өлең шумағы**:

*Басы алтын өлеңімнің бақайы жез,
Өзіңе балдым бүгін оңынан кез.*

*Іздеген сұрағанға ұшырасса,
Әр түрлі ойда жүрген айтылар сөз.*

*Іші алтын өлеңімнің, сырты күміс,
Жақсы атқа бірдей бітер жорға,
жүріс.*

*Өлеңім – жақсылардың жан азығы,
Тағы да табам екі қолға бір іс.*

Демек, «Қара өлеңнің» рухани стихиясы үшін өлеңнің іші – алтын, сырты – күміс екен.

Тағы бір мәселе, әр мазмұнға лайықты пішін керек. «Абай жолы» роман-эпопеясының дәл осындай түрде жазылуы бекер емес. Абайдың «Қара сөздері» тек қана өзіне ғана лайықты формада жазылғанына шүбә жоқ. Оны басқа формада жазса, осыншалықты мағынаның шықпауы әбден мүмкін еді. Сол үшін жазушы, ақын өз шығармасы үшін негізгі тұғырлы идея іздеп қанша толғанса, пішін табу үшін де одан кем күш жұмсамайды. Сондықтан пішіннің де әдебиет үшін алар орны зор. Т. Әлімқұлов бұл тұрасында былай дейді: «**Дүниеде формасыз құбылыс жоқ. Ішкі, сыртқы формамен келісті көмкерілмеген мазмұн жапырақсыз ағаштай сидам тартпақ.** Мазмұн мен түрдің тұтастығы өнер иелерінің атам заманнан бергі арманы. Мінсіз тұтастық табылмаған. Келешекте табылуы және неғайбыл. Мазмұн атаулы байып, не кедейленіп, үздіксіз өзгеріске ұшырап тұрады. Форма «қалауын тапқан қардай» осыған қызмет етеді. Қызмет еткендіктен, мазмұннан мысқыл да болса кем соғады. Формасы әлемі туындының мазмұны тайыз болса, жасандылыққа, жылтырлыққа баспайды. Мазмұнды шығарма әлемі әдіптеліп, келісті көмкерілмесе, әсерден айырылады. Дөрекі айту айыпқа бұйырылмаса, **мазмұн – өмір де,**

форма – сол өмірді бейнелеу тәсілі. Екеуінің ымы-жымы бір болса, нұр үстіне нұр» (Әлімқұлов Т. Жұмбақ жан. – Алматы: Жазушы, 1978. – 113-114 б).

5.2. Идея және тақырып

Идея – (грекше: *idea* – тікелей аудармасы: «көзге көрінетін нәрсе», образ. Философия мен әдебиеттегі мағынасы – ой, сана, мән, мағына).

Шығарма өздігінен шығарма бола алмайды. Шығарманың шығарма болуында тақырып пен идеяның өзіндік алар орны бар. Егер тақырып шығармада не нәрсе туралы әңгіме болатынын білдірсе, идея сол шығарманың не айтқысы келетінін білдіреді. Кез келген шығарманың бір айтар ойы болады. Айтар ойы жоқ шығарманың мағынасы болмайды. Қазақ әдебиеті үлгілері осылай боп келеді. Өйткені қазақ халқының менталитеті осындай. Олар мағынасыз, айтар ойы жоқ шығарманы шығарма деп санамайды. Осы жәйт туралы Абай хакім кезінде:

*Мен жазбаймын өлеңді ермек үшін,
Жоқ-барды, ертегіні термек үшін.
Көкірегі сезімді, тілі орамды,
Жаздым үлгі жастарға*

ермек үшін, –

деген еді. Яғни, шығарма мағынасы ол – идея деген сөзге келеді.

Идея деген – бір ой айту деген сөз. Тақырып сол идеяның өз ойын айту үшін тандап алған объектісі, материалы десек те болады. Әдебиет ғалымдары тақырып пен идеяның арасына проблема (мәселе) деген нәрсені де қыстырып қояды. Сонда шығарма тақырып, проблема, идея деген нәрселерден тұратын болады. 1) Тақырып: шығармада суреттелер объект (нысан). (Тақырыпта бағалау, баға беру жоқ); 2) Проблема: шығарма жүзінде қойылар мәселе; 3) Идея: мәселенің шешілуі.

Тақырып туралы А. Байтұрсынов: «Әңгімедегі пікір не нәрсе туралы болса, сол нәрсе шығарманың тақырыбы болады. Мәселен, пікір жаз туралы болса, шығарманың тақырыбы жаз болады. Той туралы болса, шығарманың тақырыбы той болады, ат туралы болса, тақырыбы «ат» болады. Әңгімедегі пікір не туралы екенін күн ілгері білдіру үшін, шығарманың тақырыбы басынан қойылады. «Айман-Шолпан», «Бақытсыз Жамал», «Қобыланды батыр», «Атымтай Жомарт» деген сөздер шығарма тақырыптары болады», – дейді. Мысал жүзінде:

Акку, Шортан һәм Шаян

*Жүк алды Шаян, Шортан,
Аққу бір күн,*

*Жегілін тартты үшеуі
дүркін-дүркін.*

*Тартады Аққу көкке, Шаян кейін,
Жұлқиды суға қарай
Шортан шіркін.*

*Бұлардың машақаты аз болмады,
Жұмысы орнына кеп мәз болмады.
Тартса да бар күштерін аямай-ақ,
Асылы, жүк орнынан қозғалмады.*

*Осыншама ол жүк артық
ауыр емес,
Құр сырттан «пәлен»
деу де тәуір емес.
Жүк бірақ әлі күнге орнында тұр,
Бірыңғай тартпаған соң
бәрі тегіс.*

*Жігіттер мұнан гибрат алмай
болмас,
Әуелі бірлік керек, болсаң жолдас.
Біріңнің айтқаныңа бірің көнбей,
Істеген ынтымақсыз ісің оңбас.*

Бұл жерде **Тақырып:** Бір ел, қауым үлкен бір саяси не әлеуметтік істі қоғам болып бірігіп атқармақшы болды. (Аққу, Шаян, Шортан жүк сүйремекші) **Проблема:** осындай істі атқару кезінде алауыздық туды: (жүк орнынан қозғалмады). **Идея:** Алауыз боп бұндай іс атқарылмайды.

Мәтін бойынша:

Тақырып:
*Жүк алды Шаян, Шортан, Аққу
бір күн*

Мәселе:
*Тартады Аққу көкке, Шаян кейін,
Жұлқиды суға қарай Шортан шіркін.*

Идея:
*Жүк бірақ әлі күнге орнында тұр,
Бірыңғай тартпаған соң бәрі тегіс.*

Яки болмаса:
*Біріңнің айтқаныңа бірің көнбей,
Істеген ынтымақсыз ісің оңбас.*

А. Байтұрсыновтың «Замандастарыма» өлеңін мысал қыламыз:

*Орыстың тәржіме еттім
мысалдарын,
Әзірге қолдан келген осы барым.
Қанағат азға деген, жоққа сабыр,
Қамсынып, қоқырайма,
құрбыларым.*

*Бабы жоқ жұмыстағы
мен бір арық,
Күн қайда үздік шығар
топты жарып.*

*Ат тұрмас аяғында желі болса,
Дүсірлеп шапса біреу қиқу салып.*

*Бар болса сондай жүйрік
қызар деймін,
Естілсе құлағына дүбір барып.*

*Әйтпесе арық шауып оңдыра ма,
Жүргенде қамыт басып,
қажып талып.*

Бұл өлеңдегі:

Тақырып:

Орыстың тәржіме еттім мысалдарын

Мәселе:

Бабы жоқ жұмыстағы мен бір арық

Идея:

Бар болса сондай жүйрік қызар деймін, –

деген жолдарда жатыр.

Тақырып, идея ұғымдарын қазіргі прозалық шығарма үлгілеріне қатысты қарастырайық. Әдетте әуелгіде жазылар шығарма жайында авторлық ой өзек (замысел) пайда болады. Бұл туралы жазушы Оралхан Бөкеев былай дейді: «Асылы, мен жазбақ дүниемді ең әуелі ойымда, сана-қиялымда әбден илеуін қандырып, пісіріп алғанша қолыма қалам ұстамай толғатып жүріп алатын әдетім бар. Жылдың жалғыз мезгілінде, әсіресе күз айларында, көңілім құлазып, жалғызсырап оңашылықты көкsep барып бір-ақ отырамын. Әрі тез, әрі көп жоңқалап жонбай бір деммен жазамын. Біткен соң шұқылап, туып қалған «сәбидін» мазасын алып, жамап-жасқағым да келмейді. Бәлкім, кейбір кемшіндіктер осы әдеттің салқыны шығар» (Оралхан Бөкеев. Оқырманға айтар

сырым бар...// Біздің жақта қыс ұзақ. Алматы, 1984. – 428 б). Жазушының «илеуін қандырып, пісіріп алғанша» деп отырғаны әрине ол біріншіден – тақырып пен идея. Өйткені бұл екеуі шығарманың нерв жүйесі әрі жүрегі. Одан әрі біртіндеп шығарма қаңқасы сұлбаланатыны анық (композиция, сюжет, тіл, бейнелер пошымы, кеңістік, мерзім, т.б). Жазушы *идея-кейіпкер* туралы былай дейді: «**Меніңше, көркем туындыда жалғыз ғана кейіпкер бар, ол – жазушының өзі**, яғни оның айтайын, уағыздайын деген ойын аркалап жүрген кейіпкер. Я, көркемсөз шеберінің айтпақ ойы осы екі бейненің арқажұлыны арқылы өтеді. Сондықтан да жазушының идеясы бір ғана кейіпкер арқылы білінбейді де жинақталмайды. **Суреткер идеалы – ең әуелі шығармасы**» (Оқырманға айтар сырым бар... 430. ә) Демек, идея тек кейіпкер арқылы көрінбей, шығарма бойына түгел тарап, жайылатын нәрседей. Идея шығарманың әрбір бөлшек клеткасында өмір сүреді, немесе шығарманың бүтін бітім-болмысы идеялық ұстанымға бағынышты болып, соған қызмет етеді. Сонда да болса оның шығарма бойында айқынырақ көрінетін тұстары болады. Мысалы, О. Бөкеевтің «Жетім бота» повесіндегі *идеялық темірқазық ой* шығарманың бас кейіпкерлері – сәулетші Тасжан мен жетім бота жетектеген Ақбота қыздың мына толғаныстарынан көрінеді деуге болады.

Тасжан толғанысы: «Мен тасбакадай зиянсызбын, сондықтан да өлмеймін, өлу қолымнан келмейді. **Жолдастар, біздер – тасбақамыз!** Түкке керек жоқ бармақтай басымызды аман сақтау үшін тас немесе темір сауыт киіп, жер бауырлаймыз! Қандай сорлымыз!..

Осының бәріне кім кінәлі? Неге? Мен емес, сен емес, ол да емес – ешкім емес... Ұшығы мен түйіншегі жоқ дөп-дөңбелек дүние: қай жерден кіруге болады, қай жерден үзуге болады, қай жерінен шығуға болады – мықты екенінді білейін, тауып көрші. Айталық, мен алып бір самолеттің ішінде өмір сүріп келе жатқандаймын, бірақ мен мінген самолеттің моторы жоқ, ұшарын жел, қонарын сай біледі, бәлкім, қаңбақ-тірлік дегеніміз осы шығар-ау... Біз асқан ақылды дәуірді бастан кешудеміз, сондықтан да әлемнің ақылгөйсiген бетіне қарағым келмейді, жек көргендіктен бе, әсте олай ойламаңыз, тым-тым сұңғыла да сақ тірліктен шалдыққаным шығар. Мен ертерек туылғанымды сезе бастадым. Ал Ақбота өте кеш жаратылған. Ол он сегізінші ғасырға лайық адам. Бүгінгі ғылыми-техникалық дамудың қолды-аяққа тұрмайтын асығыс ағысына ілесіп, иін тіресе итермелескен итіс-тартыс суетасына көндіге алмаған. Осыдан барып шулы қаланың ластанған ауаның, самолеттің гүрілі жанына туа біткен он сегізінші ға-

сырлық психологиясына қатты әсер еткен. Осыдан барып, қазіргі дәуірге лайық келмейтін бүкіл организмi уланған, демек **биосфераны техносфера** женген. Ол бетонға еккен гүл секілді... мұнайдың ішіне қоя берген балық секілді...»

Ақбота толғанысы: «Аға, сіз салған қала мені Маңкыстаудың маң даласынан қуып келе жатып, теңізден сескеніп, серейіп-серейіп қатып қалған **кірпіш пен тастан жаралған алып адамдар** секілді қорқынышты... қорқынышты...»

Айналып келгенде Тасжан да, Ақбота да жазушының жан дүниесіндегі толғаныстан туған бейнелер, яғни кейіпкер Тасжан мен Ақбота толғанысы – жазушы толғанысы, Оралхан Бөкеев толғанысы. Оған дәлел жазушының жоғарыда біз келтірген сөзі. Ақбота – жазушының фантазиясынан туған қиялшыл кейіпкер, сәулетші Тасжан – шын өмірде болатын реалды кейіпкер. Енді осы «Жетім бота» повесінің негізгі **тақырыптық-мәселесі** не? Біз айтар едік: *кеңестік идеологиямен тәрбиеленген ұрпақ өмірінің (соның ішінде, әсіресе зиялы қауымның) рухани дағдарысқа ұшырауы*, – деп. Ал негізгі **Идея** ше? Адамның жан мен тәні өзара сәйкессіздікке ұшыраған қоғамда оның бақытты болуы – абсурд. Бұл ой мына **символ-образдар** арқылы беріледі: *темір сауыт киген тасбақа адам, маршрутсыз алып са-*

молет жолаушылары, қаңбақ тіршілік, бетонға егілген гүл, мұнайға қоя берілген балық, кірпіштен, тастан жаратылған алып адамдар, т.б. (Бас кейіпкер Тасжан өзін Жанынан айырылған Тас екендігін айтады ылғи).

Мысалдар:

Қазақ әдебиеті — сан алуан тақырыпқа бай әдебиет. Сондай тақырыптың бірі — дін тақырыбы. Діндар, діншіл шығармалар дін тақырыбына қатысты мәселелерді қозғайды. Қазақ әдебиетінде олардың үлес салмағы зіл батпан ауыр деуге болады. Бұл тақырыптың көрігін қыздырғанның бірі — кеңестік үкіметке еш жақпай кеткен, атақты Шортанбай ақын:

*Атқа мінген азамат,
Халалдық қыл да тап залал!
Пайдасын ақыр көрерсің.
Харамдық қыл да, пайда тап!
Залалын ақыр көрерсің.
Бүгін жеген наныңды
Тағы да бір күн көрерсің.
Алып барар малың жоқ,
Бақыр міскін кез келсе,
Бәріне де қайыр қыл!
Мақшарда нұрға қанарсың.
Жетім менен жесірге
Қор тұтынып сөз айтпа,
Сен де сондай боларсың.
Дұшпаныңа жақсы орын бер!
Кетсе, өзің қонарсың.
Мектепке бер балаңды!*

*Залым болса — Жәннемге,
Ғалым болса ағарсын.
Жазғытұры тұқымға
Не шапсаң, соны оарарсың.
Жамандықты кейін қой!
Бүгін кейін қалсаң да,
Ақырында озарсың.*

*..Билер пара жемеңіз!
Жалғанды жол демеңіз!
Ақирет қамын іздеңіз!
Жанға тіпті тимеңдер!
Кісі ақысын алмаңдар!
Аузыңа арам салмаңдар!
Дүние жиып өткен жоқ
Бізден бұрынғы пайғамбар,
Сөз айтайын, үлкендер!
Құдайдан қапы кетпеңдер!
Әлің келсе, Мекке бар,
Старшын, болыс болам деп
Ысырап қып мал төкпеңдер!
Әбубәкір:
Әуелі бисмилла деп сөз басталық,
Алланың хақ жолынан адаспалық.
Жолы деп шаригаттың
...гамал қылса,
Енишалла, сол уақытта
...азбас халық,
Азырақ осы жерден шошынамын —
Өтірік пайдаға асты, рас қалып.
Жалған сөз азаматқа болды оңай,
Замана болды, халқым, әлдеқалай!
Аузыңнан жалғыз кәлем шыққан
...сөзің,
Кезеді бір сағатта тоқсан тоғай.*

*Құдайым өзі сақтап, оңғармаса
Болып тұр бұл замана судан ылай.*

А. Байтұрсыновтың «Әдебиет танытқыш» кітабынан мысал:

*Дін үшін шәр түзеп, мешіт салсам!
Хақ жолға жаннан кешіп бағыштасам.
Азанышы даусын естіп риязатпен,
Намазға бес уақыт барып тұрсам.*

*Мінбәрда уағыз айтып тұрса имам,
Хақ іске қайым тұрып, сонан қансам,
Мүддәріс медреседе дәріс айтса,
Шәкіртке күнде екі рет түйе шалсам.*

*Астыртын халифамен ақылдас боп,
Күн сайын телеграммамен хабар алсам.
Осындай қазақ затта бір ер бар деп,
Жұртына дар ісләмнің анықталсам.*

«Жүсіпбек, Ахметбек» жырынан:

*Ойран етіп тау асты,
Қанға бояп көз жасты,
Шөлдірлетіп қызылбасты,
Сайлап шаниар күндер бүгін.
Асыл алмас тышақтары,
Тығырадан шашақтары,
Ақыметжанның қолжақтары*

*Жаннан кешер күндер бүгін,
Ғашырбектің сол озары,
Құрылсын Мақшардың базары.
Бек Жүсіптің қошқарлары
Қаннан кешер күндер бүгін.
Ат құлағын теңестіріп,
Бір-біріңе кеңестіріп,
Кәпірлерді қойша қырып,
Майдан кешер күндер бүгін.*

*Кәпірге қылыш сілтеп қарысқаным!
Дүниеде теңін тауып жарысқаным!
Тәніңпен, дұшпан көрсең, түгің шыққан,
Лайық заманыңа арыстаным!
Нашарды сырт дұшпаннан арашалап,*

Қам ойлап, қарашыға болысқаным!
Үлгімен әр орында тұра берген
Ақылға Аплотондай данышпаным!
Достардан қасірет отын қалас ойлап,
Қайырлы сағатында қауышқаным.
Шұбалаң, Қарақоға, Жыланишықпен
Дені сау түсінікті болыстарың.
Бұл күнде сіздер үшін дұғада тұр
Атқарып жолдас болған орыстарың.

Қарпық ақын

Ауру болып азамат,
Қойылса басың жастыққа,
Достарменен сөйлесіп,
Жарамайсың достыққа,
Көңілің жүрмес хоштыққа.
Өзіңнен бақыт кеткен күн
Айналар достық қастыққа.
Не қылмайды адамзат,
Әурешілік жастықта,
Дүние куган мастықта?!
Әбдірахман, Әбуиет,
Адасып, жолдан астық па?!
Ғибадат бізден болса да,
Тауфық сізден білейін.
Рахметті патшамсың
Кешіре гәр гүнәйім!
Өзің бендем демесең,
Пайдаға аспас құр уайым.
Тауфық берсең нұрланар,
Ықылас бенен іс ылайым.
Зор сүйеніш етемін
Мұсылман болып туганға.
Ләпбайка деп рухым,
Хаққа мойынсұнғанға,
Шүкір қылғын, жарандар!
Жақсы мал шалып құрбанға.

Дәрет алып, намаз қыл,
Суды құйып құмғанға.
Зекет беріп, қажыға бар,
Айналмаңыз құр малға.
Дүниеге айналып,
Тәңірі берген дәулеттен
Мақшар күні құр қалма!
Көңілге иман бекітіп,
Үйретіңіз туганға.
Ісламнің бес парызы
Жанған оттан құтқарар
Хақ таразы құрғанда.
Шапағат қылар бес намаз
Әзірейіл жетісіп,
Жаныңды қабыр қылғанда.
Бұл дүниенің қызығы
Ұқсайды, білсең, жарандар.
Көзіңді ашып-жұмғанға.

Әбубәкір

5.2. Сюжет және композиция

Жаратылыс әлем бүтін заттардан тұрады. Егер бүтіндігі болмаса, ол зат

бола алмас еді. Ал кез келген бүтін нәрсе бөлшектерден тұрады. Дүниедегі жаратылыс ретінің өзі осындай. Айналага аңдап карағанда осындай ғажайып құрылым әлемін көруге болады. Мысалы, тау жоталардан, ойпаттардан, шыңдардан тұрады. Ағаш дiңгектен, бұтақтардан, жапырақтардан тұрады. Адам, жан-жануар дене мүшелерінен, ол дене мүшелері ет, тері, сүйектерден, буындардан тұрады. «Буынсыз жерге пышақ ұрма» деген қазақ құрылым жүйесін жақсы меңгерген халық болған. Яғни, бөлшексіз бүтін жоқ, бүтінсіз бөлшек те құрала алмайды. Ғылым салалары да бөлімдерден тұрады. Жердің де, аспанның да бөліктері бар. Қазақ «Жеті қат аспан» деген сөзді айтқанда, аспанның жеті қабаттан тұратындығын біліп айтқан. Міне, осы әрбір заттың, құбылыстың бөлшекке бөлінуі оның негізінде құрама екендігін, сол құрамалықтың бұл дүниенің бір мызғымас, бұлжымас заңдылығы екендігін айғақтайды. Осы заңдылық әдебиет өнеріне де қатысты. Әдебиет өнеріндегі осы құрамалық көркем өнер шығармаларын құрастыруға қатысты. Өнер шығармасы жіктерден, бөліктерден құралады. Ол шығарма бөліктері мыналар: пейзаж (табиғат суреті), тілдік қоржын (лексикалық қор, троптар, фигуралар), адам суреті (портрет), адамның ішкі жан толғанысы (психологизм, монолог), жан-жануарлар бейнесі, шығар-

мада бейнеленетін заттар әлемі, бөлме іші (интерьер), шығармадағы кеңістік пен уақыт мөлшері, кейіпкердің іс-қимыл әрекеті (сюжет). Осының бәрінен шығарма бүтіндігі шығады. Сол бүтіндік, тұтастық себебінен көркемдік жасалады. Аталған элементтер арқылы бойына тұтастық қасиетін дарытқан көркем шығарма реалды, нағыз өмірдің шағын моделі, кішірейтілген суретті әлемі болып шығады. Осы көркемдік бөліктердің бәрінің реттеліп, бір бүтіндікке ие болып, көркем шығарманың құралуына себепші болып тұрған құрылым – композиция (латынша: *compositio* – құрастыру, байланыс) деп аталады. Яғни, композициясыз шығарма болуы мүмкін емес.

Композиция – адамның дене клеткалары секілді күрделі құрылым. Оны байқағыш көз байқайды. Жеңіл-желпі қолға түсетін ол емес. Бір ауыз сөзде (мысалы: *жел тұрмаса шөптің басы қимылдамайды*) композициялық құрылым: тәртіп, рет, жүйелілік бар. Білген кісіге. Білмегенге бәрі өзінен-өзі тұрған сықылды. Композицияны көре алған, шығарманы көре алады. Композицияның өзіне тән түрлері, әдістері бар. Сондай әдістің бірі – қайталау. Шығармада бір сөзді яки бейнені, яки детальді қайталап отыру арқылы шығарманың шымырлығы шығады. Мысалы, Мағжанның «Мені де өлім, әлдиле» атты өлеңіндегі қайталанып келетін мына жол-

дар өлеңнің композициялық жанды жері болып табылады:

Өлім күйі – тәтті күй.
 Балқиды жаным бұл күйге.
 Мені де өлім, әлдиле,
 Әлдиле, өлім, әлдиле!..

Қайталау әдісі поэзияда көбіне дыбыстық қайталаулар арқылы болады.

Тағы бір әдіс – **монтаж**. Монтаж да шығармада бір-біріне қатысы жоқ бірнеше құрылымдық бөліктер (сюжеттік желілер) қатар келе береді. Мысалы, жазушы Ш. Айтматов өзінің романдарында осы монтаж әдісін көп қолданған. Оның ең атақты *«Жан пида» («Плаха»)* романы күрделі монтаждық құрылымнан тұрады. Мысалы, романда бір-бірімен тікелей байланысы жоқ оқиғалар мен кейіпкерлер қатар жүріп отырады. «Жан пида» романы осындай төрт бөлік сюжеттік желіден тұрады. 1. Романның бас кейіпкері Авдий Каллистратовқа қатысты желі 2. Иса пайғамбардың өмірінен алынған мифтік желі 3. Аққұртқа мен Тасшайнар атты бөрілер туралы желі 4. Бостон Үркіншиев бас кейіпкер ретінде бейнеленген желі. Романда төрт бөлік желі өз алдына жеке-дара жүріп отырады. Олардың бір-біріне тікелей қатысы жоқ. Әрине, мүлде қатысы жоқ деп айта алмаймыз. Олардың арасындағы сюжеттік желі өте әлсіз болғанмен,

есесіне өте берік, тығыз концепциялық байланыс орын алған. Романның композициялық құрылымын құрап тұрған да сюжеттік емес осы – концепциялық-идеялық желі байланысы.

Әр шығарманың композициялық ерекшеліктері де әр алуан болады. Мысалы, Ә. Нұршайықовтың **«Ақиқат пен аңыз»** роман-диалогіндегі негізгі құрылымдық ерекшелік оның жанрында жатыр. Роман екі адамның сұхбатынан тұрады. Бірі – бас кейіпкер Б. Момышұлы, екіншісі – сұхбат алушы-журналист, кейіпкер әрі автор Ә. Нұршайықов. Шығарма құрылымы деректі кейіпкермен автордың бетпе-бет сұхбат құруынан тұрады. Төл әдебиетімізде бұрын бұндай шығарма болған емес. Шығарманың жанрлық ерекшелігіне сай автор шындыққа қатты жақындаған, есесіне ойдан шығару мүмкіншілігінен мүлде дерлік айырылған. Және бас кейіпкер – тек кейіпкер емес шығарманың жазылу барысына тікелей араласып отырушы әрі тарихи ірі тұлға, кенестік дәуірдегі ұлт көсемі. Мұндай шығармалар жүз жылда бірақ рет туады, әрине. Композициясы ерекше құрылған шығармалардың бірі – жазушы Рамазан Тоқтаровтың **«Бітеу жара»** атты романы. Роман автордың өзі туралы. Негізгі кейіпкер – өзі. Шығарма модернистік «ой тасқыны» әдісіне ұқсатып жазылған. Роман негізінен бітпей қалған. Бірақ ойланып қарағанда оның компози-

шылық бір ерекшелігінің өзі де осы оның бітпей қалғандығында сияқты болып көрінеді. Оның бітпей қалуының себебі – жазушының қайтыс болуынан болған.

Композицияда *сюжет* болады. А. Байтұрсыновтың мазмұн дегені осы сюжетке келеді. Мазмұнды ол үшке бөлінеді: 1. *Аңдату*; 2. *Мазмұндау*; 3. *Қорыту*.

Сюжет (французша: *sujet* – зат (предмет) деген – шығармадағы оқиғаның өрбу реті.

Қазіргі әдебиеттерде сюжет (һәм композиция) былай жікке бөлінеді:

1. Сөз басы (*пролог*);
2. Дәйектеме (*экспозиция*);
3. Байланыс (*завязка*);
4. Оқиға өрбуі (*развития действия*);
5. Шарықтау шегі (*кульминация*);
6. Шешілу (*развязка*);
7. Сөз соңы (*эпilog*).

Бұл жікке бөлудегі *сөз басы* мен *сөз соңы* сюжетке кірмейді, композицияға кіреді. Қалғандары сюжетке жатады.

М. Дулатовтың «**Бақытсыз Жамал**» шығармасын сюжетке, (композицияға) жіліктеу:

Шығармадағы **сөзбасы** – прологта жатады. **Сөз басында** (прологта) сюжетке қатыссыз нәрселер қозғалды.

*Мир-Якуб-төмендердің аласасы,
Сөзімнің бар ма,
жоқ па тамашасы?!
Жылтырап тесік моншақ
жерде қалмас,
Қазақша бір роман жаза салшы.*

I-II-III-IV бөлімдерде сюжет басталады һәм бұл бөлімдер дәйектемеге жатады. **Дәйектемеде** автор кейіпкерді таныстырып, оқиға өтетін жерді һәм оның қашан болатынынан хабар береді.

Сөзбасы:

Жамалдың жайын жаздым бұл
кітапта,
Бақытсыз бір қыз екен осы шақта.

I. Оқиға өрбитін мекен-жай: Көктал, Саумалкөл.

II. ... анық аңлатпақ үшін Сәрсенбайдың кім екендігін жазамын.

Жылқысы 100-ден асты. 200-дей қойы бар. Баласы жоқ. Тоқал алғысы келеді. Алды. Шолпан.

III. Жамал балаша киініп ерке өсті.

... Күні бір ауылға бір шәкірт келіпті...» «Уфа медреселерінің бірінен оқыған шәкірт екен (Ғазиз).

IV. Мұғалім Жамалдың зейінін байқап бөлекше, үсұлжәдидке оқыты.

V-VI-VII бөлімдерде байланыс (завязка) басталады. **Байланыста** оқиғаның тұтану себебі айтылады.

Бір күні бие ағытар уақытта ауылдың сыртындағы бір төбешікте құтия сөйлесіп үш кісі отыр еді.

(Болысқа түсу мәселесі).

VI. Байжан бай Жамалға құда түсті. Қырық жеті мал, 200 тенге.

VII. Жамал есі кірген соң уайымға түсті.

*Мен қайран атам малға сатқанына;
Бір тазды жалпақ елден тапқанына.*

VIII – IX – X – XI бөлімдерде оқиға өрбуі белең алады. **Оқиға өрбуінде әр кейіпкер конфликтіні шешуге белсенді түрде кіріседі.**

VIII. Ғали мен Жамал кездеседі.

IX. Жұман Жамалға ұрын келмекші.

Келуіне жексұрынның бір ай қалды.

Ғали мен Жамал хат арқылы сөз байласады.

X. Ғали мен Жамал бірге қашып шығады.

XI. Ауыл Ғали мен Жамалды іздеуде.

XII. Бөлім шарықтау шегіне жатады. **Шарықтау шегінде** оқиғаның әбден шиеленісіп барған жері, ең тірелер нүктесі жазылады.

XII. Бақытсыздық. Ғали қашқында жүргенде ауырып қайтыс болады.

Қып-қызыл шоқтың ішіне тастап, алыс сапарға жөнелдің, өзің үшін қайырлы болсын! Мен сорлық кеудемде шыбын жаным барда сені ұмытпаспын. Дүниеде патшаның баласы болса да саған теңгермеспін. Қош, Жаным! Ғали! Бір мен үшін мейірбан ата-анаңды да көре алмай, қолдарынан топырақ салғыза алмай кеттің, кеш, жаным! Алла тағала ақиретте қосылуга несіп тілесін, сол уақытта ғана көрген қасіретім бір сағаттай болмай ұмытылар.

Жамал үйіне қайтты.

XIII бөлім шешілуге жатады. **Шешілуде** оқиға бітеді, оқиға біткендегі кейіпкерлердің хал-жағдайы айтылады. Жамал Жұманға қайтып келді. Артынан қалаға қашпақ болды. Бірақ...

Жамал мақсатына жете алмай, жапан далада, декабрдің рахымсыз боранды түнінде жан тәсілім қылды...

Осы бөлім эпилогқа да ұқсайды.

Идея мен тақырып әдеби шығарманың ішкі ядролық мәні болса, композиция мен сюжет ұғымдары әдеби шығарманың сыртқы материалдық денесінің (формасының) маңызды тұсы болып табылады.

Сұрақтар:

1. Мазмұн мен пішін арақатынасы.
2. С. Торайғыровтың «Айтыс» поэмасындағы ұлттық идея тақырыбы.
3. М. Дулатовтың «Бакытсыз Жамал» романының сюжеттік құрылымы.
4. М. Меркішұлының шығармашылығындағы дін тақырыбы.
5. А. Байтұрсыновтың «Маса» жинағының идеясы мен тақырыбы.
6. Абайдың кара сөздеріндегі көтерілген негізгі тақырыптар.
7. Ш. Айтматовтың «Жанпида» («Плаха») романының композициялық құрылымы.

6-тарау. КӨРКЕМ ШЫҒАРМА ТІЛІ

Көркем шығарма негізі – тіл. Тіл – шығарма материалы. Үйдің негізі кірпіш болатыны секілді. Әр нәрсенің материалы бар. Сурет өнерінің негізі, материалы – бояу, қалам, графит, туш, пастел. Зергерлік өнер материалы – темір, күміс, алтын, ағаш, маржан, гауһар, тері деген сияқты. Сәулет өнерінің материалы – тас, лай, құм, гранит, мәрмәр, айнек деген сияқты. Әдебиеттегі бар бояу, реңк, сурет, бейне, *үн сөзбен* жасалады. Сондықтан шығармада тілдің алар орны ерекше. Тілсіз шығарма жоқ һәм әдебиет жоқ. Тілі құнарлы жазушы – жақсы жазушы. Тілінде құнары жоқ жазушы шығармасын оқу – құрғақ талқан асағандай болу. Кейбір жазушылардың тілі «калька» – көшірме ауруына шалдығады. Кейбіреудің тілі жасанды, ойдан құрастырылған тіл боп шығады. Бұндай тіл, сөздер адамның жан дүниесіне әсер ете алмайды. Талантты жазушы Т. Әлімұлов: «Жазушының жаны сөз шырайынан көрініп тұрмақ. Сөздің бетіне шыққан шырай жүрек қанының қызуы болмай, жасанды бояу болса, ондай сөз иесі суреткер санатына қосылмақ емес. Тез оңатын әсіре-қызылға барабар болмақ» деген.

Тіл құнарының негізгі өніп-өсіп шығатын жері – ақиқат. Ол үшін шығарманың өзі ақиқатпен жазылуы керек. Сонда тілдің де шырайы кіріп, көркемдігі артады. Ақиқатқа төселмеген тіл құнарсыз, күнсыз нәрсе боп шығады. Өйткені ақиқатпен тілге жан кіреді. Тіл тірі тілге айналады. Ақиқатсыз тіл – өлі тіл. Рухсыз құры дене. Сол тірі тіл – нағыз көркем тіл. (Өлі тіл – бос сөз).

Көркем әдебиет тілінің мақсаты – тілдің жеткізбек болған мағыналық ой қуатын көрнекі, қалың сурет бояуымен орап, безендіріп жеткізу. Ол үшін негізінен затты яки құбылысты өзге нәрсеге тенеу, ұқсатып, балап айту тәсілі қолданылады. Яғни, көрнек тіл екі шартқа сәйкес келу керек: 1) ақиқат ой; 2) тенеу тәсілі.

Оның басқа да түрлі қалыптанған тәсілдері бар. Олар туралы төменде айтылады.

А. Байтұрсынов осындай сөз мағынасын ауыстырып қолдану тәсілі туралы былай дейді: «Сөздің көбін өз мағынасында жұмсамай, өзге мағынада жұмсаймыз. Арасында түк ұқсастық жоқ екі нәрсенің

ететін әсері бірдей болса, біріне қасымалды екіншісіне ауыстырып айтымыз. Мәселен, «күн құтырып кетті», «аяз қарыған», «қырау сокқан» дейміз. «Құтырып кетті», «қарыған», «сокқан» деген сөздер нақ өз мағынасында емес, өзге мағынада айтылып тұр. «Құтыру» – жанды, есті нәрсенің күйін көрсететін сөз. Мұнда күннің *жетудегі адамның құтырған күйіне* ұқсас әсер ететіндігінен, жанды нәрсенің күйін көрсететін сөз күннің күйін көрсетуге ауыстырып алынып тұр.

Шығарма тілін ажарлап, көркейту үшін әр түрлі тәсілдер қолданылады. Солардың бәрін негізгі екі топқа бөліп қарауға болады. Олар: *троп* (грекше: *tropos* – айналым) және *фигура* (латынша: *figura* – бейне, кескін) деп аталады.

6.1. Троп деген не?

Шығарма тілін ажарлау, көріктеу үшін *т р о п* – қазақша сөздің мағынасын ауыстырып, өзгертіп қолдану тәсілі қолданылады. Троптың түрлері: *метафора, кейіптеу, заттандыру, эпитет, перифраз, метонимия, синекдоха, теңеу, гипербола, литота, тавтология, оксюморон, символ*, т.б. (Сондай-ақ, *гипербола, литота, литтеза, тавтология, оксюморон* сияқты терминдерді де тропқа қосып атырмыз).

Л.И. Тимофеевтің айтуынша, троптың тілдік үш міндеті бар: 1. Танымдық (познавательный), 2. Даралаушылық (индивидуализирующий), 3. Жеке көзқарастық бағалау (субъективно-оценочный).

Әдетте, осы үш қасиет бүкіл тілдік поэтикалық комбинациялардың бойынан табылып жатады.

А.А. Потебняның осыған ұқсас бір ойы бар. Ол: «Өз жадында көптеген поэтикалық образдар жиынтығын жинаған адам өз иелігінде **ұланғайыр ойлау массасына** ие болады. Бұны жай сандарға тигізетін алгебраның әсерімен салыстыруға болады. Алгебралық есеп жолын меңгерген жан бұл өрнекке кез келген санды қойып өзіне қажетті нәтижені ала алады. Бұл процесі **ойды коюлату** (*сгущение мысли*) процесі деп атауға болады», – деген (Потебня, А.А. Теоретическая поэтика. – М., 1990). Яғни, **троп-образдың** танымдық қасиеті мензеліп тұр бұл жерде. Троптың танымдық қызметі деген мынау – мысалы: *балық басынан шіриді, ауызбен орақ ору, оқу инемен құдық қазғандай* деген сияқты сөз орамдарын осы істерді біліп, көріп, таныған адамдар ғана айта алады. Яғни, сөйлем образдар арқылы таным көкжиегі артады. Потебняның айтатыны да осы. Бағалаушылық қасиет те осы үш мысалдан көрініп тұр: сөз сыңайынан перде сыртында тұрған автордың осы істерге де

ген жеке бағалаушылық көзқарасын байқаймыз. Ал даралаушылыққа келсек: оны да осы үш мысалдан табуға болады, яғни *әр істің басынан айнып, бұзылатындығы, боссөзділіктің жанды бейнесі, қандай да бір іс қиыншылығы* нақты қырларымен айшықталып, айтылып тұр.

Метафора (грекше: *metaphora* – ауыстыру) шығармадағы заттың яки құбылыстың суретін күшейту үшін оны ұқсас, басқа зат яки басқа бір құбылыспен балап, мағынасының өңін айналдырып айту. Метафораға мысал:

Дүние – үлкен көл, заман – соккан жел, алдыңғы толқын – ағалар, артқы толқын – інілер, кезекпенен өлінер, баяғыдай көрінер (Абай, «37- қара сөз»).

Алтын күн батып барады,
Алтын күн ақырын өледі.
Сорлы бұлттар – сорлы жар
Қан жылап күнді көмеді.

(Мағжан)

Кейіптеу (**олицетворение**: «с гор побежали ручьи» – Н. Некрасов) – жансыз нәрсені жанды заттай гып көрсету. Абайдағы кейіптеу:

Ақ киімді, денелі, ақ сақалды,
Соқыр, мылқау танымас тірі жанды.
Үсті басы ақ қырау, түсі суық,
Басқан жері сықырлап келіп қалды.

Заттандыру (**овеществление**: «Гвозди б делать из этих людей: Крепче б не было в мире гвоздей» – Н. Тихонов) – керісінше жанды затты жансыз затқа балау. Мысалы: Әйел – үйдің шегесі.

Кейіптеу де, заттандыру да метафораның түрлері.

Эпитет (грекше: *epitheton* – қосымша, қоса тіркеу) бір заттың, құбылыстың көзге ұрып тұрған бедерлі суретті сипатын, заттың, құбылыстың атына қосақтап айту. Мысалы:

Балталы, екпінді оттан Оразымбет,
Сіргелі, шапшаң оқтан ер Елиібек,
Өзіне тірі жанды тең көрмейтін,
Тәкәтпар Қошқарұлы ер Жәнібек.
Қалданға ханмен бірге тұтқын
болған
Жолдасы Абылайдың батыр Жәбек.
Майданда от шашқандай
оқ шашатын
Сырттаны Бәсентіин ер Сырымбет.

(«Батыр Баян» шығармасынан)

Орхон ескерткіштеріндегі эпитет:

Жетім халық – өксіз будун
Қырағы көз – көрүр көз
Қара құм – қара құмығ
Сары алтын – саруг алтын.

Перифраз (грекше: *periphrasis*: *peri* – айнала, *tөңірек phrazo* – айтамын) айтылатын нәрсені кәдуілгідей

ғып айтпай, айнытып, ұқсасымен бүркемелеп айту. Және бұнда метафора яки тенеудегідей нәрсемен оның ұқсатылған баламасы қатар тұрмай, тек ұқсатылған балама ғана тұрады. Перифраз бұл орайда жұмбаққа, фразеологизмдерге келеді. Жұмбақтың бәрі, фразеологизмдердің көбісі – перифраз. Перифразға мысал:

Өз қолымен ұнамды тон пішітірмес.

«Тұтқын» (М.Д.-ға хат)

Перифраз болатын фразеологизмдер: *қоңыз теріп кету, қой үстіне бозторғай жұмыртқалаған заман*, т.б.

Жұмбақтың перифраз болуы: **Тақиям толған сөк, танертең тұрсам жоқ.** (Тақиям толған сөк – түнгі жұлдызды аспан, танертең тұрсам жоқ – таң атқандағы жұлдызсыз, таза аспан // түнгі жұлдызды аспан – нәрсе, Тақиям толған сөк – нәрсеге ұқсатылған балама).

Метонимия – «Арасында жақындығы бар екі нәрсенің атын ауыстырып, бірінің орнына бірін айту» (А. Байтұрсынов). Мысалы: «Абайдың сөзінен, яки кітабынан көшіріп жаз деудің орнына **«Абайдан көшіріп жаз»** дейміз. Сөзінің орнына несін айтамыз» (Тағы да А. Байтұрсынов). Яғни, кәдуәлгі сөз құрылымынан керекті бір сөзді тас-

тап кету. Бірақ одан мағынаға зардап келмейді. Мысалы, **Зал** ішіндегі адамдар **шулап кетті**.

*Азғындап жүрген жандар
аз ба бүгін?*

Торқа киіп, мінсе де семіз дөнен.

(М. Тазабек)

Токтар Әубәкіров – Махамбеттің дулығасын скафандрға ауыстырған батыр казак.

Синекдоха метонимияға ұқсас нәрсе.

Теңеу – бір затты бір затпен теңеп айту. *Теңегенде, әрине, ұқсасын тауып, келтіре айту, тең теңімен, тезекқабымен дегендей ғып.* Теңеуге мысал:

*Жас Баян жауды талай көрмеп пе еді,
Сорғалап сұңқардайын төнбеп пе еді,
Майданда жолбарыстай жалғыз ойнап,
Сан қолға аш бөрідей кірмеп пе еді?!*

(«Батыр Баян» шығармасынан)

Гипербола (грекше: *hyperdole* – өсіріп айту, «түймедейді түйедей ету») – бір затты яки құбылысты әшейіндегі бар қалпынан асырып айту. Мысалға: *Көп түкірсе көл, Қу сүйектен қуырдақтық ет алады.*

Салт-салтыңшақ анау үш өзен,
 Салуалы менің ордам қонған жер,
 Жабағалы жас тайлақ
 Жардай атан болған жер,
 Жатып қалған бір тоқты
 Жайылып мың қой болған жер,
 Жарлысы мен байы тең,
 Жабысы мен тайы тең,
 Жары менен сайы тең,
 Ботташығы бұзаудай,
 Боз сазаны тоқтыдай,
 Балығы тайдай тулаған,
 Бақасы қойдай шулаған,
 Шырмауығы шоккен түйе таптырмас,
 Балығы көлге жылық жаттырмас,
 Бақасы мен шаяны
 Кежідегі адамға
 Тун ұйқысын таптырмас.
 Қайран менің Еділім,
 Мен салмадым, сен салдың,
 Қайырлы болсын сіздерге
 Менен қалған мынау Еділ жұрт!...

Литота (грекше: *litotes* – қарапайымдылық; *денег кот наплакал* (қалтада соқыр (көк) тиын жок), *черепашыи темпы* (тасбақа жүрісі): БСЭ. М., СЭ, 1973. – 562 с) – гиперболаға керісінше бір затты яки құбылысты әшейіндегі бар қалпынан кішірейтіп, қораш көрсетіп айтатын троп түрі. Мысалы: *Әліпті таяқ деп білмеу*. Тағы «Қара өлеңнен» мысал:

Күнде алыш түсірсең де асығыңды, (гипербола)

Көрмейді жат жұрт сені тасы гұрлы. (литота)

*Шеңгел де өз жерінде дүрілдейді,
 Әркімнің өз елінде басы құнды.*

Гипербола мен литота қосылып – әсірелеуге жатады.

Антитеза (грекше: *antithesis* – қарама-қайшы) – бір-біріне қарама-қарсы, қайшы заттарды, ұғымдарды шендестіріп, парлап айту. Мысалы. («Қара өлең»):

*Жарқырап жұлдыз біткен
 ай болмайды,
 Есекті қанша күтсең тай болмайды.
 Сағызды күндіз-түні шаймасаң да,
 Бір тістем жүрек жалғар
 май болмайды.*

*Қара жерге қар жауар,
 Қарды көр де етім көр.
 Қар үстіне қан тамар,
 Қанды көр де бетім көр.*

(«Ер Тарғын» жырындағы Ақжүністің Қартқожаққа айтқаны. Мысалды А. Байтұрсынов һәм акад. З. Қабдолов та келтірген).

Тавтология (грекше: *tauto* – бірдей, *logos* – сөз) – анықтауыш сөздің анықталушы сөздің мағынасын қайталауы. Мысалы: *қараңғы тун* деген сияқты.

Оксюморон (грекше: *oxymoron* – аңғырт тапқырлық) – бір-біріне қайшы ұғымдардан құралып, образды

ұғым тудыратын сөз тіркесі (С. Негимов). Мысалы: тірі өлік, қорқақ бағыр, жақсы өлім.

Мағжанның «**Мен жастарға сенемін**» өлеңінен тілдік көріктеу құралдарын тауып көрейік:

*Арыстандай айбатты,
Жолбарыстай қайратты –
Қырандай күшті қанаты,
Мен жастарға сенемін!
Көздерінде от ойнар,
Сөздерінде жалын бар,
Жаннан қымбат оларға ар,
Мен жастарға сенемін!
Жас қырандар балапан,
Жайып қанат ұмтылған.
Көздегені көк аспан.
Мен жастарға сенемін!
Тау суындай гүрілдер,
Айбынды алаш ерім дер,
Алтын арқа жерім дер,
Мен жастарға сенемін!
Қажу бар ма тұлпарға,
Талу бар ма сұңқарға
Иман күшті оларда,
Мен жастарға сенемін!
Қасиетті құраны,
Сүттей таза жүректі
Алаштың олар құрбаны,
Мен жастарға сенемін!
Мен сенемін жастарға,
Алаш атын аспанға,*

*Шығарар олар бір таңда
Мен жастарға сенемін!*

Жырдағы теңеу:

1. Арыстандай айбатты;
2. Жолбарыстай қайратты;
3. Қырандай күшті қанаты;
4. Сүттей таза жүректі;
5. Тау суындай гүрілдер.

Жырдағы перифраз:

1. Көздерінде от ойнар (*Көзінде бір жағымды нұр бар дегені*)
2. Сөздерінде жалын бар (*Сөздері өткір, шындықты сөйлеуден әсте қаймықпайды*).
3. Жас қырандар балапан (*Жас-өспірім балғын жастар*)
Жайып қанат ұмтылған (*Болашақта қырандай өсіп шығады, үлкен істерге мұрындық болады*).
4. Қажу бар ма тұлпарға
Талу бар ма сұңқарға (*Олар қайратты. Қайраты мұқалмайды, шаршамайды дегені*).

Жырдағы эпитет:

1. Алтын арқа жерім дер (*Сары-арқа деген сөзден көркем бейне шығарып тұр*).

Жырдағы фразеологиялық тіркеспен жасалған перифраз:

2. Алаш атын аспанға

Шығарар олар бір таңда (Жақсы істермен алаш елінің атағын әлемге жаяр дегені).

6.2. Фигура деген не?

Фигура (айшықтау) – сөйлем құрлысын безендіріп, оның тартымдылығын арттыру үшін керек болатын нәрсе. Оған жататын, мысалы: *инверсия*. Сөйлемнің кәдімгі ырғағын бұзып жазу. Фигураға тағы жататындар: *аллитерация, ассонанс, градация, эллипсис, анафора, эпифора*, т. б.

Аллитерация (латынша: *al* – іргелес, жалғас, *litera* – әріп) – өлеңде бірыңғай дауыссыз дыбыстардың қайталанып келуі.

Аллитерацияға мысал: **ж** әрпінің өлеңді безендіргіш қабілеті.

Оспанға

Жайнаған туың жығылмай,
Жасқанып жаудан тығылмай,
Жасаулы жаудан бұрылмай,
Жау жүрек жомарт құбылмай,
Жақсы өмірің бұзылмай,
Жас қуатың тозылмай,
Жалын жүрек суынбай,
Жан біткеннен түңілмей.
Жағалай жайлау дәулетің
Жасыл шөбі қуармай,
Жарқырап жатқан өзенің,
Жайдақ тартып суалмай,
Жайдары жүзің жабылмай,
Жайдақтап қашып сабылмай.
Жан біткенге жалынбай,
Жақсы өліпсің, япырмай!

(Абай)

Ассонанс (латынша: *assonare* – үйлесімді дыбыс шығару) деп көркем шығармада дауысты дыбыстардың қайталанып келуін айтады:

Ерлерді ұмытса да ел, сел ұмытпас,
Ерлерді ұмытса да ел, жел ұмытпас.
Ел үшін жаннан кешіп, жауды қуған
Ерлерді ұмытса да ел, шөл ұмытпас.
Ел жауын зерттеп, өрт боп,
тынбай жортқан,
Ерлерді ұмытса да ел, бел ұмытпас.
Ел үшін төккен ерлер қанын жұтқан.
Ерлерді ұмытса да ел, жер ұмытпас.
Арқаның селі, желі, шөлі, белі
Ерлерді ұмытпаса, ел де ұмытпас!

Градация (латынша: *gradatio* – біртіндеп) – ой, сөз, құбылыстың барған сайын үдеп, асқақтай беруі:

Шырағым Бұрыл, шу! – деді,
Құбылып Бұрыл гүледі,
Табаны жерге тимеді,
Тау менен тасты өрледі,
Төрт аяқты сермеді,
Құлақтың түбі терледі,
Тер шыққан соң өрледі,
Адырды көзі көрмеді.
Көлденең жатқан көк тасты
Тіктеп тиген тұяғы
Саз балшықтай иледі...
Арандай аузын ашады,
Аяғын топ-топ басады,
Бір төбенің тозаңын
Бір төбеге қосады.
Кешке таман Тайбурыл

Жын қаққанға ұсады,
 Құлан менен құлжаның
 Марал менен бұғының
 Ұзатпай алдын тосады.
 Көлжағалай отырған
 Көкқұтан мен қарабай
 Көтеріліп ұшқанша
 Белінен қия басады.

(«Қобыланды батыр» жырынан)

Инверсия (латынша: *inversio* – арын ауыстыру) – сөйлемдегі сөздердің қалыпты ретінің бұзылып келуі, мысал:

*А, Бозмұнай, Бозмұнай!
 Тілекті берді бір құдай.*

Реттісі: *Бір құдай тілекті берді* болу керек.

Анафорада (грекше: *anaphora* – жоғарыға шығару) – өлеңнің әрбір жолы, яки ой ағымы бір сөзбен басталып, қайталанып келіп отырса, **эпифорада** (грекше: *epiphora* – үстемес, қайталау) – әрбір өлең жолының басы ой ағымының соңғы сөзі қайталанып отырады.

Анафораға мысал:

*Киік ойнап шатында бөктерінде,
 «Айғайтас» «Шалкөденің» нақ төрінде.
 Қырағы көз шекара – «Құмбел» анау,
 Қытаймен екі ортаны қақ бөлуде.
 «Айғайтас» – «Шалкөденің» шаңырағы,
 Ақ отау ақша бұлтты жамылады.*

*Жат жаққа жұрт үдере көшкен кезде,
 Жабырқап тас та болса аңырады.*

«**Айғайтас**» – тас емес тек
 айқайлаған,

Ғұлама қарт – жұрт үшін
 қайғы ойлаған.

Халықтың үні жатыр кеудесінде,
 Бір кезде «Елім-айлап» ойбайлаған.

«**Айғайтас**» Албандарға атамекен,
 (Оны мен шежіредей атап өтем.)
 Ертеде ел шетіне жау тигенде,
 Айғайлап, хабар беріп жатады екен.

Эпифораға мысал:

*Бұрынғы өткен заманда,
 Дін мұсылман аманда,
 Үш шарбақты, үш кентті
 Ноғайлы деген жұрт өтті.
 Бір замандар болғанда
 Ауыр дәулет мал кетті,
 Жарлылықтың зары өтті.
 Халқы жарлы болған соң,
 Жігітінен әл кетті.
 Жап-жсалаңаш жүрген соң,
 Әйелінен ар кетті.
 Сол ноғайлы жұртында
 Жортақыға мінбеген,
 Түстік жерге жүрмеген,
 Кірлі киім кимеген,
 Аллаға тілі тимеген,
 Бес намазын қоймаған,
 Бір құдайды ойлаған,
 Қара басы хан болған,
 Байлығы жұртқа аң болған,
 Малы Алашқа таң болған
 Бозмұнай атты бай болған.*

Байлығының белгісі:

Тоқсан қара құлы бар,

Тоқсан тоғай малы бар.

Сол дүниеқор зор байдың

Дүниеде жалғыз мұңы бар:

Сол Бозмұнай қартайып,

Алтыс жастан өткенше,

Құдай қосқан қосағы

Елу жасқа жеткенше

Бір перзентке зар болған.

Эллипсис (грекше: *ellepsis* – қалдырып кету, түсу) – шығарма ішінде бір сөздерді әдейі айтпай тастап кету. М. Мағауиннің «Қант пен ірімшік» әңгімесінен мысал келтірейік:

«Ас алмадың, ғой қарағым...», – деді әжем. «Қант пен шай қандай астан болмасын қуатты, – деді першіл. – Құрт-ірімшік жемей жүріп жатқан жұрт та бар. Қой сауып, құрт қайнатқан деген не? Ол – феодализмнің қалдығы, ол надандық. Ал қант деген – ол... қант деген – мәдениет! Қант деген – социализм! Соғыс бітеді, шаруашылықты қалпына келтіреміз, социализм түпкілікті жеңіп шығады, сол кезде жұрттың бәрі қант пен шай ішетін болады. Ал коммунизм орнаған кезде қант дегеніңізді – мынандай құмшекер емес, кесек-кесек шакпақ қантты бала-шағаға дейін қалтасына салып жүріп, кеміріп жейтін болады. Ү-ү-пп! Тағы бір шыны шешей!...».

Менің шайым да суыған болуы керек. Ептеп ұрттадым. Тәтті. Кере-

мет тәтті! Өмірімде мұндай тәтті шай көргем жоқ. Қант деген осы екен ғой! Қант...

6.3. Троп – көркем бейне жасайтын негізгі құрал

Көрнек тіл жоғарыда айтқандай, негізінен екі шарттан тұрады дедік. Ол шарттың бірі **теңеу тәсілі** дедік. Немесе оны **затты яки құбылысты өзге нәрсеге теңеп, ұқсатып, балап айту тәсілі** дедік. Біздің теңеу тәсілі деп отырғанымыз ол – троп. Көрнек тілді жасаушы троппен бірге фигура бар. Осы екі ұғым осы күнге дейін әр жерде әр түрлі айтылып келеді. Біз сол мәселеге тереңірек барып, ол жайында өз ойымызды айтып кетпекпіз.

Троп – көркем бейне, образ жасаудың негізгі құралы. Троп негізі – теңеу, балау. Бір затты бір затқа, бір құбылысты бір құбылысқа. Бұл неге бұлай? Олар не үшін бір-біріне теңеледі, бір-біріне баланады? деудің онша реті жоқ. Ол адам жаратылысында бар нәрсе. Адамға сөйлеу қабілеті қалай берілсе, теңеу қабілеті ол да солай берілген. Сол теңеу қабілеті арқасында адам көркем әдебиет жасайды. Профессор Е. Ысмайлов айтқандай: «Көркем әдебиеттің тілі, халықтың сөйлеу түріндегі сөздердің **образды, теңеулі, әсерлі ұғым беретін қалпына негізделеді**». Яғни,

теңеу «әсерлі ұғым» береді. Ол бірақ ұғымның өзін ауыстырып алмайды. Теңеу – ұғымның қабығы (футляр). Бірақ теңеу сөз (ұғымнан) ажырағысыз нәрсе. Екеуін бөліп болмайды. Бейнелі тіл – жалпы тілдің сөлі. Оның жоғарғы, зор түрі, рухтанған бір күйі. Бейнелі, теңеулі тілден ажыраған халық жалпы тілінен де ажырайды. Теңеулі тіл – суретті тіл. Яғни, сыртқы пошым, сурет. Образ деген сөздің православиялық – *ob + gazь*, ескі славян тіліндегі – *образь*, грекше – (*εἰκόν, τόπος, μορφή*) һәм полякша – (картина, изображения) *сурет*, бейнелеу, *кескін* деген мағыналары осыған келеді. А. Байтұрсынов «көрнек тіл» деген бұны. Яғни, көркемдік образ, теңеушілік, әдебиет (сөз өнері) – бұл шын жаратылыс дүниенің «көрнекі тілмен», қағаз бетіне көшірілуі яки ауызбен айтылуы. Осы көшіру өнерінің негізгі тетігі, құралы – троп.

Троптар туралы арғы-бергі ғалымдардың айтқаны:

«Фигурой речи называется уклонение от обыкновенного способа выражаться с целью усилить впечатление» (Бэн А. *Стилистика и теория устной и письменной речи* // Пер. с англ. А.Е. Грузинского, СПб., 1886. – С. 8).

«Троп есть выражение, перенесенное для красоты речи с его первоначального, естественного значения на другое, или как чаще всего определяют грам-

матисты, выражение, перенесенное с места, где оно являются неподлинным» (Квинтилиан).

«Греки считают, что речь украшается, если используется изменение слов, которые они называют тропами, и формы предложений и речи, которые они называют фигурами» (Цицерон. «Брут»).

«Троп есть целоеосмысленное изменение слова или речи от собственного значения к другому» (Квинтилиан. «О воспитании оратора»).

«А у речи есть два вида, речь собственная и троп. Так вот речь собственная есть речь, обозначающая дела при помощи первого значения имен, троп же есть речь, произносимая с отклонением от собственного (значения слов) с неким выражением более украшенным, чем необходимо» (Трифон. «О тропах»).

Слова, употребленные в переносном значении, и слова измененные украшают (речь), словно некие звезды. Словами в переносном значении я называю те, которые переносятся по сходству с другого предмета, либо ради приятности, либо из-за недостатка слов; измененными – те, в которых вместо собственного слова представляется другое, означающее то же самое, взятое из какой-нибудь вытекающей вещи» (Цицерон. «Оратор»).

«Перенос (значения) дан нам самой природой для того, чтобы ею

часто пользовались также и необразованные и бесчувственные... Он увеличивает также богатство речи, вводя изменения или заимствуя то, что является труднейшим, (а именно), чтобы не казалось, что у какой-либо вещи отсутствует название. Таким образом, имя или глагол переносится с того места, где они собственные, в то, где либо отсутствует собственные (слово) или (переносное) лучше собственного. Мы это делаем либо тогда, когда (это) необходимо, либо потому что (введенное слово) лучше обозначает или потому, что (оно) пристойнее» (Квинтилиан. (О воспитании оратора)).

Потенция образ, троп туралы былай ой түйеді: «**Всякое искусство есть образное мышление, т.е. мышление при помощи образа. Образ заменяет множественное, сложное, трудноуловимое по отдаленности, неясности, чем-то относительно единичным и простым, близким, определенным, наглядным.** Таким образом, мир искусства состоит из относительно малых и простых знаков великого мира природы и человеческой жизни. В области поэзии эта цель достигается и отдельным словом».

Құран Кәрімде образды бейнелер өте көп. Бір-екі мысал келтірейік: «Ол күні адам баласы бытырап таралған көбелектей болады» (Әл-Қариға (Үлкен апат) – 4) Бұл жерде киямет күні

болатын апат туралы айтылып жатыр. Адамдар бұл күні қорқыныш пен үрейден, жан-жаққа ретсіз таралған көбелек тәрізді болады.

«Олардың көздері қорлана жасыған күйде, бытырап жайылған шегірткелер секілді қабірлерден шығады» (Әл-Қамар (Ай) – 7).

Бұл суретте киямет күнгі адамдардың қабірлерінен қайта тіріліп, тұратын уақыттағы жағдайлары айтылып тұр. Құртуби: «Шегірткелер өте көп боп жиналғанда, бірінің үстіне бірі шығып кетеді, адамдар қайта тірілгенде дәл солар секілді опыртопыр боп жатады» деген.

Құранда тағы хор қыздары қатты суреттеледі: «Әрі (оларға) жанарлары үлкен де әлемі (хурлар), бейне бір (қабығы ашылмаған) сактаулы інжу секілді (жұбайлар бар)» (Әл-Уақиға (Болары анық) – 22-23).

«Әрі олардың жанында көздерін қорғайтын, жанарлары үлкен (қыздар) бар. Әрі олар бейне бір (аялап) қорғалған жұмыртқадай» (Әс-Саффат (Сапқа тізіліп тұру) – 48-49). «Олар бейне бір күрк тауық басқан жұмыртқадай ешкім тиіспеген кемшіліксіз, нұқсансыз пәк қыздар» (Сағди).

Құрандағы жаннат суреті: «Олар онда перделермен сәнделген жұмсақ сәкілерде сүйеніп отырады. Олар онда күнді де, аязды да көрмейді. Әрі оларға оның көлеңкелері жақын, ал жемістері төмен

іліп тұрады. Және оларды күміс ыдыстармен, шыны көзелермен айналып жүреді. Ал шынысы – күмістен. Бұл ыдыстар (сайма-сай) өлшеніп қойылған. Әрі оларға Зәнжәбил (сусыны) хош иісті дәмді өсімдік) араластырылған кеседен ішкізіледі. «Сәлсәбил» деп аталатын бұлақтан. Әрі оларды мәңгі жас өрендер айналып (қызмет етіп) жүреді. Оларды көргенінде, шашылған інжу деп ойлайсың. Әрі көрген кезде, онда (жәннәтта) игілік әрі ұлы патшалықты көресің. Олардың (жәннәттықтардың) үстерінде жұқа және қалың жасыл жібек киімдер болады, олар күміс білезіктермен безендіріледі, әрі оларға Раббысы тап-таза сусын ішкізеді» (Әл-Инсан (Адам) – 13-22).

Құран Кәрімдегі көркем бейнелер троптарды шебер пайдалану арқылы жасалып тұр.

Інжілдегі троп әдістерін келтірейік:

«22. И сказал ученикам Своим: поспеваю говорю вам, – не заботьтесь для души вашей, что вам есть, ни для тела, во что одеться: 23. душа больше пищи, и тело – одежды. 24. Посмотрите на воронов: они не сеют, не жнут; нет у них и хранилищ, ни житниц, и Бог питает их; сколько же вы лучше птиц?».

Әрі қарай:

«27. Посмотрите на лилии, как они растут: не трудятся, не прядут; но го-

ворю вам, что и Соломон во всей славе своей не одевался так, как всякая из них» (Новый завет от Луки. Святое благовествование 12).

Енді шейх Тарази кітабынан тропқа мысал келтіреміз:

«Тәшбиһ – олбулурким, бир нәрсега укшатурлар.

Тәшбиһ – лоғәтта укшатмақни айтурлар. Вә ол нәрсеким, укшатурлар «тәшбиһ» дерлер. Ол нәрсеким, анга укшатурлар, «мошәббәһ» укурлар.

Тәшбиһ тәнкіс ол булурким, бир нәрсини бир нәрсега адати тәшбиһ бирле укшатурлар, нетакки, булат тикин, ламзардик, вә тәшбиһнинг адати туркида дегай: сен фәләндур. Вә айқай: – сен фәләндур. Вә сағенғай: – сен фәләндур. Я фәлән нәрседик я фәләңга укшар: я «мингзәр», я мингезлик, я бикин, я – фәлән, я – рәсә янглик».

Қазақша мәтін:

«Тәшбиһ – бір нәрсега тенеу деген сөз.

Тәшбиһтің мағынасы «ұқсау» (тенеу) болып келеді, яғни ұқсауларды «тәшбиһ» дейді. Ұқсатылған нәрсега «мошәббәһ» делінеді.

Тәшбиһ тәнкіс дегеніміз – бір нәрсега адати тәшбиһмен бір деңгейде екендігін білдіреді. Мәселен, бұлбұл тегін лалезарлыққа тенеу, мықты бір нәрсе не кісіні болатқа теңейді. Ол тенеулер – тәшбиһтің адати түріне жатады. Түркілерде: дегайсың пәлендүр, айтқайсың пәлен-

дүр, сағынғайсың пәлен-дүр немесе пәлен нәрселік, не пәленге ұқсайды. Немесе меңзеу яки меңзерлік секілді, сияқты, пәлен нәрсе»

Мысал:

*Ирур кәдинг биле тишинг, ләбинг
айа дел бәр,*

*Бири сәнубәр-у бири дурр-у бири
шекәр.*

Қазақша:

*Сұңғақ бойың, тіс пен ерің ей
сүйіктім,*

*Бірі қайың, бірі дүр, бірі шекер
болған ұқсайды.*

(Шейх Ахмет Құдайдад Тарази. Көркем сөз өнері (фонун әл-бәлаге), Алматы: Таңбалы, 2013. – 161-170 б).

Троп пен фигура айырмасы

Троп – нәрсенің (заттың деректі яки дерексіз) ішкі негізгі сипатын (сол арқылы оның мағынасын ашып) көрсету үшін қолданылатын тәсіл.

Фигура – нәрсенің (заттың деректі яки дерексіз) сыртқы жанама сипатын (оның мағынасына онша қатты әсер ете алмай) көрсету үшін қолданылатын тәсіл.

Ішкі негізгі сипат – заттың мағыналық болмысына тікелей қатысты нәрсе.

Сыртқы жанама сипат – заттың мағыналық болмысынан гөрі формалық болмысына қатысты нәрсе.

ІНС – лексикалық қалыпқа жақын.

СЖС – грамматикалық қалыпқа жақын.

Егер тропты *өзгерту, ауыстыру* деген сөзбен балап айтсақ, ол мағынаны *өзгерту*, мағынаны *ауыстыру* болмақ.

Егер фигураға да осы сөзді телігіміз келсе (*өзгерту, ауыстыру*), онда ол форманы *өзгерту*, форманы *ауыстыру* боп шығады.

Осы ретте троп түрлері: метафора, перифраз, теңеу, эпитет, символ, гипербола, литота, антитеза (шендестіру), оксюморон, т.б. бұлардың бәрі жоғарыда айтқан нәрсенің, заттың сипатын, сол арқылы оның мәнін (мағынасын) ашып көрсету үшін қызмет ететін көрнек құралдары боп табылады.

Зат (нәрсе) – сипат арқылы ғана танылады. Затты тану үшін оның сипатын тану керек. Сипатсыз зат болмайды һәм танылмайды (яки толық, дұрыс танылмайды).

Троп сол үшін қолданылатын құрал. Троп заттың сипатын өткірлендіреді. Көмескі, бұлдыр нәрсені жарық түсіріп, анық-қанық етеді. Бұл қараңғыға жарық түсірген сияқты нәрсе. Осы жерде сөзбен сурет салудың хас шебері Мағжан еске түседі: Күміс таң жерге күміс сәуле шашты, Сәуле мен қараңғылық ара-

засты. Алыспас адал, арам бекерге ұзақ. Жеңіліп қараңғылық жылжып кашты!

Фигура заттың сипатын ашып көрсетпейді.

Енді екеуіне мысалдар келтірейік.

1-мысал:

*Жүрегім, мен зарлымын жаралыға,
Сұм өмір абақты ғой саналыға.
Қызыл тіл, қолым емес, кісендеулі,
Сондықтан жаным күйіп жанады да.*

Мағжан. «Батыр Баян»

*Сүйегі жоқ, тіске жұмсақ болған соң,
Һәр кім жейді біздің қазақ баласын.*

Міржақып. «Оян, казак!»

*«Сен біреудің асырап отырған
жалғыз ақсұңқары... Ақ жұмыртқа,
сары уыз. Сен бір сүт емген құлын-
шақ. Сен біреудің еркесі» (С. Садуа-
қасұлы. «Күлпаш» әңгімесінен).*

Бұлардың бәрі *метафоралы, перифразды* троп тәсілімен жасалған образдар шоғыры.

2-мысал:

Хан тәңірі –

қарт Тянь-Шанның жүрегі...

Хан тәңірі –

көк аспанның тірегі...

Хан Тәңірі – көп жасаған қария.

Хан Тәңірі – жер жүзіне жария.

(Қасым Аманжолов)

Бұл аллитерациялық фигура тәсілімен жазылған шығарма. Екі мысалда да кара сөйлемді көрнектеу, безендіру бар. Яғни, сол арқылы көркемсурет (бейне) жасалып тұр. Бірақ екі тәсілде айырмашылық бар. 1-мысалда затты, нәрсені сипатын айтып, көрсетіп, бедерлі суретін шығару бар. А. Байтұрсыновтың: «Қара сөзде әдебиетте пікір сұлде түрінде айтылады. Дарынды сөзде пікір сурет түрінде шығады. Яғни, сұлде үстіне өң, ажар, жан, мінез, кылық беріліп, тұрпат, тұлға, түс бітіп, **тірі нәрсе** болып шығады» деген сөзін жоғарыда келтірген болатынбыз. Яғни, мұнда «тірі нәрсе» – сурет шығару, жан бітіру бар. Е. Ысмайлов: «Өмірде кездесетін сөздерді де айтылған күйінде алмай, одан көрі жандандырып, бір сөзді екінші бір сөзге қатар қойып салыстырып алады. Расында **жалғыз нәрсенің артық, кемдігі, айқындығы дара тұрғанда ашық сезілмейді, екінші бір нәрсемен қатар қойса ашық сезіледі**» дейді. Бұл тәсілде өліні тірі, тіріні өлі етіп көрсету бар, яғни өліге тірі сипатын, тіріге өлі сипатын береді. Немесе нәрсені жұмбақтап, жасырып айтады. Яғни, атын жасырып, сипатын айтады. Тағы да нақтылап айтсақ, көрнек тіл (А. Байтұрсыновтың «ақын тілі», «көсе лебіз», «көрнек тіл», «дарынды сөз», деген сөздері) негізінен **теңеп айту** һәм **жасырып айту** деген екі тәсілден тұрады. А. Байтұрсынов

тағы: «Тіл көрнекі болу үшін дерексіз нәрсе деректі нәрседей, жансыз нәрсе жанды нәрседей суреттеліп, адамның сана-санлауына келіп түсерлік дәрежеге жетуі керек» деген. Көрнекі тіл болуы үшін керек екі нәрсе: *теңеп айту* мен *жасырып айту* осы үшін керек. Яғни, көрнекі тіл «тамақты шайнап беру» сияқты нәрсе. Тамақты шайнамаса ас қорытылып, сіңбейтіні сияқты көрнекісіз сөз, тіл «адамның сана-санлауына келіп түспейді»; яғни, адам ішіне өтпейді, әсері болмайды.

«*Теңеп айту*» троптары: метафора, кейіптеу, заттандыру, эпитет, теңеу, гипербола, литота, антитеза, оксюморон, тавтология, т.б. – бұлардың бәрі бір затты бір затпен не бір нәрсені бір нәрсемен теңеп, балап айтудан шыққан нәрселер.

«*Жасырып айту*» троптары: перифраз, метонимия, синекдоха, т.б. Шындап келгенде, метафора, кейіптеу, заттандыру, эпитет, теңеу, гипербола, литота, антитеза (шендестіру), оксюморон, тавтология – бұлардың бәрі бір затты бір затпен, не бір нәрсені бір нәрсемен теңеп, балап айтудан шыққан нәрселер.

*Сен – жер балдың, нөсер болып төгілсем,
Шұғыласың, қара бұлт боп көрінсем.*

(Мұқағали)

Осы мысалда: метафора (*заттандыру, гипербола, антитеза*), эпитет, хәм теңеу белгілері бар.

Метафора эпитетке яки эпитет метафораға оңай айналады. Жоғарыда келтірген бір мысал:

Балталы, екпінді оттан Оразымбет (эпитет)

Осы құрылым метафораға оңай айналады:

Балталы Оразымбет – екпінді от.

Ал метафораның теңеуге айналуы тіпті оңай:

Балталы Оразымбет екпінді оттай.

Оксюморонда сипатты ашып көрсетудің метафоралық «теңеп айту» түріне жатады. Мысал: **Тірі өлік**. Бұл *тірі* әрі *өлік* адам. Ол қандай адам? Ол: рухы өлген, бірақ дені сау тірі адам. Яғни: *тірі өлік* тіркесінің **тірі** бөлігі – эпитет, **өлік** бөлігі – эпитеттелуші нәрсенің өзі. Бұл жердегі теңеу мынау: рухы өлген, бірақ дені сау тірі адам – өлген адаммен тең. Теңеп айту троптары неге бір-біріне оңай айналады? Өйткені олардың шығу тегі бір, олардың шығу тегі – **балап айту**.

«*Жасырып айту*» троптары – **перифраз, метонимия, синекдоха**, т.б.

«*Жасырып айту*» тропының «теңеп айту» тропынан айырмасы нәрсенің өзі айтылмай теңеліп айтылатын нәрсе ғана айтылады. Мысалы:

Адамдық диқаншысы қырга шықтым,
 Көлі жоқ, көгалы жоқ құрға шықтым.
 Тұқымын адамдықтың шаптым, ектім.
 Көңілін көтеруге құл халықтың.

Яки:

Қырағы, қия жазбас сұңқарым-ай,
 Қажымас қашық жолға
 тұлтарым-ай.
 Үйілген өлексені өрге сүйреп,
 Шығармақ қыр басына іңкәрің-ай!

Бұлар астарлы мағынамен айтылған перифразды жолдар. Перифраз – жұмбақтап айту. Яғни, жұмбақтардың бәрі – перифраз. Оның озық түрі. Қазақ жұлдызды қалай жасырған: «Там басына тары шаштым», яки: «Тақиям толған сөк, танертең тұрсам жоқ» деп. «Жаралғанда жабысқан» дегені тіпті ғажап! (Адамның яки заттың есімін айтып тұр).

Метонимия мен синекдохда жасырып айту жеңіл түрде болады. Жасырылған зат мүлде бүркелмей, жартылай ашық айтылады, мысалы: «Бұл Абайдан басқаны менсінбейді». Бұл жерде белгілісі – Абай. Қалғаны белгісіз. Бұл деген кім? Басқа кім? Менсінбегені несі? Бәрі жұмбақ. Жұмбақты жасырушы – автор, табушы – оқырман. Оқушы белгілі ілік сөзбен қуалап, қалған сөздердің астарлы мағынасын ашады.

Енді фигураға келейік. Біз оны жоғарыда СЖС деп атадық. СЖС-

ның ІНС-дан айырмашылығы біріншісі формалық болмысқа, екіншісі мағыналық болмысқа қатысты құбылыс әрекеттер дедік. Жоғарыда аллитерациялық фигураға «ж» әрпіне қатысты келтірілген мысалға қарайық. «Хан тәңірі – қарт Тянь-Шанның жүрегі өленіндегі әр тармақ басында келген «ж» әрпі не күшке ие? Өленде келтірілген сөздердің мағынасына тікелей әсері, алып-қосары бар ма, оның? Жоқ. Өйткені фигура элементтерінде мағыналық бөлік үлесі жоқ. Аллитерация, ассонанс, инверсия – бәріне осы ерекшелік тән. Яғни, фигурада лексикалық емес, тек грамматикалық тұрғыдан әсер ету күші бар. Ол дыбыстық яки құрылымдық болуы мүмкін. Мысалы, аллитерация (ассонанс) – дыбыстық, инверсия – құрылымдық әрекетке негізделген құбылыстар.

Яғни, **фигура** дыбыстық, құрылымдық сипатқа ие, **троп** мағыналық сипатқа ие тәсіл түрі.

Дыбыс, құрылым, мағына – үшеуінен қосылуынан **сөз** шығады. Зат пен нәрсенің сипатын тек сөз бере алады. Сөздің дыбыс, құрылым, мағына бөліктерінің ішінде негізгісі – мағына. Дыбыс, құрылым – қосымша бөліктер түрі.

Троптың мағынаға иелігінің негізгі мәні – нәрсенің сипатын ашып көрсетуі.

Фигураның дыбысқа, құрылымға иелігінің негізгі мәні – нәрсенің

сыртқы сипатының тартымдылығын арттыруы.

Троптың фигураға карағанда мәні зор.

Троп – көркем бейне жасайтын негізгі құрал.

Фигура – көркем бейне жасайтын косымша құрал.

ЛЕКСИКАЛЫҚ ҚОР

Сөз деген не? Зат һәм құбылыстың атауы. Орыс Ожегов тіл деген ой жұмысын қағазға түсіретін дыбыстар жүйесі дегендей пікір айтқан. Затты, құбылысты тану арқылы оқушы дүниені таниды.

Жазушы тілі – халық тілі байлығынан, тіл қорынан өсіп-өніп шығатын құбылыс. Жазушы тіліне қойылар талап көп. Профессор Ы. Ысмайлов: «Ақын жазушының тілі әсері көркем, сұлу, әрі халыққа түсінікті жатық болу қажет. Жазушының тілі – барлық әдебиеттің, халық тілінің көркемдік асыл қазынасын бойына сақтайды» деген.

Тіл байлығы – көркем әдебиеттегі бір қатпарлы қабат. Ол қабатқа жатағындар: нелогизм, архайзм, синоним, омоним, диалекті, жаргон, говор, т.б.

Жазушылар көркем шығарма тілін нанымды ету үшін кейде **неологизм** һәм **архайзм** сөздерін қолданады. Неологизм (грекше: *neos* – жаңа,

logos – сөз) – бұрын болмай, бүгінгі күні жаңадан қолданысқа түскен сөздер.

XX ғасыр басындағы қазақ үшін **неологизм** болған сөздер:

Һүнермен хасыл болған нәрселер

*Һүнердің афзалдығын еттім зікір,
Мұхтәрәм оқушылар, жібер пікір.
Ғылыммен хасыл болған нәрселерді
Жазайын баян етіп, тыңдап отыр.*

*Ат жетпес алты айшылық
алыс жолға,
Аз күнде жеткізеді бұл от арба.
Естілмес хабарларды жер шетінен
Аламыз телеграммен я, гәжибә.*

*Жүргізді автомобиль ат жекпестен,
Әмірі қолда болып теріс кетпестен.
Һүнермен от пен суды көлік қылып,
Алыстан телефонмен жұрт
гәпләскән.*

*Дариямен қара жердей фәйдаланды,
Бұрынғы қиыншылық жәйге қалды.
Балықтай мұхиттарда жүзіп жүріп,
Ғамал ғып паракходпен қайда барды?*

*Дәхида хәйламенен аспанға ұшты,
Кезінде қажет болса жерге түсті.
Есімін воздушный шар деп қойды,
Халық бұрын көріп пе мұндай істі?!*

*Телеграф және шықты сым темірсіз,
Иланып болған іске жұрт сенерсіз.*

Үстіңнен жүргенменен көз көрмейді,
Әлбетте, қалайынша сіз білерсіз.

Машина жер астынан жүрді тағы,
Ғажайып мұнысы да қиялдағы,
Не нәрсе өздігінен жаралмайды,
Һүнермен мұны тапқан пенде дағы.

Берденке, бомбы, мина, зеңбіректер.
Пистолет, револьвер, браунингтер –
Һәммәсі бұл уақытта болды тәмам,
Қылатын жауға қару не керектер.

Машина электрический және келді,
Жарық боп май мен отсыз
жана берді.

Түн болса шаһар іші күндізгідей,
Әлбетте, бұл әсері ғажап енді.

Сөз сөйлеп грамафон әнге салар,
Ғажайып аят оқып, дұға қылар.
Бұл сөзге көрмеген нанбас еді,
Не керек, халықтың көбі көрген шығар.

Телескоп дейтін нәрсе болды тағы,
Нәрсені көрсетеді алыстағы.
Түймені түйедей ғып зорайтады
Баяғы мұны тапқан Һүнер дағы.

Россияның заводы мен көп фабрикасы,
Табылған соныменен халық пайдасы.
Қымбатты арзан қылған сол екеуі,
Нашарға жеңіл келіп пұл бағасы.

Машина және шықты шоп шабатын,
Аз күнде жан қинамай көп шабатын.
Соқа бар егін салған һәм машина,
Секізді көп пайданы тең табатын.

Баспахана және шықты кітап
басатұғын,
Халыққа Һүнер, магариф шашатұғын.
Арқылы газет-журнал һәр тарафтан,
Хабармен халықтың көзін ашатұғын.

Һүнермен мәзкүрлерді адам тапқан,
Жалғыз-ақ біздің қазақ қарап жатқан.
Һеш бірін осы айтқанның істей алмай,
Қатардан кейін қалдық надандықтан.

Біз-дағы ғылым білсек етпес не едік,
Ілгері озғандарға жетпес не едік?
Дін, дүниеміз таршылықтан азат болып,
Һүнерлі халық атанып кетпес не едік?

Архайзм (грекше: *archaios* – ежелгі) – заман ағысына қарай тарих койнауына сіңіп, күнделікті қолданыстан шығып қалған сөздер.

XX ғасыр ақырында қазақ үшін **архайзм** болған сөздер:

Қазақтың өз тілінде жоқ **матбуғат**,
Жаһиллік пен жалқаулық көп,
жоқ **әһмият**
Дәртке дәрмен табиб қайдан
табылар –
Күннен күнге ауырлады **магишат**.

Күн көреміз қайда барып, алашым?
Білгіштердің хал мүшкілін қарасын.
Сүйегі жоқ, тіске жұмсақ болған соң,
Һәр кім жейді біздің қазақ баласын.

Аз емеспіз, алты миллион халықтыз.
Әлхәмдүлліла надандыққа ғарықтыз.
Жайымыз жоқ онан басқа мақтанар,
Сахарада дикарь болып қалыптыз.

*Біздің жұрттың зәрредей жоқ намысы,
Гайрылардың нүнерменен жарысы.
Маарифлі озып кетіп милләтләр,
Көз жетпейтін арамыздың алысы.*

*Надандық шәрбәтіне мас болдық,
Зарарға дос, пайдамызға қас болдық,
Үлкеніміз кәдимлаққа жазылып
Жәдид деген партияда жас болдық.*

*Мұнымыз да дұрыс емес ойласақ,
Файдасы жоқ халқымызға қоймасақ,
Өзді өзіміз дұшман болып жүргенде,
Жарар еді басқаға жем болмасақ.*

М. Дулатов «Оян, қазақ!»

1. **Матбұғат** – баспасөз;
2. **Жаһиллік** – надандық;
3. **Әһмият** – маңыз, мән;
4. **Дәрт** – құмар, ынтық;
5. **Дәрмен** – қуат, жігер;
6. **Табиб** – дәрігер;
7. **Ғарық** – бату, қарық болу;
8. **Зәрре** – бүртік, мысқал;
9. **Гайры** – басқа;
10. **Шәрбәт** – тәтті ішімдік, жүзім шырыны;
11. **Кәдим** – ескі, көне;
12. **Жәдид** – жаңа, жаңаша.

Синоним (грекше: *synonymos* – аттас) – айтылуы мен жазылуы бөлек бірақ мағынасы бір сөздер. Қазақта синоним өте күшті: бет, жүз, түр, түк, келбет, көрік, өң, ажар, шырай, пішін, кейіп кескін, дидар, нұсқа, рең, әлпет, ұсқын, мүсін, сүрең, снық, сұрық, тұрпат, сықпыт.

Жазушының сөз қоржынында осы нұсқалардың бәрі бола беруі мүмкін. Керегіне қарай жарата білу қаламгер шеберлігіне байланысты.

Омоним (грекше: *homos* – бірдей, біркелкі, *опута* – есім) – айтылуы мен жазылуы бөлек бірақ мағынасы бір сөздер. Мысалы **қара** деген бір сөзде қаншама мағына бар: кара жүрек (мінез-құлық), кара торы (түр, түс), кара өлең (шығарма), кара торғай (құс), Кара камыс (елді мекен), кара ағаш (өсімдік), т.б.

Диалекті (грекше: *dialektos* – *жергілікті сөз*) – жалпыхалықтық сипат алмаған, белгілі бір аймақта ғана қолданылатын ұлт тілінің құрамдас бөлігі. Шығармада ол автор (баяндаушы) сөзінде хәм кейіпкер тілінде де қолданыс табуы мүмкін.

1. Этеш, қораз;
2. Әтір, иіс су, иіс май;
3. Әкпіш, суағаш, күйенте, құрамыс, иінағаш, мойынағаш;
4. Қамыр, іңкәл, жұқа нан, жайма нан, құлақ нан.

Осындағы *құлақ нан* – Көкшетау, *іңкәл* – Орал, *қамыр* – Шымкент, *жұқа нан* – солтүстік қазақтарының сөзі.

Говор – жергілікті диалектілердің шағын аймақты қамтитын бөлігі. Говордың да әдебиетте орны үлкен. Шығармада ол кейіпкер тілінде де қолданыс табуы мүмкін. Говорға мысалдар:

Сірінке – кеуірт, күкірт, шырпы, шағар, ши, оттық, шақпақ;

Шылапшын – леген, жам, кірлен, шылаужын, тас;

Кесе – самал, тиялай, кәсе, тас аяқ, шын аяқ, ақыр, ақпар, кардон, жанан;

Күрке – балағаш, балаған, шайла, шабра, кепе, аткүрке, алтаяқ, қопын, запас, жатпа;

Известь – әк, ақтас, нотас, у тас, әккеріш.

Шығарма реңін кіргізу үшін жергілікті сөздерді ретімен пайдаға асыра білетін авторлардың бірі – шымкенттік жазушы Мархабат Байғұт. Жазушының «Ақтолғай» шығармасынан үзінді: «Біраз бөлімдер орысша жоспар жасамақтан және олардың орындалу қорытындылары жөнінде орысша мәтіндік есеп (отчет) мәжістемектен қатты киналатын. Бізге **жәніпәтір**». Нәніпәтір – бізге бәрібір, сөз емес, бұйым ғұрлы көрмейміз дегені ғой, жазушының.

Жаргон (французша: *jargon*) – шағын әлеуметтік топтарға қызмет ететін арнаулы сөздер. Жаргонды да әдебиетте пайдаланады. Шығармадағы қолданыс аясы говорға тең.

Кеңестік әскери жаргон:

Дембел – әскерден босаған солдат.

Шола – балықтың азаюы (Арал балықшыларының жаргоны).

Коробейниктер жаргоны: (Революцияға дейінгі Ресейдегі майдашүйде сататын саудагерлер (біздің ауылда 60-70-жылдарда ат арбамен жүріп әр түрлі майда-шүйделер: шар, ысқырық, кораз кәмпиттер, т.б. сататын «қоқымшылар» деген болған, солар секілді болса керек).

Үй – рым

Сүт – мелех

Ақша – сары

Товар – шивар

Сөйлеу – зетить

Соғу – мастырить

Енді біраз сөздердің шығу тегіне көз жүгіртейік: *Еуропа* – финикише: *ереб* – күннің батуы, *Пәкстан* – *пәк ел*, *Саратов* – *Сары тау*, *Аишхабд* – әдемі қала, *аиш* – әдемі, *абад* – қала, *Киев* – *күйеу*, *цифр* – арабша – *сыфыр*: «нөл» дегенді білдіреді, *магазин* – арабша *махазин*, подвал – койма деген сөз, *телефон* – грекше, *теле* – алыс, *фон* – дыбыс. Сөздердің шығу тегін, тарихын білу жазушының интеллектуалдық қорын арттырып, таным ауқымын кеңейтеді.

Сондай-ақ, жазушы тіл байлығын құрап, оның құнарын арттыратын бір құнды құрал ретінде біз жоғарыда **фразеологиялық сөздерді** ерекше мән бере айтып кеттік.

Қысқасы сөз құбылтудың, оның құнарын арттырудың шиырлы мың жолы бар. Сөз құбылту нәм оның

құнарын арттыру арқылы шығарманы қалауыңша құлтыртып, өрнектей беруге болады.

Жазушының жаны сөз шырайынан көрініп тұрмақ. Сөздің бетіне шыққан шырай жүрек қанының қызуы болмай, жасанды бояу болса, ондай сөз иесі суреткер санатына қосылмақ емес. Тез оңатын әсіре-қызылға бара-бар болмақ.

Көркем сөз. Көркем сөз (художественная речь) үш жұп, яки алты түрге бөлінеді:

- 1 жұп: *прозалық яки өлең түрінде*
- 2 жұп: *монологизм яки разноречие* (әр түрлі калыппен сөйлеу)
- 3 жұп: *номинативті яки риторикалық* (өрнекті шешен сөйлеу)

Монологизм деген бір сарынмен сөйлеу. Номинативті ідеген тура, дұрыс, бұзылмаған мағынасында сөйлеу. Көркем шығарма тілінде өрнек тұрғысынан 3-ші жұп: *номинативті яки риторикалық* (өрнекті шешен сөйлеу) негізгі тәсіл болып табылады. Ақын, жазушы осы екі тәсілдің бірін таңдайды.

Лингвистикалық проза. Әдебиеттің лингвистикамен жақындасуы – ХХ ғасыр басында (түрлі тіл техникасы) үлкен реңк алған процесс. (Бұндай әдеби процесс шығыста да

болғаны мәлім, ол мысалы, Абайдағы:

*Иузи-рәушан, көзі гауһар,
Лагилдек бет үші әхмәр.
Тамағи қардан әм биһтар,
Қашың құдрет, қоли шигә.*

деген сияқты шағатайша түр, үлгі. Яғни, көркемдегіш элементтердің тым әсерлі калыпта пайдаланушылығы.) Жалпы бұл құбылыс (поэтиканың лингвистикамен қатты әсерленуі) реалистік стильдегі жазушылардан гөрі романтикалық стилдегі жазушылардың үлесі деуге көп негіз бар.

Лингвистикалық проза деген әдебиеттану ғылымында теориялық тұрғыдан белгілі бір канонға, арнаға түскен ұғым жоқ немесе сондай бір анық мектеп, не бағыт болған емес. Бірақ бұл мәселе төнірегінде тікелей әрі жанама түрде айтылып жүрген ой-пікірлер жетерлік. Яғни, лингвистикалық проза бұл – даму, пісіп-жетілу кезеңіндегі ғылыми термин десе болады.

Әдеби энциклопедияларда (**риторикалық стиль**), **көркем филологизм** (художественный филологизм), **эзоп тілі** (эзопов язык), **өрнекті проза** (**орнаментальная проза**) деген ұғымдар бар. Осы терминдердің барлығы да біз айтып отырған лингвистикалық проза ұғымының түпкі, негізгі мәніне қатысты ұғымдар боп келеді.

Тіл – әдебиеттің негізгі материалы. Тілсіз әдебиет жоқ. Лингвистикалық яки филологиялық проза тілге байланысты әдеби құбылыс. Тіл мен көркем тілдің (художественная речь) өзіндік айырма ерекшеліктері бар. Көркем тіл – тілдің әдеби материалға айналуы болып табылады. Осы әдеби материалдардың өз қолданыс ерекшеліктері бар. Ол қолданыс түрін екі түрге бөліп қарауға болады. Бірінші, тілдің кәдімгі қарапайым түсінікті түрде қолданыс табуы, екінші тілдің өрнекті-экспрессивті стильде қолданыс табуы. Жалпы, тілге қатысты бұл екі қолданыс түрі ежелден келе жатқан үрдіс. Мысалы, қарапайым тіл немесе шешен тілде сөйлеу мәнері ерте заманнан-ақ бар нәрсе.

Әдебиетші Б. Әйхенбаум 1945 жылы орыс жазушысы Н. Лесковтың 100 жылдығына арнап жазған «Шектен шығып жазатын жазушы» («**Черезмерный писатель**») атты мақаласында (Б. Әйхенбаум. О прозе. О поэзии. Ленинград: Худ. лит. 1986) дәл осы әдебиет пен тіл материалы арақатынасының проблемасын көтереді. Жоғарыда келтірілген көркем филологизм (художественный филологизм) тіркесі Б. Әйхенбаумның Н. Лесковтың жазу мәнеріне арнап айтқаны.

Б. Әйхенбаум Лесков стилі туралы айтқанда, оны орыс әдебиетіндегі XIX ғасырда қалыптасқан прозалық екі мәнер, мектеп үлгісімен

байланыстыра қарайды. Біріншісі, Л. Толстой, Достоевский, Гоголь бастаған «реалистік» мектеп өкілдері, екіншісі прозалық филологизм өкілдері болып табылатын Даль, Вельтман, Сенковский сынды жазушылар. Бұл прозалық екі мектеп өкілдерінің айырмашылығы көркем проза тіліне қатысты болып келеді. Бірінші мектеп өкілдерінің тілге деген қатынасы өте қарапайым түрде болып келсе, екінші мектеп өкілдері керісінше шығарманың тілдік құрылым экспрессиясына екіпін түсіре қарайды. **Әйхенбаум** бұл екі стиль ара-жігін «игровой филологизм Лескова и словесный аскетизм Толстого» деп ажыратады.

Лесковтың тілі көркем фигуралар мен троптардың әдепкі «мөлшерден тыс» пайдалануымен ерекшеленді. («его отношение к слову и к языку было насквозь артистическим». Әйхенбаум).

Л. Толстой Лесков туралы «**көркем тілдің сиқыршысы**» деп айтқан («язык он знал чудесно, до фокусов» Б. Әйхенбаум).

XIX ғасырдың бірінші жартысында дамыған Лесковтың тіл өрнегі XX ғасырда футурист В. Хлебниковке келіп тірелген.

Көркем тілге, сөзге деген құштарлық («**особый вкус к слову, к языку**». Б. Әйхенбаум) жазушы Асқар Сүлейменовтің қолтаңбалық мәнерінде де бар. Асқар – шығармашылық тілге көп мән берген жазушы. Бұл

турасында жазушы мынадай ой-пікір білдіреді. «Сөйлемнің жазатын өмірі бар да, сөйлемнің өз өмірі бар. Жазарман сөйлемді тірі шөпті таптағандай таптайды. Сөйлемнің тән екені, оның сан тарау тамырлары, капилляр-тамыршалары бары ұмыт қалады. Абзацқа, тарауға, бүкіл кітапқа қызмет ететін сөйлемнің автономды өмір кешерін ұмытады. Шығарманың бір аты – ырғағы ыңкылдаған, бояуы кемпіркосақ боп көрінер, күміс ойы түпке тартар сөйлем ғана. Жазарманға бәрібір, ал жазушы үшін қиынға түсері – сөйлемдегі өмір мен сөйлемнің өмірі бірікпегесін тірі тіркес тумайды. Өмірдің тамыр солқылы мен сөйлемнің тамыр солқылын лингвистикалық проза ғана қоса алады». (Шашылып түскен тіркестер // Егемен Қазақстан. 9. 05. 1992). Бұл – жазушының шеберлік ұстанымы, бір жағынан, поэтикалық декларация деп қабылдауға да болады. Өз шығармашылығында жазушы осы жолды айнымай жүріп өтті. Қалыпты әдеби шығармаларда сөз материал арқылы көркем образ жасалса, Асқар сөз материалдың өзінен көркем образ құрайды. Яғни, көркем образ жасаушы тіл материал өзі көркем образ материал қалпына көп түседі. Бұлай болатыны жазушының «сөйлемнің жазатын өмірімен ғана болмай, сөйлемнің өз өмірімен де» санасатындығынан.

Ол туралы лингвистикалық проза өкілі деп айтудың мәні осыған келіп тіреледі.

А. Сүлейменовтің «Адасқак» шығармасынан бейнелі үзік үзінділер:

Күн семерде, күн сөнерде ана-а жатқан Жөкей көлде әжімсіз бетіне қызыл дәке бұркеген Жөкейде қан ба?

Көк көлдің ортасынан, тай қазанның қақпағындай, қақтаған күміс көрді;

Қарадан ақ, айраннан қымыз шыққан Қүнекең;

Қанын ішіне тартып күлдей сұрланған Біржан;

Сүт көл;

Күміс сүлік;

Қылдырықтай алтын сыммен құрсалған көзілдірік;

Қара қазанды қасқырша талауға көшкен от;

Үйдің іші ерітіп күміс құйғандай самалаланып кетті;

Отарды алтынсүр болса да қой бастамайды, бастайтын – серке;

Елді шын ойлағанның жанын қан
жеңеді;

Түбіне жетер ауру-сырқатты қа-
жет көрген адам қайсы? Қойшысы

жылқышысын тарттын, сиыры
айғырын сүзетін, қарғасы қаршыға-
сына түсетін, көлеңкесі иесін талай-
тын ел көрдің бе?

Сұрақтар:

1. Тіл байлығы. Троп пен фигура.
2. Бөтен сөздердің көркем шығармадағы атқаратын қызметі.
3. Шағатай тілі. Оның қазақ әдебиетіндегі орны. Ол тілде жазған қазақ ақын-жазушылары.
4. Мағжанның «Батыр Баян» шығармасындағы теңеудің колданыс табуы.
5. Абайдың «Қара сөздеріндегі» діни термин сөздер.
6. Ж. Аймауытовтың «Қартқожа» романындағы орыс сөздері.
7. М. Дулатовтың «Оян, қазақ» шығармасындағы орыс, араб, парсы сөздерінің колданыс табуы.
8. Асқар Сүлейменовтің «Адасқак» әңгімелер-циклындағы троптың пайдаланылуы.

7-тарау. ӨЛЕҢ ҚҰРЫЛЫСЫ

Көркем шығарма атаулы екі түрлі кейіпте жазылады. 1) **Проза** (латынша: *prosa* – тікелей, тура айтылған сөз). 2) **Поэзия** (грекше: *poiesis* – шығармашылық). Ежелгі дүниеде көркем әдебиет поэзия деп аталған, кейіннен проза пайда болған соң поэзия екеуі бөлінді. Поэзияның ең басты ерекшелігі оның – ырғағында. Поэзиялық туындылар белгілі бір тәртіпті ырғаққа құрылады. Өлең жолдары одан соң ұйқас сөздерге құрылады. Прозада мұндай формалық шектеушілік жоққа тән.

7.1. Ырғақ

Ырғақ – қалыпты бірсыдырғы дыбыстық қайталанулар. Өлеңде үлкен мәнге ие. Ырғақсыз өлең түзілмейді.

«Ырғақ – поэзияның жүрегі», – деген әдебиет теориясын зерттеуші Е. Ысмайылов.

Қазақ өлеңіндегі **ырғақ негізі** – *буын* (акад. З. Ахметов).

А. Байтұрсынов ырғақ туралы «Әдебиет танытқыш» еңбегінің «Тіл (лұғат) әуезділігі», «Сөйлеу әуезділігі», «Өрнекті сөйлемдер», «Өлеңді

сөйлемдер» деген тараушаларында айтқан. Оны ол дауыс ағымы деп атайды. Ғалымның айтуынша: дауыс ағымы өлеңді шырайландырады. Ол үшін дауыс ағымы сөзден басталып дұрыс құралуы керек. Мысалы, сөздің өңді болуы үшін дауысты дыбыспен дауыссыз дыбыстар қатар келуі керек. Екі дауыссыз яки дауысты дыбыстар қатар келсе, сөз онша әуезді шықпайды. Мысалы *шамалы* деген сөздің *шанышқы* деген сөзге қарағанда құлаққа жағымды естілуі *шанышқының* жамандығынан емес ондағы **ш, қ** дауыссыздарының қатар келуінен хәм сөздегі дауыстының сан жағынан дауыссыздан аз болуынан. Сондай тоқырақ болмас үшін қазақ айтқандаторы **айғыр** демей *торайғыр*, **сары үй** демей *сарыүй* деп желдіртіп кетеді. Сонда сөздегі әуез жорға боп шығады. Осылай буыннан басталған ырғақ (дауыс ағымы) бунаққа түседі. «Бунақ дегеніміз – өлеңді айтқанда сезілетін дауыс толқынының соқпа-соқпасының арасы». Ары қарай әуезді ырғақ өлеңнің өн бойына тарайды. Яғни, өлең ақырында бір дыбыстан басталып бунақ, тармақ, шумақтарды қуалап ретті бір дауыс ағымына айналады.

Яғни, өлеңдегі ең үлкен екі қасиет: **мағына һәм дыбыс**. Мағынада дыбыстан шығады. Дыбыс бірақ мағыналы һәм мағынасыз боп бөлінеді. Мағыналысы – сөз, мағынасызы – құры ырғақ. Мағынасыз ырғақ мағыналы ырғақты тұздықтайтын, әшекелейтін дауыс ағымына жатады. Ол оның бойында мағынадан бөлек өрнектілік қасиет болғандығынан.

Академик З. Қабдолов өлеңге былай анықтама береді: «..өлең – еркін сөйленетін жат сөздер тіркесі емес, ырғағы мен ұйқасы белгілі қалыпқа түскен, шумағы мен бунағына дейін белгілі тәртіпке бағынған нақысты сөздер тізбегі, Абайша айтсақ, «сөз патшасы, сөз сарасы».

Л. Тимофеев былай дейді: *«Корни стиха уходят в речь эмоционального типа, т.е. речь, в которой максимально повышено субъективно-эмоциональное отношение говорящего к тем или иным явлениям жизни. Стих и представляет собой предельно сгущенную, сконцентрированную, так сказать, гиперболизированную форму эмоционально окрашенной речи, где предельно ощутимы каждое слово, каждая пауза, звук и темп речи являются эмоционально повышенными, строй переживаний, подчеркивающий в речи все формы передачи тончайших оттенков мысли и чувств».*

Өлең шығару ерте кездерде музыкаға тәуелді болған. Яғни, өлең жәй айтылып, оқылып қоймай, әуен-

мен айтылған. Өлең оқылғанда дауыс созылып құбылып, оқылатын болған. Осындай өлең **метрикалық** деп аталған. Метрикалық өлең б.д.б. VIII ғасырда ежелгі грек елінде пайда болып, б.д.б. III ғасырда Римге көшкен. Оның **ямб, хорей, дактиль, анапесть, бакхий**, т.б. сияқты түрлері көп. Яғни, өлең құрғақ өлең емес, ән айту сияқты болып, өлең арқауы ән болған. Өлең негізі *ырғақ – әнмен құралған*. Кейін заман өзгеріп, қоғам жетіліп, жазу мәдениеті дамыған соң, әншіл өлең өзгеріп, енді өлең әуенсіз-ақ өлең бола бастаған. Бірақ осы кезде өлең ырғағының арқауы – ішкі буын санының бірдейлілігі мен шеткі ұйқас болды. Яғни, өлең ырғағы әнмен емес, ұйқас және буын санының бірдейлілігімен жасалатын болды. *Ішкі буын һәм ұйқас арқылы ырғақ құрайтын өлең силлабикалық деп аталады*. Қазақ өлеңі осы силлабикалыққа жақын. Әйтсе де қазақтың қара өлеңінің негізіне силлабикамен қатар метрикалық өлшем де жат емес.

Орыс өлеңінде ұйқас, буынмен қоса екпін де рөл атқарады. Орыс тілінде өйткені екпін құбылмалы. Ол сөздегі буынның басында, ортасында, соңында келе береді. Сондықтан ырғаққа әсер ете алады. Бұндай өлең **тоникалық** яки **силабо-тоникалық** деп аталады. Өлеңнің ұйқасқа, музыкаға да бағынбайтын тұсы болады. Оны **ақ өлең** дейді. Осының бәрі әдебиет теориясы үшін керек.

Өлеңді тануға керек. Әйтпесе акын ямб, хорейсіз-ақ, силлабика яки метрикасыз-ақ өлең шығара беруі бек мүмкін. Академик З. Қабдолов айтпақшы: «Әдебиет теориясын білу – әдеби шығарма жазуға рецепт емес, сөз өнерінің құпиясын тануға кілт».

Осы жерде **шабыт, рух**, деген нәрселер алға шығады. Шабытты теориямен түсіндіру, оның жіліктеп ажырату әсте мүмкін емес шығар. Оның бар болмысын, стихиясын тек акын ғана сезінер. Өйткені ақындық дегенде құдайдың өзі беретін қадір, қасиет. Ендеше бір сәт өлең жайлы, поэзия жайлы, шабыт жайлы, рух жайлы акын болып айтып көрейікші. Ол үшін **Мұқағалиға** сөз берейік:

В жизни не знаю, в поэзий не врать!!!

... **Поэзия** – ғылым. Зерттеу керек. Адам өмірінің, адам жанының зерттелмеген, қалам тартылмаған несі қалды? Соны табу, соны зерттеу керек. Адам сезімін жан-жақты зерттейтін құдірет болса, ол – тек поэзия. Басқа ешқандай да ғылымның қолынан келмейтін шаруа бұл!

Бұл жыл да өтті. Жырмен басталған жыл жырмен аяқталды. Күйбеңмен, азаппен өткен өлі күндерді қойшы. **Жырсыз өткен күндер мен үшін өлі күндер**. Тәңірдің бұл алданышты қиғанына да құлдық. Поэ-

зия болмаса қайтер едім? Не істер едім?! Акынның өз мемлекеті, өз қоғамы, өз дүниесі бар. Бұл аз дүние емес. Демек, мен сол үшін өмір сүрем, сол үшін күресем. Күресем?! Кіммен, немен күресем? Өзіммен өзім бе?

Соңғы сөзді айтып өлу керек қой... Қандай сәби едім. О, Тәңірім! Түйсік бере гөр, түсінік бере гөр?!

Больница мне помогла. Там, в больничной палатке, ночью в буфете (столовая), работалось отлично.

После долгой разлуки мы встречались (с поэзией) как влюбленные. Видать, соскучились друг без друга. В течение двух месяцев (с 8 декабря 1974 г. по 24 января 1975 г.) написано около 4000 стихотворных строк. Работал по совести, не думая, возьмется ли кто-нибудь опубликовать их.

Мен өлеңді үзіп-жұлқып, орайы келгенде, кезі келген жерде жазуға әрекеттенбегем. Жок! **Поэзия – жан бұлқынысы**, бұлқыныс пайда болғанда қаламнан қол үзбей отыру керек. Кімнің қайтетінін қайдан білейін, мен өзім шабыттың бүкіл сөлін сығып алып, құр сүлдерін қалдырғанша орнымнан тұрмаймын. Аурудың аты ауру, бірақ жұмыс өте жақсы істелді. Кейде ол творчество

мені бүкіл сырқаттан сауықтырып жібереді.

Өлең – ең әуелі шығармашылық, қажырлы еңбек. Азапты, жүйкеге салмақ салатын жұмыс. Оңашалануды және тыныштықты сүйеді. Егер мен ондай толғақ үстінде жарым жолда тоқтап қалсам, кейін онда ой соңынан қуалау маған қиын. Алғашқы құмарлықтан ажырап қалам.

Мен өзімнің «Менім» арқылы жасырмай, жаппай өмірімнің шежіресін жасап шықтым. Жанымның мұны мен қуанышы – бәрі сонда. Солар басқа жүректерге өз сәулесін түсіруге тиіс деп ойлаймын.

Сонымен, достар, бүкіл менің жазғаным – бар-жоғы бір ғана бүтін поэма. Адамның өмірі мен өлімі, кәсіреті мен қуанышы туралы поэма. Егер нанбасаңдар, барлық өлеңімді жинап, бір жинаққа топтастырып көріңдерші. Естеріңде болсын, әрбір өлеңім өз орнында тұрсын. Яғни, жылына және бойына қарай, сонан соң көз алмай оқыңдар. Сюжетіне көңіл аудармай-ақ қоюларына болады, ал композициясы мен архитектуроникасына зер салыңдаршы. Егер

мені содан таппасаңдар, онда акын болмағаным!

Ия, Мұқағали рас айтады...

7.2. Ұйқас

Ұйқас – өлең қатарларының (тармақ) үндесіп келуі.

Тармақтардың аяғының ұйқастығы ұйқастық деп аталады (А. Байтұрсынов).

Ұйқас қайталанып отырып, өлеңнің ырғақтылығын күшейтеді. Ұйқас өлең жолының аяғындағы паузаны күшейтеп, өлеңнің жолға бөлінуін айқын білдіріп отырады (Е. Ысмайылов).

Шейх Ахмет Хұдайдад Тарази: «Барлық ғұлама және ғылым саласының майталмандарына қария ғылымын білу өте маңызды екені белгілі. Өйткені шабыттың жемісі – өлең. Ал өлеңнің негізі – қария (ұйқас). Қариясыз өлең болуы мүмкін емес», – дейді.

Буыннан кейін ырғаққа қан жүгіртетін – ұйқас.

Жоғарыда айтқан силлабикалық өлең жүйесіне жататын қазақ өлеңіндегі негізгі ұйқас түрлері мыналар:

Ұйқас түрлері:

1. Қара өлең ұйқасы:

- а Іші алтын өлеңімнің, сырты күміс,
- а Жаксы атқа бірдей бітер жорға, жүріс.
- б Өлеңім – жақсылардың жан азығы,
- а Тағы да табам екі қолға бір іс.

2. Шұбыртпалы ұйқас:

- а Бәрімізге ай ортақ,
- а Қайырлы болса, бай ортақ,
- а Жақсы болса, би ортақ,
- а Көп жасаған көне ортақ.

Шернияз

3. Ерікті ұйқас:

- а Бұлттан шыққан айға ұқсап,
- б Түр еді Назым нұрланып,
- в Атлас көйлек үстінде,
- г Көк арбаға сүйеніп,
- б Шыбықтай белі бұралып.

«Қамбар батыр» жыры

4. Кезекті ұйқас:

- а Еділдің бойы ен тоғай,
- б Ел қондырсам деп едім.
- в Жағалай жатқан сол елге
- б Мал толтырсам деп едім.

Махамбет

5. Шалыс ұйқас:

- а Желсіз түнде жарық ай,
- б Сәулесі суда дірілдеп.
- а Ауылдың шеті терең сай,
- б Тасыған өзен гүрілдеп.

Абай

6. Егіз ұйқас:

- а Ақ сақалды бабалар,
- а Ақ сүт берген аналар,
- б Таласып өскен жеңгелер,
- б Тенесіп өскен інілер.

Күдеріқожа

7. Аралас ұйқас:

а Кебеже қарын кең құрсақ,
 б Артық туған Абылай,
 в Көтере көр бұл істі.
 в Көп Қытайдың жылқысы,
 в Тұрымтайдай құнысты
 г Жау жағадан алғанда,
 г Ит етектен алғанда,
 д Ер Абылай қорыққан жоқ,
 в Әншейін еңкейіс бере жылысты.
 ж Бәсентің Сырымбет
 в Оқ жіберіп ұрысты.
 и Ақыл қалмас кашқанда,
 и Дегбір қалмас сасқанда,
 с Баяндай ерді көрмесің
 и Бұрылып жауды шанышқанда.

*Тәтіқара***7.3. Буын**

Ырғақ туралы А. Байтұрсыновтың айтқаны: «Сөздің өлең болып көңілге ұнауы – реттіліктен туатын қасиет. Сөзді айтқан кезде, сағаттың шық-шық жүргені сияқты, тамырдың бүлк-бүлк сокқаны сияқты, дауысын бір түрлі ырғақ-ырғақ болады. Сағат шық-шық еткенінің, тамыр бүлк-бүлк сокқанының арасы қандай бірдей болса, сөйлегендегі дауыс ырғақ-ырғағы сөзді бірдей-бірдей буынға бөледі. Сондықтан сөз табиғи негізінде қамыс сияқты бунақ-бунақ буыны бар нәрсе болып шығады. Және де сөздің буындары бір қалыпқа құйып шығарған кірпіш сияқты бірдей деп білуіміз керек».

Өлеңнің ырғақ жасайтын бөліктері мыналар: **дыбыс, буын, бунақ, тармақ, шумақ, түйдек** (тирада).

Буын деген мынау:

Жел-сіз түн-де жа-рық ай,

Бунақ деген мынау:

Желсіз түнде / жарық ай

Тармақ деген мынау:

Желсіз түнде жарық ай

Шумақ деген мынау:

а Желсіз түнде жарық ай,

б Сәулесі суда дірілдеп.

а Ауылдың шеті терең сай,

б Тасыған өзен гүрілдеп.

Бұл ұйқасы – а-б-а-б ретті, 7-8 буынды, 2 бунақты, шумағы – 4 тармақты өлең түрі (*Әлемдік әдебиетте*

ең көп тараған өлең шумағы төрт тармақты болып келеді).

Осы бөліктердің ішінде буын, бунақтың ырғаққа әсері недәуір. Ырғақ бірсыдырғы болу үшін өлең

шумағындағы әр тармақ буын һәм бунақтары бірдей болу керек. Сонда өлең техникасы қатесіз, мүлтіксіз орындалған боп саналады. *Осындай техникасы жетік өлеңге мысал:*

Бас бунағы үш буынды, қалған екі бунағы төрт буынды өлең:

3	4	4
Бізыңдап	ұшқан мынау	біздің маса,
3	4	4
Сап-сары	аяқтары ұзын	маса,
3	4	4
Өзіне	біткен түсі	өзгерілмес
3	4	4
Дегенмен	қара яки	қызыл маса.
3	4	4
Үстінде	ұйықтағанның	айнала ұшып,
3	4	4
Қаққы	жеп қанаттары	бұзылғанша.
3	4	4
Ұйқысын	аз да болса	бөлмес пе екен.
3	4	4
Қоймастан	құлағына	ызындаса.

Ал енді қазақ өлеңінің патшасы Абайдың өлең техникасына қарайық:

Бунақтары бірыңғай емес өлең:

4	3	4
Өлең	сөздің патшасы	сөз сарасы,
3	4	4
Қиыннан	қиыстырар ер	данасы
4	3	4
Тілге жеңіл	жүрекке	жылы тиіп,

3	4
Теп-тегіс	жұмыр келсін
4	3
Бөтен сөзбен	былғанса
4	3
Ол ақынның	білімсіз
4	3
Айтушы мен	тыңдаушы
3	4
Бұл жұрттың	сөз танымас

Абайдың өлең техникасында бірнеше қате байқалады. А. Байтұрсынов бұл өлең кемшіліксіз болу үшін былай болу керек еді дейді:

4	3
Өлең сөздің	патшасы
4	3
Қиыстырар	қиыннан
4	3
Тілге жеңіл	жүрекке
4	3
Жұмыр келсін	теп-тегіс
4	3
Бөтен сөзбен	былғанса
4	3
Ол ақынның	білімсіз
4	3
Айтушы мен	тыңдаушы
4	3
Сөз танымас	бұл жұрттың

Осы жерден не байқауға болады? Әрине, Абай өлеңінің өзгертілген екінші түрінде буын, бунактар тарақтың тісіндей теп-тегіс болып реттелді. Яғни, өлең техникасы орын-

4	4
айналасы.	
4	4
сөз арасы,	
4	4
бишарасы.	
4	4
көбі надан	
4	4
бір парасы.	

4	4
сөз сарасы,	
4	4
ер данасы	
4	4
жылы тиіп,	
4	4
айналасы.	
4	4
өз арасы,	
4	4
бишарасы.	
4	4
көбі надан	
4	4
бір парасы.	

далды, бірақ одан Абайдың стильдік өрнегіне зақым келген сияқты. Сондағысы бір-екі сөздің ғана орны ауысты. Демек, жалпы ереже нақты өлең өрнегіне зиянын тигізіп тұр.

Бұдан әрине біз бунактардың реттілік қағидасын жоққа шығарайын деп отырған жоқпыз. Мысал ретінде келтірілген А. Байтұрсыновтың өлеңі бунақ реттілігінің арқасында, шынында, оқылғанда жорғадай тайпалып, жағымды-ақ болып тұр. Бірақ Абайдың да өлеңін әлгі бір-екі ғана ретсіз бунактардың әсерінен көркемдігі солғын тартып тұр деуге бола ма? Демек, бұл жерде А. Байтұрсыновтың Абай өлеңіне жасаған түзетуі онша дұрыс болмай шықты. Бунақ саны келмесе де түпнұсқа өзгертілген варианттан әдемі әрі келісті боп тұр. Өйткені түзетуге өлең пішіні келгенмен, рухы көнбей тұр. Бұны бірақ А. Байтұрсыновтың өзі де «Әдебиет танытқышта» айтып кеткен: «Егер де сөз бір жүзді нәрсе болса, казак өлеңдерінің көбі асыл сөздің табынан шығып калар еді. Олай болмайтыны – сөздің бір жүзді емес, екі жүзді нәрселігі. Сөздің сыны жалғыз тынысында ғана емес, ішінде де бар. **Тысқарғы кесте кемшілігін ішкергі мағына жақсылығы** жуып, көбінесе өлең кестесі жағындағы кемшіліктерін білдірмейді, тексере бастағанда болмаса, жоғарыда айтылған кемші-

ліктердің көбі жай қарағанда сезілмей өтеді».

Силлабикалық өлең туралы кезінде Ә. Қоңыратбаев та ой-пікірін айтып кеткен: «..түркі тілде екпін (акцент) жоқ. Түркілерде метрикалық емес, силлабикалық өлең ғана бар. Түркілердің өлең буындарын екпінді-екпінсіз немесе ұзақ-қысқа деп бөлу – жасандылау.

...Қазақ өлеңінің бунақтарында «долгость», «краткость» дегендер жоқ. Біздегі өлеңдердің екпіні буынға, тұтас бунаққа түседі. Акцент деген жалғауда емес, түбірде. *Бунақ дегеніміз* – дауыстың бір көтеріліп барып тынған жері, оны музыкалық ырғақ дейді. Сол ырғақ жойылса өлең жоқ. Егер «Құдатқу биликтін» өлеңдік өлшеуін: «Баят (2) аты (2) бирла (2) соzum (2), башладум (3) деп бөлсек, бұл жасандылық болар еді. Өйткені мұнда бунақ жеке сөздерге бөлініп, божырап кеткен, ондай жерде түрік өлеңі ұйқасы бар мақалға, прозаға айналады. Шынында бұл өлең баит ұйқасында көрінген түрікмен күйінің бір түрі ғана. Оның рубайда көрінетін классикалық үлгісі мынау:

Айыл тарттым (4) наз бедеудің (4) беліне (3).

Сұңқар шүйдім (4) айдын шалқар (4) көліне (3).

Мен айтамын (4) Баршын қайда (4) сіздерге (3).

Шаппай атты (4) қайта бер, қалмақ (4) еліңе (3).

Бұл ән емес, домбыра күйіне құралған өлең, жазбаға ерте түскен өлшемнің бірі. Жазбаға сүйенген ақындар әнге үлкен мән бермеген. Абайдың қара өлеңдерінің бір жолы 4-3-4, екінші жолының бунақтары 3-4-4 болып келеді. **Бірақ ол бунақ заңын берік қолданған.** Түркі өлеңдеріне тән бунақ заңын бұзу «Құдатку билик» өлеңдерінде бар. Мысалы «Билип (2) сөзлаған сөз (4) биликке (3) санур» (2) деген жолдың сыртқы өлшеуі 11 болғанмен, бунақ заңдары сақталмаған. Мұнда екпінді, екпінсіз буындар жоқ. Ұйқастың барлығын ғана айтпасақ, өлең прозаға ұқсап кеткен. Бұл жерде баит ұйқасын ғана аруз элементі деу керек. «Ақ сиса, қызыл сиса, сиса, сиса» деген жерде екпін буын емес, бунаққа түсіп тұр. **Бунақ екпіні дегеніміз – музыкалық ырғақ.** Буындардың ұзын-қысқалығы, екпінді-екпінсіздігі – араб, парсы тіліне тән метрикалық белгі. Араб-парсы ұзақ және қысқа буындардың кезектесіп келуіне негізделеді. Оны (акцент) буын екпіні дейміз. Ондай буын екпіні түріктерде жоқ. Сондықтан екпін африканизмге негізделген тілдердің заңын акцентсіз тілдерге қолдану қажетсіз». (Ә. Қоңыратбаев, Түркі арузы жөнінде бірер сөз // Қазак эпосы және түркология. – Алматы, 1987. – 287-288б.).

Тәкен Әлімқұлов: «Қазак өлеңінде буын өлшемінің бірдей боп отыруы шарт. Біз «8 буынды өлең, 11 буынды өлең» дегенде, көбінесе осы жағынан алып айтамыз. Рас, халық:

Көгілдірік,

Көк дөненге жарасар өмілдірік, –

деген сияқты, өлеңнің буын өлшемін бұзып та айта береді. Бірақ соның өзі бірәуендес келеді. Осы айтылған екі жолды сол күйінде де әнге салуға болады, немесе:

Көгілдірік деген соң көгілдірік,

Көк дөненге жарасар өмілдірік, –

деп, сөз қосып (буын өлшемін толтырып) әнге салуға да болады».

Жеті буынды өлең. Академик Ф. Корш (Корш Ф. Түрік нәсілділердің байырғы халық өлеңі. СПб., 1909. – 26 б), В. Гордлевскийлер (Гордлевский В. Түрік әніне жасалған байқаулардан // «Этнографиялық шолу». 1908. – 79 кітап. № 4. 69 б.) жеті буынды өлең – түрік тектес халықтардың ең ескі өлең түрі деген (З. Қабдолов). Профессор Ә. Қоңыратбаев: «Түркілердің жыр өлшеуі 4+3 (7), кейде 7-8 буыннан құралады» деген. А. Байтұрсынов: «Жар-жар – 13 буынды, жай өлең – 11 буынды, ескі жырлар – 7-8 буынды деген».

Мысалдар:

Ескі тарих сөздері:

Алаш, алаш болғанда, (7)

Ала тай ат болғанда, (7)

Таңбасыз тай, (4)

Енсіз қой болғанда, (6)

Алаша хан болғанда. (7)

Ақ-та-бан / шұ-быр-ын-ды / Ал-қа-көл / сұ-ла-ма

4 3

Барар жерін, / Балқан тау,

4 3

Ол да біздің / көрген тау.

Бұланайдай / тау болмас, (7) Бұ-ландайын / аң болмас (7).

4 3

Ұлытауға / бардың ба,

4 3

Ұлар етін / жедің бе?

Мақал

2 5

Көрмес / түйені көрмес

4 3

Битке пышақ / суырма

Бесік жыры

4 3

Әлди, әлди / ай бөпем

4 3

Айналайын / айымыз!

4 3

Алты қарын / майымыз!

4 3

Жеті қарын / жентіміз!

4 3

Шахар Бұхар / кентіміз!

Толғау

4 4

Сере, сере, / сере қар

Оңтүстік Қазақстан облысы, Қазығұрт ауданы, Үш бастау ауылының 90 жастағы тұрғыны Сәлтәй Сұлтанқызынан жазылып алынған Ұлы Отан соғысы кезіндегі фольклор үлгісі:

Ән-гір-ен-нен / ат кел-ді,

Ат жал-ын-да / хат кел-ді.

А-пар-май кет-кір / ку пой-ыз,

А-пар-ып тас-тап / бос кел-ді.

Он бір буынды өлең. *Он бір буынды өлең* – қазақ өмірімен біте қайнаскан ескі өлең өлшемдерінің бірі. Формасы – 4 шумақ, ұйқасы негізінен – (ааба) (Зәки Ахметов), бұл ұйқасты – *қара өлең* ұйқасы деп те атайды. Қара өлең қазақ поэзиясында ең көп колданылатын – жанр. Профессор Б. Кенжебаев: «Ертеде қазақ өлеңдерінің қай түрі болсын әнге ке-

леді – баяу, желдірме, шырқама әнмен айтылады, оқылады. Әсіресе кара өлең шырқамалы, ырғақты әнмен айтылады», – дейді. *Он бір буынды өлең туралы* З. Қабдолов былай дейді: «...он бір буынды өлең – қазақтың ақындық өнері баяғыда туғызған, калыптастырған, дамытқан етене, тума өлшем, адамдардың қуанғанда әні, қайғырғанда мұны болған, қашаннан көңілдегі сырын, өмірдегі шындығын сәулелендірумен келе жатқан, аса икемді, сұлу, сазды да назды өлең. Бұл өлшемнің ықылым ғасыр жасаса да, көнеру орнына жаңарып, қартаю орнына жасарып келе жатуы да сондықтан. Бүгінде де бұрынғыша он бір буын әрбір талантты ақынның ешкімге ұқсамай, тек өзінше, тек өз өзгешелігімен ғана жазуына ешқашан кедергі болған емес, болмайды да, бұл өлшемнің мүмкіндігі мол, ғұмыры ұзақ болу себебі де сондықтан». Айтса айтқандай, он бір, буынмен Абай жазды (*Алланың өзі де рас сөзі де рас*), Мағжан жазды (*Жүрегім мен зарлымын, жаралыға, Сұм өмір абақты зой саналыға*), Мұқағали жазды (*Фариза, Фариза жан, Фариза қыз, Өмірде ақындардың бәрі жалғыз*), жазғанда да қарап отырсақ, олар ең асыл жыр шумақтарын осы өлшеммен жазыпты. Шын мәнінде бұл қазақтың онтайына келетін жыр өлшем.

Баска буынды өлеңдердің бәрі осы аталған негізгі буынды өлең

түрлерінен (7-8, 11, 13) шығатын өлшемдер екенін айтып кету керек.

Қара өлең. Қазақ поэзия тарихында кара өлеңнің алар орны ерекше: афоризм-фразеологизмдер – әдебиеттің нәр сорғыш түп тамыры болса, кара өлең – оның алтын дінгегі. Кара өлең – қазақ өмірінің шежіресі хәм айнасы. Ақиық ақын Мұқағали:

*Қалқам,
Мен Лермонтов, Пушкин де емен,
Есенинмін демедім ешкімге мен,
Қазақтың қара өлеңі-құдіретім
Онда бір сұмдық сыр бар
естілмеген, –*

деген.

Соған қарағанда кара өлең Мұқағалидың әдеби шикізаттық қоржыны болғанға құсайды. Кара өлеңді өзіне темірқазық еткен Мұқағали шатаспаған. Ол ХХ ғасырдың екінші жартысындағы лидер ақынның бірі яки бірегейі болды. Мұқағали – кара өлеңнен өсіп шыққан әдебиет ағашының бір бұтағы, жайқалған сәнді жапырағы.

Қара өлеңнің түптік негізі жөнінде оны жинаушы Оразақын Асқар былай деген: «Ауыз әдебиетінің арғы атасы эпостық поэмалар делініп жүрген кезеңдерде: «Эпостық дастандардың шығу тегі сөз болғанда олар

тұрмыс-салт жырларының негізінде туды деп айтуға кәміл болады», – дейді М. Әуезов (Әуезов М. Шығармалар. – Алматы: Жазушы, 1969. – 2Т. 236 б.). Ал тұрмыс-салт жырларының өзіне оның ең шағын түрі кара өлең

іргетас болмады ма екен? Осы тұста ауыз әдебиетінің кара өлеңнен де ықшам жанры мақал-мәтелдер бар екенін еске алу орынды. Бірақ сол мақал-мәтелдің өзінде кара өлеңнің нышаны бар:

Орамал тон болмайды, жол болады.

Бұл – үш буынды сөзбен басталып, төрт буынды сөзбен аяқталатын кәдімгі он бір буынды кара өлеңнің айна қатесіз бір түрі.

Алтынның қолда барда қадірі жоқ,

Ер мойнында қыл арқан шірімейді,

Ақсақ қой түстен кейін маңырайды,

Дүние бір тиыннан құралады.

Жеке жол қалпында да образды ой туындатып, мақал-мәтел ретінде өмір сүріп келе жатқан мұндай кара өлең жұрнақтарын айта берсек тіпті көп» (Асқар О. Кара өлеңнің кайнары // Кара өлең. – Алматы: Жазушы, 1989. – 4-5 б).

Енді біраз кара өлеңді жіпке тізейік. Оның шырын дәмін татайық.

Басы алтын өлеңімнің бақайы жез,

Өзіңе болдым бүгін оңынан кез.

Іздеген сұрағанға ұшырасса,

Әр түрлі ойда жүрген айтылар сөз.

Іші алтын өлеңімнің, сырты күміс,

Жақсы атқа бірдей бітер жорға, жүріс.

Өлеңім – жақсылардың жан азығы,

Тағы да табам екі қолға бір іс.

Біледі судың жайын мұрап деймін,

Жарасар көрпешеге құрақ деймін.

Осындай бір-бірге кез келгенде,
Айта отыр өлеңді шырақ деймін.

Қуырдым қоңыр бауыр, қызыл өкпе,
Көктемде қырау тұрар ұзын шөпке.
Өлеңді жақсы да айттық, жаман да айттық,
Баласы текті атаның бізді сөпке.

Әуеде ұшып жүрген ала шыбын,
Ол дағы іздей ме екен жанашырын.
Не болар мен келгенше деп жүруші ем,
Барсың ба аман-есен қарашығым.

Күн батып сам жабыла түн болады,
Көртышқан қазған жері ін болады.
Әріптес, өз атыңды енді білдім,
Айтыңыз әкең аты кім болады?

Шықпайды жерге егін екпесеңіз,
Келмейді арман өзі жетпесеңіз.
Көнбейтін дұрыс іске жан болмайды,
Абайлап ақылменен ептесеңіз.

Жантақты жолда жатқан алып таста,
Кірмесін кісіге де сенен басқа.
Мың болып бір жақсылық еселенер,
Кейінгі үлгі болса келер жасқа.

Қарағай мәуе болмас иілгенмен,
Қара құс қаз ілмейді шүйілгенмен.
Аяғын аңдап басқан құр қалмайды,
Іс бітпес құр далақтап жүгіргенмен.

Келсекте әрқайсымыз әлдеқайдан,
Демеуші ек мынау аргын, мынау найман.
Жүруші ек тіршілікте бір төбеде,
Өлсек бір табылардай терең сайдан.

*Ошақта от өрши жанар көселгенде,
Жейді екен елді болыс төселгенде.
Шет жерде жарлы болып, жалғыз қалсаң,
Сол жаман ыңқылдаған кеселден де.*

*Адам басы тағдырдың добы деген,
Қайда ұрса сонда кетер қолыменен.
Тыңнан із салып кетсе алдыңғы арба,
Соңғы арба жүрер болар соныменен.*

*Жарқырап жұлдыз біткен ай болмайды,
Есекті қанша күтсең тай болмайды.
Сағызды күндіз-түні шайнасаң да,
Бір тістем жүрек жалғар май болмайды.*

*Жібекті түте алмаған жүн қылады,
Әйелді күте алмаған күң қылады.
Жаманға жайды білмес ісің түссе,
Балсініп, жігеріңді құм қылады.*

*Жаманға жолдас болсаң күнде кейіс,
Жақсының жүрген жері бейіне бейіш.
Тұрғандай жеміс пісіп бақшадағы,
Болады бір рақат дүние кеңіс.*

*Атыңнан айналайын атамекен,
Кім сені Баркөрнеу атады екен?!
Қайғы мен қапаны да көремісің,
Сағанда соның зілі бата ма екен?*

*Шыққалы мен үйімнен көп күн болды,
Соққан әжел қабырғадан екпін болды.
Жалғанда ел күйігі жаман екен,
Сарғайып ақша бетім секпіл болды.*

*Қалбаның қар тоқтайды биігіне,
Кім шыдар туган жердің күйігіне.*

*Жерінен жас баланы көп шеттетсең,
Өгейсір ер жеткен соң үйіріне.*

*Елді тастап кеткенде алыс жаққа,
Созған қолың жетер ме атақ, баққа.
Қанша жүйрік болсаң да өгей жердің,
Өз жабысы саналар арғымаққа.*

*Күнде алыс түсірсең де асығыңды,
Көрмейді жат жер сені тасы гұрлы.
Шеңгел де өз жерінде дүрілдейді,
Әркімнің өз елінде басы құнды.*

*Таң атып баяғыдай күн шығып жүр,
Бес парыз мұсылманда құлшылық жүр.
Ел жаңа елу жылда жүз жыл қазан,
Заманға қарай пенде құлшынып жүр.*

*Шаш алмас жасық темір қайрағанда,
Томар су суат бермес жайлағанға.
Көңілің таста болса бір жібиді,
Көктемде қара торғай сайрағанда.*

*Алтын бу ақ көбіктің бетін жабар,
Судан бу көкке төніп маржан тағар.
Есіме ақ еркемді алған кезде,
Ақ маржан жылт-жылт етіп жерге тамар.*

*Жаз болса жердің жүзі жайнап тұрған,
Ән шырқап, бұлбұл құстар сайрап тұрған.
Болғанда қырық күн шілде сарша тамыз,
Ыстық боп, жердің жүзі қайнап тұрған.*

*Жаз болса жарқыраған көлдің беті,
Көгеріп толқындайды алыс шеті.
Дірілдеп толқын басқан мөлдір суын,
Шайқайды жас баладай желдің лебі.*

Қаратау бірде мұнар, бірде тұман,
Аяғын әсем басар жорға құнан.
Жақсымен өздеріңдей сырласқанда,
Ездіріп құрт ішкендей шерден шығам.

Аспанда бір жұлдыз бар айдан жақсы,
Тигізбе залалыңды, пайдаң жақсы.
Жаманға бір сөз айтсаң қорс етеді,
Еріген сары майдай қайран жақсы.

Ай батса қалар дала күңгірт болып,
Көктемде қой өледі қылқұрт болып.
Барында оралыңның ойнада күл,
Қалармыз бізде бір күн жым-жырт болып.

Үш арқар айдай туып, күндей батар,
Туғанда Шабансары таң сонда атар.
Аспаннан жұлдыз тарап, Шолпан туып,
Таң райы күнменен манауратар.

Туады таң алдында Есекқырған,
Көр-жерді дос болмайды есеп қылған.
Арада қыл өтпейтін тату едік,
Біздерді дұшпан оңбас өсек қылған.

Шығыстан Үркер туса егініңді ор,
Батса көктен егісті егетін бол.
Қырық күн, қырық түн сол Үркер көктен безіп,
Жоғалып қараңғыда шегеді жол.

Біреуі он бір балық – Аққайран-ды,
Таза су мекен еткен құм-қайраңды.
Күмістей ақ бауырын жарқ еткізіп,
Жүреді қызықтырып көрген жанды.

Балықтың сүйегі де ас болады,
Тарысын жеген адам жас болады.

*Көлдерден су тартылып шөлге айналса,
Балық жер қабатында тас болады.*

*Ілінсе қармағыма шабақ балық,
Бейне бір ине-жіптей сабақталып,
Балықтың бал сорпасын ішеміз деп,
Жүгіріп жүрсең, сәулем, табақты алып.*

*Көксерке дейтін балық серкесі бар,
Қос қанат – үстінде екі өркеші бар.
Балықтың емін-еркін сайран салар,
Keң байтақ мұхит дейтін өлкесі бар.*

*Көшкенде жылқы айдаймын Жалбаспенен,
Ортан жілік бітеді жамбаспенен.
Көрмегелі көп айдың жүзі болды,
Ауыл-аймақ аман ба мал-баспенен.*

*Ауылым көшіп жатыр, қонып жатыр,
Уығын сыртылдатып жонып жатыр.
Бірге өскен кішкентайдан, беу қарағым,
Арманым саған айтар толып жатыр.*

*Білгенге бұл дүние кезек екен,
Қанша айтсаң, жаман оны сезе ме екен.
Жаманның алденеге қолы жетсе,
Достан да, туыстан да безеді екен.*

*Дүние көз жетпейтін бір кең сарай,
Тоймайсың қызығына қарай-қарай.
Сарайдың қожасы мен болам деген,
Адамдар дүниеден өтті талай.*

*Кедейдің не қылса да ісі өнбейді,
Әйтседе кедейліктен кісі өлмейді.
Бір сырлы, сегіз қырлы болсаңдағы,
Жоқшылық аяқ-қолды кісендейді.*

Аяғыма кигенім киіз етік,
Жаяу қайттым аулыңнан бүлкілдетіп.
Сұмырай бай ақымды бермей қойды,
Ақыретте алармын зікірлетіп.

Астыма мінген атым қоңырым-ай,
Қолыңнан берші науат омырып-ай.
Түсімде қыраныма түлкі алдырдым,
Сол түлкі сен болғай деп жорыдым-ай.

Ағашы Керекудің селдіреген,
Үстіңде жібек көйлек желбіреген.
Тұндырған тостағанға қара шайдай,
Көзіңнен айналайын мөлдіреген.

Басы бар ұршығымның қорғасыннан,
Өзіңе болдым гашық он жасымнан.
Төрт болды екі көзім жолға қарап,
Тым құрса сәлем айтшы жолдасыңнан.

Мінемін той дегенде қызылымды,
Жайлайды Қоңырат елі Қызылқұмды.
Өріктей жаңа піскен уылжытып,
Қандай жан көрер екен қызығыңды.

Қызыл сиыр, ендеше қызыл сиыр,
Ауылыңның маңайын қылдым шиыр.
Жәйімді құй білерсің, құй білмессің,
Жабырқап жаман азып жүрмін биыл.

Мінеки біздің сөздің өрлегені,
Пенденің жүр көрісіп өлмегені.
Әуеде ұшып жүрген тұз құсы едім,
Қолыңа қонып тұрмын жем жегелі.

Қамысы Әуілдектің мүше-мүше,
Сарғайдым осынау көлдің суын іше.

Қос қанат құсқа біткен маған бітсе,
Барар ем қалқажанға әлденеше.

Сені көріп ішіме түсті гой дерт,
Сүтке салып қайнатқан тарыдай бөрт.
Көзім көріп қошемет мен айтпаймын,
Талтынған бала құстай сертіңе жет.

Кигенім аяғыма көк кебісті,
Қазанда қалқып жүріп өкпе пісті.
Бірге өскен бала кезден, беу, қарағым,
Жас шағым сені көріп еске түсті.

Қарқаралы басында жалғыз арша,
Хатқа жүйрік сол қалқа мұсылманша.
Тіршілікте ойнап-күл осындайда,
Өмірің аз ба, көп пе әлде қанша.

Жігіт бол жігіт болсаң шым жібектей,
Қаттылық қадалады тікенектей.
Ақылың Алатондай болса-дағы,
Оңбайсың өз халқыңа қызмет етпей.

Қыз емес қыздың аты-қызыл күріш,
Келгенде қыз он беске ноғай жүріс.
Қырымнан қыз көзіме шалынғанда,
Жазылар бойымдағы құрыс-тұрыс.

Бесіктен шықпай жатып қайғы торып,
Жаңбырсыз сарғалдақтай қалған солып.
Алдыңда қайда барсаң қорқыт көрі,
Бақытсыз неге тудық халық болып.

Кең жайлау қош аман бол өскен жерім,
Қалың ел қайтқан қаздай көшкен жерім.
Есейіп есіл қазақ ел бола алмай,
Таланып ит пен құсқа өшкен жерім.

Ақ орда артта қалды сарайлары,
Ағарар артын ойлап самайлары.
Қаңғырып жүргенінде көп қазақтың,
Көмусіз қала ма алда талайлары.

Бауырың қатын-бала жауда кетті,
Қатал жау Қаратауды ойран етті.
Қазақтың қайдасыңдар батырлары,
Алсаңшы жасақ бастап жаудан кекті.

Желектің жібек еді жиіектері,
Қалтырар қалжыраса иектері.
Хандардың қазынасындай болған қазақ,
Төрт түлік малға толған үйектері.

Көзімнен аққан жасқа жүзеді үйрек,
Тайсойған, Қызылқоға қалды бүйрек.
Патшаға бір қылмысты болып қаштым,
Көзіне уезднойдың найза түйреп.

Аяғы Булдыртының тұзды көлді,
Қоныстан күдерімді үздім енді.
Патшаның жарлығына көнбеген соң,
Тентек деп патша құды біздің елді.

Ұғып ал мына сөзді миы барың,
Жаратқан Аллаһ болсын сиынарың.
Қатшылық неше күндік қонақ шығар,
Көре жүр күйсіңді күйі барың.

Сенбеңдер сірә, зінһар әлдекімге,
Сұлтандық сөлтек жүріп өнер деме.
Алаштың адал жүрмек ата жолы,
Тіліне нәпсі шайтан ере көрме.

Өзіңді сақта өлімнен ертелі-кеш,
Еш уақта намысыңды қолдан берме.

Үй табу, үйір табу қиын болар,
 Жаулармен сүйектамыр бола көрме,
 Жүрмесін өкініш боп пенделігің,
 Болмасын ата жауға ермелігің.
 Жеп қалма саяқ жүріп сырттан таяқ,
 Шықпасын әсте естен елдегі күн.
 Биік көкте қалықтар қара құмай,
 Қаратаудан көш келер ұбай-шұбай.
 Ата қоныс жайлауға жүк түсіріп,
 Күліп-ойнар күн қайда баяғыдай.

* * *

Жыраулар. Жыраулар поэзиясы — қазақ әдебиетінің алтын кеніш мұрасы. Жырауларды қатты зерттеп, зерделеген — Мұхтар Мағауин. Ғалым жыраулар мұрасын зерттеген еңбегінде (Кобыз сарыны, 1968) жыраулар поэзиясының біршама ерекшеліктері туралы айтады. **Жырау** — өз тайпасының рухани тірегі, ақылгөй ақсақалы (*М. Мағауин*). Жыраудан ел-жұрт дағдарып, халық бүліншілікке ұшыраған сәтте кеңес сұрайтын болған (Ө. Марғұлан). Олар негізінен *толғау* жанрында жырлаған. Толғауда шумак болмайды, *түйдек* болады. Түйдекте тармақтар шумак секілді шағын түрде емес (2-4-6), ұзақ, *шұбыртталы* түрде топтасады. Жыраулар толғауында буын саны бірқалыпты болмаған. Жыраулар ұйқас құрғанда тек соңғы емес, басқы буын ұйкастарына да мән берген:

*Салт-салпыншақ анау үш өзен,
 Салуалы менің ордам қонған жер,
 Жабағылы жас тайлақ
 Жардай атан болған жер,
 Жарлысы мен байы тең,
 Жабысы мен тайы тең,
 Жары менен сайы тең,
 Ботташығы бұзаудай,
 Боз сазаны тоқтыдай,
 Балығы тайдай тулаған,
 Бақасы қойдай шулаған...*

Толғауларда бір сөздер қайталанып келетін болған:

*Алаң да алаң, алаң жұрт,
 Ағала ордам қонған жұрт...
 Салт-салпыншақ анау үш өзен,
 Салуалы менің ордам қонған жер...
 (Қазтуған)
 Тоғай, тоғай, тоғай су,
 Тоғай қондым өкінбен...*

Сере, сере, сере қар...
(Доспамбет) бұл ерекшелігін А. Байтұрсынов та байқаған, ол «Әдебиет танытқышта»

*Ор, ор қоян, ор қоян,
Ор қоян атлы бір қоян...*
(Шалкиіз) бұл туралы: «Жырлар, кесте кескіні жағынан карағанда, нағыз өлең сөйлемдер мен жай сөйлемдердің арасындағы, жорға мен жортақтың арасындағы жүріс сияқты, сөйлемнің

Буындар бұзылып келе беретін дүрегей күлді-бадам түрі» дейді. болған: А. Байтұрсыновтың бұл пікірін біз тек таза буын теориясы тұрғысынан айтылған тұжырым деп қабылдаймыз.

Темір еді биіміз, 7

Теңіз еді халқымыз, 7

Төбірлерге қалғанда, 7

Теңселер сойды ауыр ноғай

жұртыңыз! 13

Соқса бір жілік сындырған, 8

Көк қоянның қос құлағын

тұндырған, 11

Көгілдірдің жез қанатын

сындырған, 11

Тегеуірінді болат темірдің 9

Тегеуріні өзіңсің! 7

(Шалкиіз)

Зерттеуші буындардың бұзылып келуін жыраулар поэзиясының әлі толық зерттелмеген көркемдік ерекшелігі дейді. Б. Кенжебаев: «Жырда өлеңдегідей өлшемнің, ұйқастың мәні соншалықты күшті емес. Жыр көп ретте сөз буынына, сөз ұйқасына емес, ой түйдегіне, ой ұйқасына қарай қиыстырылады. Көп жерлері, тіпті ұйқассыз да келеді», – деген (Б. Кенжебаев. Қазақ өлеңінің құрылысы туралы. – Алматы, 1955. – 21 б). Жырдың

Осы жерде қазақ өлеңінің бірі – айы, бірі – күні, бірі – жұлдызы болған һәм оған аямай жарық нұрын түсірген, зор тұлғаларды теріп, айта кетейік. Соның бірі – Бұқар жырау. Абылай ханның жанында болып ақыл-кеңес айтушы. Қазақ хандығының ірі тұлғасы. Тарихта аты қалған бедерлі тұлға.

Айтар болсаң Алланы айт,

Таңертең азан шақырған,

Дауысы сұлу молланы айт.

Өз жанысының ішінде

Даусы ащы тырнаны айт.

Тауық жүнді таз тырна

Тақыршық жерге қонбас па?

Таралып жүні қалмас па?

Ақ сұңқар құстың баласы

Ұяда алтау тумас па,

Ұяда алтау туғанмен,

Оның ішінде біреуі-ақ алғыр

болмас па?

Алғырының белгісі

Ұзақтан жемді ілмес пе,

ерегіске түсіп, арты қайғылы қазамен аяқталғаны мәлім. Солай болғанда Жәңгір ханның да өмірі кедір-бұдыры көп болған өмір. Біреулер оны орыс отарының қуыршағы десе, біреулер халқы үшін қасқайған білімді, зерделі хан деседі. Анығын Алла білер.

Ереуіл атқа ер салмай

*Ереуіл атқа ер салмай,
Егеулі найза қолға алмай,
Еңку-еңку жер шалмай,
Қоңыр салқын төске алмай,
Тебінгі терге шірімей,
Терлігі майдай ерімей,
Алты малта ас болмай,
Өзіңнен туған жас бала
Сақалы шығып жат болмай,
Ат үстінде күн көрмей,
Ашаршылық, шөл көрмей,
Өзегі талып ет жемей,
Ер төсектен безінбей,
Ұлы түске ұрынбай,
Түн қатып жүріп, түс қаппай,
Тебінгі теріс тағынбай,
Темір қазық жастанбай,
Қу толағай бастанбай
Ерлердің ісі бітер ме?*

Өлеңді айтып, Абайды қалай айтпаймыз? Ол туралы қазақ оқығандары өткен ғасыр басында былай деп еді: «Қазақ халқын надандықтың айсыз қараңғы түні ғылым сәулесінен бүркеп, тұншықтырып тұрған кезінде, тұншыққан елге дем болуға,

*Бірге туған ұялас
Бізге сауға демес пе,
Өзі аштан өлсе де,
Айырып жемін бермес пе?
Сөйтіп жүрген кезінде
Алғырынан айырылса,
Қанаты түптен қайырылса,
Құс жаманы жапалақ
Оған да қор болмас па?
Адамзаттың баласы
Атадан алтау тумас па,
Оның ішінде біреуі арыстан
болмас па?
Арыстанының барында
Жорғасы болса мінісіп,
Торқасы болса киісіп,
Толғамалы қамшы алып,
Толғай да толғай дәурен сүрмес пе?
Сөйтіп жүрген кезінде
Арыстанынан айырылса,
Қанаты түптен қайырылса,
Ел шетіне жау келсе
Өтініп оны ала алмай,
Алдына келген жақсының
Қадірін оның біле алмай,
Қадір құрмет қыла алмай,
Артында қалған жамандар
Бас-басына тозбас па?!*

Келесі айтар тұлғамыз – Махамбет. Қазақтың шиырлы тарихында Жасатай хәм Махамбет (Мұхаммед) есімдері елеулі жарық жұлдыздардың бірі боп қалған. Махамбет – өршіл ақын. «Ақиқатқа барар жолда басын тіккен жан» деп түсінеді, оны бүгінгі жұрт. Тарихта Жәңгір ханмен

қараңғы жерге нұр болуға, нағандық-аждаһаны өртеуге құдай жіберген хақиқаттың ұшқыны Абай туды» (Екеу. Абайдың өмірі һәм қызметі // Абай. 1918. №2. **Ескерту:** «Екеу» – Ж. Аймауытов пен М. Әуезовтің әдеби бүркеншік есімі).

Абай сол. Абай туралы осы «Екеу» жақсы айтқан. Сөздерінде зор астарлы шындық қабаты бар.

Күлембайға

*Болыс болдым мінеки,
Бар малымды шығындап.
Түйеде қом, атта жал,
Қалмады елге тығындап.
Сөйтсе-дағы елімді,
Ұстай алмадым мығымдап.
Күштілерім сөз айтса,
Бас ізеймін шыбындап.
Әлсіздің сөзін салғыртсып,
Шала ұғамын қырындап.
Сияз бар десе жүрегім
Орнықпайды суылдап.
Сыртқыларға сыр бермей,
Құр күлемін жсымыңдап.
Жай жүргенде бір күні,
Атшабар келді лепілдеп:
«Ояз шықты, сияз бар»,
«Ылау» деп, «үй» деп дікілдеп.
Сасып қалдым, күн тығыз,
Жүрек кетті дүпілдеп.
Тың тұяқ күнім сүйтсе де,
Қарбаңдадым өкімдеп.
Старшын, биді жигыздым:
«Береке қыл» деп, «бекін» деп,*

*«Ат жарамды, үй жақсы
Болсын, бәрің күтін» деп.
Қайраттанып халқыма
Сөз айтып жүрмін күпілдеп:
«Құдай қосса, жүртымның
Ақтармын осы жол сүтін» деп,
Қайраттанып, қамқорсып,
Сайманымды бүтіндеп.
Оңашада оязға
Мақтаймаймын елімді,
Өз еліме айтамын:
«Бергенім жоқ, – деп – белімді»,
Мақтанамын кісімсіп,
Оязға сөзім сенімді.
«Көрсеттім» деймін, ымдаймын
Кәдік қылар жерімді.
Сөз көбейді, ұлғайды,
Мақтанның көті көрінді.
Қазақты жеген қайратты «ер»
Ұрынды да берінді.
Әрлі-берлі тартысып
Ісі арамы жеңілді.
Ағыны күшті асаулар
Ноқтаға басы керілді.*

Өлең жайлы сөзімізді кішкене қорытпамен бітіреміз. Өлең туралы теориялық мәселелер айтылып жатқанда шарттылықтар көп болады, соны дұрыс түсініп аңғару керек. Мысалы жоғарыда біз келтірген өлең жүйесі деген мәселелер осы сияқты болып келеді. Біз өлең жүйесін 3-ке бөлдік: 1) Метрикалық, 2) Тоникалық 3) Силлабикалық деп. Соның ішінде метрикалық өлең жүйесі туралы Тимофеев: антикалық өлеңді шын мәнісінде құлақпен есіткен ешкім

жок, ал терминдер (метр, созымды буын, созымсыз буын, мора, пентаметр, гекзаметр, триметр сияқтылар, т.б.) кейінгілердің шығарғаны дейді. Яғни, метрикалық өлең жүйесі дегеннің өзі белгілі бір жағдайда жоқ нәрсеге сыртынан тон пішуге құсайтын әурешілік бір іс. Яғни, кейбіреулер тарапынан тым тасырлатып, теорияшылдатып жіберген тірлік қой. Әйтпесе тілінің өзі өлі тілге айналған (латын) ескі жұрттың өлең өлшемін қаузап одан жүйе, заң жасау онша құптарлық та нәрсе болып көрінбейді. Осыны және басқа айтылғанның бәрін ескере келе, жалпы өлең атаулыға қатысты біздің ұсынатын концепциямыз мынау: Өлеңнің өлең болуы үшін оған әсер ететін үш қасиет ерекшелігі бар. Олар:

Сұрақтар:

1. Өлең, Ырғақ туралы түсінік.
2. Буынның ырғақ жасаудағы қызметі.
3. Қазақ өлеңіндегі 7-8 буынды өлеңнің алар орны.
4. Ұйкастың ырғақ жасаудағы ерекшеліктері.
5. Қара өлеңнің ерекшеліктері.
6. Абайдың «Сегіз аяқ» өлеңінің ішкі құрылысы.
7. Ақ өлең ерекшеліктері.
8. Төлеген Айбергенов жырларында ақ өлең өрнектерінің орын тебуі.
9. Қазақ өлеңіндегі 11 буынды өлеңнің алар орны.
10. М. Мақатаев шығармашылығының қара өлеңмен байланысы.
11. Өлеңдегі шабыт мәселесі.
12. Ақын және өлең жазу стихиясы.

1. Эмоциялық, белгілі бір ырғақтық дауыс ағымы (Тимофеевтің өлең туралы анықтамасында бұл жақсы айтылған: *эмоционально окрашенная речь*, Байтұрсыновша: *өңді ырғақ* яки *жортақ ырғақ*).

2. Формалық айшық құрылымы (дыбыс, буын, бунақ, тармақ, шумақ, түйдек, аллитерация, ассонанс, инверсия, ұйқас, ырғақ, т.б).

3. Рухани қалыптық (оған: ақынның дүниеге көзқарастық ұстанымы, мінез-құлқы, таланттық қабілеті, интеллектуалдық білім деңгейі һәм шығармада айтпақ болған ойы, діттегені, т.б. кіреді).

Осы нәрселер бойынан табылған сөздердің жәй сөз болудан қалып, өлең сөзге айналары хақ.

8-тарау. ӘДЕБИЕТТІҢ ТЕКТЕРІ МЕН ТҮРЛЕРІ

Әдеби шығармаларды ғалымдар ретке келтіріп, түсінікті болу үшін, түрлеп, түстеп тектерге және жанрларға бөлген. Бұлай бөлу шығармаларды бойға сіңіріп, қабылдауды оңайлатады. Осы уақытқа дейін әдеби шығармалар үш текке бөлінген: **эпос** – (грекше: *epos* – сөз), **лирика** (грекше: *lyra* – лира – өлең айтқанда сүйемелдейтін музыкалық аспап), **драма** (грекше: *drama* – әрекет, кимыл). **Эпос деген** – оқиғалы, ұзақты-қысқалы, автордың баяндауымен болатын шығармалар класы. Байтұрсыновша: «**Әуезе**. Әуезелеуші айтатын сөзіне өзін қатыстырмай, өзінен тысқарғы ғаламда болған істі әңгіме қылады. Ескерту. Тысқарғы ғалам деудің мәнісі – адамда екі ғалам болады: ішкі ғалам, тысқы ғалам. Ақыл, көңіл, қиял сияқты адамның рухына қараған жағы ішкі ғалам болады да, одан басқалары – басқа адамдар, мақұлықтар, нәрселер, бүтін дүние тысқы ғалам болады. Әуезе тысқы ғалам турасындағы сөз».

Лирика – автордың ішкі көңіл күйінің толғаныс көрінісі болатын шығармалар түрі. Байтұрсыновша: «**Толғау**. Толғағанда айтатын нәр-

сесін толғаушы тысқарғы ғаламнан алмай, ішкергі ғаламнан алады. Толғаушы ақын әуел көңілінің күйін, мұнын, мүддесін, зарын, күйінішін, сүйінішін айтып, шер тарқату үшін толғайды, екінші, ішкергі ғаламында болған халдарды, нәрселерді тысқа шығарып, басқаларға білдіріп, басқаларды сол көңілінің күйіне түсіріп, халін түсіндіру мақсатпен толғайды». **Драма** – негізінен диалогтен тұратын, әрі сахнаға қойылатын шығармалар сыныфы. Байтұрсыновша: «**Айтыс-тартыс**. Ақын адамдарын жасап, ауыздарына сөздерін салып, істейтін істерін тағдырлап, «ал істей беріндер» деп, өзі ғайып болып кеткен сияқты, айтыс-тартыста ақынның өз тарапынан еш нәрсе сезілмейді. Әуезеде (әңгіме) уақиғаны сөйлесе, айтыс-тартыста ақын өзі сөйлемей, өзгелерді сөйлетіп, айтыстырып, тартыстырып жіберіп, өзі бейтарап болып, тек қызығына қарап отырып қалған сияқты болады. Мұнда өткендік жоқ, осы уақытпен көрсетіледі».

Орыстар текті род деп бөледі. **Ю. Петерсон** деген ғалым былай дейді: «Эпос – шығармадағы іс-әрекет жайында монологтық хабар

(эпос – монологическое сообщение о действиях), лирика – шығармадағы хал-жағдайдың монологтық суреті (монологическое изображение действия), драма – шығармадағы іс-әрекеттің диалогтық көрінісі (драма – диалогическое изображение действия). **К. Бюлер** деген ғалым тілге сүйеніп (речевой) эпос – хабар (сообщение), лирика – экспрессия, драма – қарсы жаққа тіл кату (обращения, аппеляция) дейді. **В. Хализев** осылай шығармаларды тілге қарап, текке бөлген дұрыс дейді. **Б. Кроче** деген ғалым шығармаларды жалпы текке бөлуге қарсы. Бұл әдеби мәселе (проблема) емес дейді.

Жалпы, тек жайлы осындай ой-пікірлер көп-ақ. Мысалы, әдеби тек үшке бөлінгенмен кейбіреулер «сапираны да әдебиеттің тегі деу керек» дейді. Сол сияқты көсем сөзді де кейбір энциклопедияларда әдеби тек (род) деп айтады. Романды да тектің түрі дегісі келгендер болған. Ал француздар әдебиетті проза һәм поэзия деп қана бөледі (Макпыров С). Бірақ біз қалыптанған жүйені бұзбай сол үш текке бөлу үрдісін ұстандық. Өйткені оған жұрттың көзі үйренген. Содан кейін әдеби жанрларды да осы үш тек төңірегіне топтастырып беруге тырыстық А. Байтұрсыновта осы жүйені ұстайды. А. Байтұрсынов эпосты – *әуезе*, лириканы – *толғау*, ал драманы – *айтыс-тартыс* деп атаған.

Тектер жанрлық түрге бөлінеді. Мысалы: *эпос* – әңгіме, повесть, роман, поэма, баллада, кисса, ертегі, мысал, аңыз, хикая, эпопея, мемуар, памфлет, эссе, очерк, т.б., *лирика* – кара өлең, қасида, эпиграмма, арнау, элегия, т.б., *драма* – трагедия, комедия, миниатюра, т.б.

8.1. Эпостық жанрлар

Роман (французша: *roman*) – композициялық құрылымы күрделі, уақыт жағынан тұтас бір кезеңді қамтитын, қоғам, адам өмірін жан-жақты қырынан, терең қамтып, саралайтын ең үлкен эпостық жанр. Роман жанры бірден пайда болмаған. Дүниеде әдебиеттің формалық-құрылымдық даму жолы бір. Әуелі бәрі *ауыз тіл әдебиеті*нен басталған. Кейін ол жазба тілді әдебиетке ұласқан. Ауыз тіл (ауыз екі әңгіме) формалары (афоризм, мақал-мәтел, жұмбақ, жаңылтпаш, шешендік өнер (риторика) аз қалыптан көп, мол көлемді жазба тіл формаларына көшкен (кисса, дастан, поэма, роман, т.б.). **Ауыз тіл әдебиеті құбылмалы, көп вариантты, ең ірі негізді ғана қамтитын болып келсе, жазба тіл әдебиеті тұрақты, аз вариантты, ең ірі негізбен қоса, жанама майда-шүйделерді де қамтитын болып келеді.** Анығында роман осындай ретпен басталып, жанр ретінде еуропада қайта өрлеу дәуі-

рінде пайда болса, орыс әдебиетінде XIX ғасырда, казак әдебиетінде XX ғасырда пайда болып, кеңестік дәуірде қатты жетіліп, толысты. Қазак әдебиетінде роман орнын бұрын кисса һәм дастандар басқан. *Мысалы дастандар: «Қобыланды», «Алпамыс», «Ер Тарғын», «Қозы Көрпеш – Баян сұлу», «Қыз Жібек», «Айман-Шолпан», «Едіге», «Шора», т.б., киссалар: «Бозжігіт», «Зарқұм», «Салсал», «Қырық уәзір», «Шәкір-Шәкірат», т.б. А. Байтұрсынов роман туралы: «Ұлы әңгіме, яки роман деп тұрмыс сарынын түстеп, терең қарап әңгімелеп, түгел түрде суреттеп көрсететін шығармаларды айтамыз...*

Ұлы әңгіме түрде казак тілінде басылған шығарма әлі жоқ. Мір-жақыптың «Бақытсыз Жамалына» роман (ұлы әңгіме) деп ат қойылса да өресі мен өрісі шағын болғандықтан, о да ұлы емес, ұзақ әңгімеге жақын», – деген. М. Дулатовтың «Бақытсыз Жамалы» жазылуы жағынан алғашқы казак романы болса (1910), (Ол туралы автор былай деген:

Мир-якуб – төмендердің аласасы,

Сөзімнің бар ма жоқ па тамашасы.

Жылтырап тесік моншақ

жерде қалмас,

Қазақша бір роман жаза салшы.

роман жанрының шарттарына жақын, сәйкес жазылған тұңғыш роман ол – Ж. Аймауытовтың «Қартқожа» романы (1926).

Роман XIX-XX ғасырларда ең сәнді жанрға айналды. Роман сол кезде әдебиеттің ең биік жеткен жері саналды. Бүгінде әлем романның біраз суынып отыр.

Повесть (орысша: *повесть* – әңгіме, хикая) – оқиғасы әңгімеден күрделірек, романның оңайлау шығарма. В. Сорокин деген ғалым оны үлкен әңгіме яки шағын роман деген. *Тредиаковский* французша романды, орысша повесть деген. Қазак әдебиетіндегі классикалық повесть – М. Әуезовтің «Қилы заман» повесі. Кейінгілерден повестің хас шебері – Оралхан Бөкеев десе болады.

Әңгіме (новелла) (итальянша: *novella* – жаңалық) – шағын оқиғаға құрылған прозалық шығарма. Қазак әдебиетіндегі бұл жанрдың айшықты мысалдары ретінде: Ж. Аймауытовтың «Әнші», М. Жұмабаевтің «Шолпанның күнәсі», М. Әуезовтың «Оқыған азамат», Б. Момышұлының «Жонарка», М. Мағауиннің «Салахаддиннің үкімі», О. Бөкеевтің «Жасын», т.б. әңгімелерін атауға болады.

Миф (грекше: *mythos* – сөз, сөйлеу) – түрі жағынан ертегі, аңызға құсайтын фантастикалық шығарма. Қазак мифтері қазір тақырыптық жағынан: ғарыш туралы (*космогониялық*), аңдар мен құстар туралы (*этнологиялық*), адамдар мен рулардың шығу тегі туралы (*генеологиялық*) болып бөлініп жүр (Т. Шаңбаев).

Көсем сөз – қоғамдағы ең керекті тауып, жұртты өзіне қаратпақ оймен жазылатын көркем шығарма түрлері. Кейбір ұсақ эпостық жанрларды осы көсемсөз тобына қосып айтпақпыз. Олар: эссе, очерк, фельетон, памфлет, қойын жазба, шағын ой-толғаныс (философиялық миниатюра), күнделік, хашия, эпистолярлық шығарма, газеттік мақала, анекдот, т.б.

Эссе (французша: *essai* – сынап көру, латынның *exigo* – «таразыға тартып өлшеу» деген сөзінен шығады) – сюжетсіз, философиялық ойға құрылған шағын көркем шығарма түрі.

Очерк – нақты дерекке сүйенген газеттік әрі әдеби жанр. Очерктің майын тамызатын шебері *Әзілхан Нұршайықов* сынды жазушы болған.

Фельетон (французша: *feuille* – парак) – негізінен газет-журналда жарық көретін сатиралық көсемсөз жанры.

Памфлет (французша: *feuille* – ұшатын парак) – саяси әрі қоғамдық ірі қайраткерлердің жағымсыз қылықтарын ирония, сарказммен әшкерелейтін шығарма. Кенестік дәуірде ақын *А. Тоқмағанбетов* саяси памфлетті көп жазған.

Қойын жазба – жазушының өзін қатты толғандырған, әсер еткен жайттарды, өмірден көрген-білгенін, түйгенін еркін формада қойын дәптеріне шағын көлемде түртіп жүруі.

Қойын жазба нағыз шыншыл жанр, шыншылдардың жанры. Оған каламгерлер өмір бойы өзгелерден жасырған, тек өзіне ғана мәлім сырларын ақтарып, төгу үшін яки төгіп кету үшін келеді неге? Ішкі жан дүниесін ауыр, қорғасын ойлардан, телегей-теңіз толғаныстардан арылтып, аршып кету үшін келеді. Не бар шындықты айтасың, не айта алмағаныңды айтасың. Екеуі де қиын нәрсе. Бірақ екеуі де таза, жақсы нәрсе. Екінші бірінің қолынан келе бермейтін нәрсе. **Қойын жазбаның хас шебері – Бауыржан Момышұлы.** Аталмыш автордың «Көз алдымда бәріңсің» атты естеліктер мен күнделіктерінен үзінді келтірейік:

Ұлы Отан соғысының бас кезінде менің атағым ел аузына ілінді. Содан бастап орысша айтқанда «Меня без меры хвалили и без вина терзали!» Екеуіне де шыдап келе жатырмын...

Накануне съезда Мусрепов обаял меня прочесть шесть военных романов и написать тезисы его доклада по этим романам. Я отказался, заявив ему, что не желтый раб.

Мен работягамын. Мен атағым, шатағым, білімім бар кісімін. Д. Снегин менің 60 жылдығымда: «Б. Момышұлы – писатель, прозаик, поэт, – деді. – Ученый, военный историк», – деді. Бұл – үлкен баға...

Біздің Құлыдан Акментей деген батыр шыққан. Ол Өреке болады. Бекболаттан Байзақ датқа шыққан. Акментей мен Байзақты қалың Дулаттар ғана таныды, ал мені бүкіл әлем біледі. Мен – полиоведский, но не глупый полковец. Мен өмірді бақылай білемін. Өмірдің өзі трагедия әрі поэзия. Соған мен халім жеткенше шама-шарқыммен түсінгендердің біреуімін деп ойлаймын. Толық деп айта алмаймын.

Шокан... Ол орыс тілін прекрасно знал. Даже русские завидовали ему. Ал мен болсам двуязычный писательмін. Қазақ тілінің тарихының екі тілді жазушысы көп, бірі менмін, оны великий Мұхтардың өзі мойындаған.

Мен писатель емеспін, я честно признаюсь. Я это категорически отрицаю. Мен – мемуаристпін. Мемуар деген сөзді түсіну керек. Ол ой толқыны, сыр толқыны деген нәрсе. Тіл жағынан, саяси жағынан менің кемістігім мол, бірақ шындық жағынан да растығым аз емес. Вот почему я вышел в литературу.

Я очень недоволен. М. Әуезовтың «Абайы» ұлы шығарма, бірақ кейбір жерлерімен келіспеймін. Неге? Себебі не? Ол кісі Абайды көтеремін деп, Құнанбайды кемітеді. Бұл өте үлкен кате деп білемін.

*Иттен ит туады боқ жейтұғын,
Малдан мал туады шөп жейтұғын. –*

деді. Осы принципті Мұхаң саясатқа бейімдеуге барды.

Құнанбай – ол қазақтың Иван Грозныйы. Иван Грозный мақсатына жетті, бірақ Құнанбай ойына жете алмады. Мұхаң осыған түсінбеді. Мен бұл ойымды Мұхана айтқанмын. Құнанбай қазақ мемлекетін жасауға ұмтылған еді. Қытай шекарасында наймандар бар. Құнанбай найманға тілін алдыра алмаған.

*Ертеде ер екен қалың найман,
Қалың найман Қытайға қанат жсайған... –*

дейді Мағжан.

Ел десе еңіреген ерлер майданда үзенгі жолдас болып, ел сынап, ел арқылы ер сынап, ер қадірін, ел қадірін білгендей болды...

«Ер намысы – ел намысы. Ел намысы – ердің туы болып, жақсы жігіт елін өрге, жаман жігіт елін көрге сүйрейді», – деп қазақ айтпақшы, жігіттердің көбі ата күшін, ана сүтін ақтап, елін өрге сүйреді. Халқымның қалпына кара таңба бастырмаймын, ел намысына кір жұқтырмаймын, еркіме ен салдырмаймын деген ниет арпалыста медет те, қуат та болады.

Қазақ тарихындағы бір үлкен асқар бел – Алашорданың құрылғанынан бастап, оның құрығанына дейін. Ең үлкен саяси айтыс пен тартыс сол дәуірде болған еді. Сол дәуірдің адамдарына (қасы бар, дұшпаны бар) әділ, ғылыми билік айта

жазылған еңбектер әлі жоқ. Сол тақырып – өте үлкен тақырып екендігін айттым.

Мұхтар мен Сәбит екеуі де ол дәуірді әділ жаза алмайды, оған адалдықтары мен ерліктері жетпейді. Екеуі де жалтақтайды.

Сталин умер. Хрушев сел на престол. В ход пошла другая крайность. Все наши беды, несчастье приписывались Сталину в розницу и оптом. Кому нужна это крайность? Нам это крайность не нужна...

Разночтение истории не делает нам честь. Меня учили одному, а моих детей учат другому. Наши учебники ежегодно переиздаются несколько раз. Я взрослый, пожилой человек. Путайте меня сколько угодно. Но зачем путать моих детей от первого класса по десятый двадцать раз. Что это за безобразие? Кому нужен такой безответственный поступок? Нам, нашим детям такие безответственные поступки не нужны.

Один бог хорош. Но когда боги меняются, с каждым днем вполне закономерно, что дети делаются безбожниками...

Жылқы айғырларының жұмыртқасы ішінде болатындарын ауылшаруашылық ғылымында внутряк дейді. Ал образно выражаясь біздің партия қызметкерлерінің көбі внутряктар. Олармен құдай ешкімді

дастарқан басына отырғызбасын. Мен өз басымнан соны көп кешірдім. Обком, райком жиналып, мені қонаққа шақырды. Сондағы сезгенім, адал тамақ, адал дастарқан, ақ ниет дейтін олар отырған жерде бола бермейді екен. Емін-еркін отыру жоқ. Бірін-бірі іштей аңдып отырған кісілер...

– Адал асты арам істейді екенсіңдер, ақ дастарқанды кара істейді екенсіңдер, ақ ниеттің бетіне түкіреді екенсіңдер, – делім маған сөз бергенде. – Бұдан былай аштан өліп, көштен қалсам да, обком мен райкомның үйінен дәм татпаймын. Маналы бері не ішіп, не жегеніме түсінбестен отырмын. Бұдан былай мені қонаққа шақырушы болмаңыздар, рақмет! Отырғандар ха-ха-ха деп өтірік күлісті. Мен ішімнен күлдім.

30-шы ноябрь. Крюковаға шегініп қайттық. Ол Москвадан отыз-ақ километр жерде. Москваның іргесі дірілдеп, қалтырап тұрған кезі еді...

Шағын ой-толғаныс – жеке сыр-дан гөрі көпшілікке арналған сипаты басымдау боп көрінетін қойын жазбаның бір түрі. Жазушы Асқар Сүлейменовтің «Шашылып түскен тіркестер» атты ой-толғаныстарынан үзінді келтіреміз:

Келер қазақтың да ішетін уы мен балы – Абай.

Таулы Карабах емес – таулы
Қара бақ (Қаратау, Қара теңіз, қара
шаңырақ, қара қобыз...)

...Мұқағали:

– Екеуімізге жүз жүрмейді, **Бізге
99 не 101 жүреді.**

– Неге?

– Біліп тұрып сұрау Қалырдың ен-
шісі.

Қазақ ұлты, түрік ұлты, ислам
ұлты, әлем – ұлты бірі кем болса
басқалары да шала.

Калька гипстен жасалған жілік
көз алдайды. Кемігі мен майы түгіл,
сүйегі – физикасы жоқ.

Түрікпен мен қазақ совет интел-
легенциясындай бұқпа торғай интел-
легенция болған емес.

Қақсауық бар, ділмәр бар, оттам-
паз бар, шешен бар – төртеуі төрт
жұрттан.

Есесін жіберген ел – ел емес.

Ел дертті – зар шықпаса, тән дерт-
ті – зәр шықпаса.

Тіс тимеген **шөп жесір**, құс қон-
баған көл жесір.

Мінсіз шығарма жазу оңай. Қиыны
ғұмырынды мінсіз шығармаға айнал-
дыру.

Лигачевша, Лигачев боп жазсаң
«Я живу долго потому что читал и чи-

таю одну книгу и один устав – исто-
рию ВКП(б) и устав КПСС».

Көшпелі, көшпелі, көшпелі...
Сонда, Сауран, Саудақент, Отырар,
Созақ, Түркістан, Шымкент, Таш-
кент, Тараз, Құлан, Мерке, Алматы-
дағы біздің дәуірге дейін қазылған су
жүйелері қайда қалады? Осы біз көр-
ген дикандар, көкпар тартып жүріп
мұрап болған, торлама қауынды құ-
ранды ердің алғы қасына ұрып же-
ген жеті аталарымыз қайда қалады?
Оратын жерін орған, егетін жерін ек-
кен, жайлайтын жерін жайлаған жұрт
болмай ма? **Бицивилизация** дегенді
естіп пе едіңіз?

Поляктар десе қояншығы ұстап
қалатын, «Стамбулдың Царьград ата-
латын күні туады әлі дейтін», Түрік-
менстанды таптап шыққан **Скобе-
левтің жаршысы** болған Достоевс-
кийдің Шоқанға жазған хаты күдік те
тудырады.

Қызық мінгесулер: еврей – шахтер,
ішпейтін орыс, маскүнем – ағылшын,
қазақ интеллектуал, Кастро – де-
мократ, Саддам – пацифист, өзбек –
жылқышы.

Күнделік – суреткердің күнделік-
ті өмірден көрген-білгенін, түйгенін
уақыт ретімен қағаз бетіне түсіріп
отыруы.

Мұқағалидың күнделіктерінен үзінді:

25 мамыр 1974 жыл.

Ерте-ертеде Нерон патша өмір сүрген. Жұрт оны ақымақ деп атауға дағдыланып кеткен. Шынында да ол сондай болды ма, мен онысын білмеймін. Бірақ мен оны өз сөзі арқылы білемін және терең түсінемін. «Қандай ұлы актер өліп барады!» – оның бүкіл өмірінің дәні сол сөзінде. Ол – оның шын жүректен мойындауы. Біз бәріміз – артистсіз, тіпті ұсақ-түйекте де.

31 Қаңтар 1975 жыл.

Өзіме бір жаңа екі костюм алып кимей-ақ өліп кету (құдай оның бетін әрі қылсын) қандай аянышты...

17 ақпан 1976 жыл.

Что должен иметь поэт, чтобы быть поэтом?

Первое: Талант. Талант и образование, эрудицию. Диплом необязательно.

Второе: совесть, чтобы стыдиться сам перед собою, прочтя свои слабые вещи.

Третье: простоту. Пусть не гениальную, как у Пушкина и Абая, но простоту человеческую, чтобы быть понятным другим. Не умничать, не рассуждать а воспеть!

Четвертое: интуицию. Чего не видят другие, увидеть и познать.

Пятое: труд, чтобы постоянно совершенствоваться.

Шестое: дух.

Менің денсаулығым қираған үй сияқты. Әзірше түзелген сиқым байқалмайды. Әсіресе таңға жуық қиын. Кеудемді тас басып жатқандай ауыр, оң жақ қабырғамның астынан алдене сыздайды. Бауыр ма, өкпе ме білмеймін.

Жүрек! Менің жалғыз тірегім – тек сол.

Һашия – оқыған кітаптың мәтінінің шетіне алған әсерлерін, түйген ойларын сол мезетте ізін суытпай түртіп отыру. Бір жанрлар болады онша көзге түсе бермейтін. Бірақ аркалар жүгі ауыр болады. Сондай елеусіз боп жатқан жанрдың бірі – осы Һашия-тын. Ол туралы соңғы кезде арнайы сөз қозғаған профессор Мекемтас Мырзахметұлы болды (Баукеңнің Һашиясы //Айналған аты аңызға Момышұлы. – Тараз, 2000). Жанрға шолуды М. Мырзахметұлы Б. Момышұлы шығармашылығы негізінде жасайды. Һашия туралы автор: «Шығыс әдебиетінде орын тепкен кәнігі құбылыс – кітапты не қолжазбаны талдап оқудан, өзінше танудан туындаған өзіндік жеке сын пікірлерін, ой ұшқынын көбінесе кітап шетіне жазу яғни Һашия түрінде қалдыратын. Пікір білірудің мұндай формасы Европа және орыс әдебие-

тінде һашиа деп аталмаса да көптеп ұшырасады», – деген. Еуропаша һашияны *глосса* (колжазбаның шетіне я ішіне жазылған ескерту, түсінік), *комментарий* яки *посткриптум* (хаттың аяқ жағына қол қойғаннан кейін – «P. S.» таңбаларын қойып, одан кейін жазылған сөздер) деп атаған. һашия – арапша колжазба шетіне жазылған түсініктеме, ескертпелер, *муһашши* – түсінік беруші адам (комментатор) дегенді білдіреді. Б. Момышұлы Абайды һашия жанры арқылы дендеп зерттеген. Абайдың «Құлақтан кіріп бойды алар» өлеңінің бір шумағын кітап шетіне былай деп аударған: Құлақтан кіріп бойды алар (*Пленяя слух, добирают душу мою в полон*), Жақсы ән мен тәтті күй (*Красивая песня и сладкая мелодия*), Көңілге түрлі ой салар (*И погружают меня в мир размышлений*), Әнді сүйсең менше сүй (*Если песни ты любишь – люби их как я*).

Жазушы шығармашылығын тандуда һашияның орны зор деп айтуға болады.

Діндар проза – діни хабарды көркемдеп, қалың көпшілікке оңайлатып жеткізу үшін жазылатын шығарма түрлері.

Ы. Алтынсариннің діндар прозасы

*Бисмиллаһи-р-рахмани-р-рахим.
Қайыр-рақымы мол Алланың атымен
бастаймын!*

Қанша мақтау бір Құдай табарак уа тағалаға лайық. Ол лайықтығында ешбір зат, мақұлықта теңдесі жоқ. Бұл – үстіміздегі шеті-шегі жоқ көк, күндіз болса дүниені жарық еткен күн, кеш болса күлімсіреп тұрған ай, жұлдыздарменен, бұл – дүнианы айналып жатқан шеті жоқ мұхит, теңіздері һәм таулардан таза жауһардай жылтырап аққан өзендері, ішінде неше алуан мақұлықтар, балықтарменен, астымызда біздің дүниамыз атанған жер қазып қарасак астында алтын, күміс, мыс, бақыр темірменен һәм үстінен қарасаң, алыстан тұманданып көрінген, ішіне кірсең жапырақтары жайқалып, дүниаға хош иістер жайған биік орман ағаштар, алуан-алуан жеміс шешектеріменен желкілдеп шыққан неше-неше түрлі көк шөптер, гүл – жапырақтары һәм неше алуан дәмді дәру һәм тамақ болатын тұқымдарыменен, мәселен, бидай, тары, алма, жүзім рәуішті, қырда, орманда, теңізде неше-неше түрлі жаратылған алуан-алуан мақұлықтар – өрмелеген тышқаннан бастап, таудай биік пілдерге шейін, кішкене ғана құрт шабақтан бастап ұзын бойы он саржан, ауырлығы жеті-сегіз мың пұттаған балықтарға шейін, кішкентай ғана шымшықтан, сайрап тұрған сандуғаштардан бастап, қой мен бұзауларды аспанға алып ұшуға жарайтын бүркіттерімен сонша зат, мақұлықтың бәрін де Құдай берген ақыл-хайламен жинап алып, өз

пайдасына жаратып, неше түрлі хәм неше жүз, хәм мың түрлі патшалы, патшасыз жұрт болып тұрған адамзаттар – мұның бәрі де жалғыз теңдесі жоқ, ұқсасы жоқ бір Құдайдың барлығына, бірлігіне хәм кәміл жаратушы халық – кәдір екендігіне дәлел болса керек. Оның үшін мұншама ғажайып ойлап, ақыл жетпейтін естір хәм зат мақлұқаттар бір Құдайдың бол деген жалғыз бұйрығымен болғандыр.

А. Алтынсарин.

Мұсылманшылық тұтқасы.

Газеттік мақала – белгілі бір тақырыпқа арналған, газетке лайықталып шешиен тілмен жазылатын шығарма түрі. Мысал ретінде төмендегі өзіміз құрастырған екі коллаж – мақаланы ұсынамыз:

Малайзия

Ғасыр басында қазақ Жапонияны айтып таңғалатын. Бүгінде ғасыр соңында қазақ Малайзияны айтып таңғалса болады. Малайзия мұсылман мемлекет. Бұрын ол Британия колониясы болған. 1957 жылы Құдай жарылқап тәуелсіздік алды. Халқы – 60 % малайлар (бумипутра), 30 % – қытай, 8 % – үнді. Малайзия тәуелсіздік алғанда бүкіл ұлттық байлықтың 62,3% шетел компанияларының,

22,9 % – қытайлардың, 7 % – үнділердің, 0,07% – малайлардың қолында болды. Британдықтар мұнай мен пальма плантацияларын, өндіріс, қалайы кені хәм сауда атаулыны қытайлар, каучук (сағызды) үнділер иемденген. Малайлар ауылға үймелеп, плантацияларда телім-телім болып кара жұмыс істеген. Бүгінде Малайзия әлемдегі дамыған 20 мемлекеттің қатарында. Қазіргі ұлттық байлыққа иелік былай (яғни 2007 жылғы мәлімет): шетел компаниялары – 25 %, қытайлар – 34,3 %, үнділер – 8,4 %, малайлар – 18,9 %! Малайлардың үлесі 1970-2007 жыл аралығында 270 есе өскен! Өз еліне өзі ие болды. Дінге де қатты көңіл бөлді. Харам мен адал аukatты ажыратты. Осының бәрін істеуге мұрындық болған малайдың адал ұлы, бұрынғы білім министрі, кейінгі патша – Махаткир Мухаммад. Малайзия резина өндіруде әлемдегі ең ірі ел. Олар бүгінде: сыртқа пальма майының орнына – дәрі-дәрмек, ағаш орнына – жиһаз, балшық орнына – керамика, құм орнына – шыны шығаратын болған. Олар қараңғы, бишара елден, әлемге үлгі – өнеге көрсететін үлкен елге айналды. Болсаң сондай бол, шіркін, әні!

Отарлау ойыны

Қазақты отарлау 3 кезеңнен тұрған, орыс тарапынан. 1) 1731-1822 жылдар.

Бұл сырттан билеу кезеңі. 2) 1822-1867 жылдар. Хандық жойылып, аға сұлтандық енгізілген кез. 3) 1867-68-1917 жылдар. «Жаңа низам» ережесі. Қазақтың жері орыс патшасының мүлкі ретінде жарияланған кез. Осы кезде жер атын өзгерту қызған шақ. Мысалдар: Алматы Омбы генерал губернаторы Гасфордтың қызы Вераның құрметіне әуелгіде Верина кейіннен (1867 жылдан) патша қалауы бойынша Верный аталған. 1720 жылы Кряковтың атымен қазақтар **Кереку** деп атаған қала 1861 жылы генерал-губернатор Гасфордтың еркімен 2-Александр патшаның баласы Павелдің бір жасқа толу қошеметіне Павлодар (Павел ханзадаға сый) деп өзгертілген. Бұрынғы **Ақмешіт** оны бағындырғаны үшін генерал-губернатор Перовскийдің құрметіне Перовский форты деп аталды. Қызылдардың отарлауы кезінде Қызылорда аталды. **Көкірек** ауылы 1891 жылы Ресейдің соғыс министрі болған П.С. Ванновскийдің құрметіне Ванновка атауына ие болған. **Шымкент** қаласы қандыбалақ патша генералы Черняевтің құрметіне Черняевка аталып еді. Тағы бір әдемі атау **Ақмола** Н.С. Хрущевтің өктемдігімен Целиноград аталды. Түлкібастағы **Шитөбе** ауылы (қандай керемет ат) 1902 жылы Черняев оязындағы атакты священник Д. Вознесенскийдің 1868 жылдан бастап қазақ балаларын шоқындыратын мис-

сионерлік мектеп ашып, бүкіл уездегі шіркеулерді салуға жан сала кіріскен еңбегі аса жоғары «бағаланып» Вознесенский аталып еді.

1868 жылы Ресейде «Переселенческий комитет» құрылды. Бұндай нәрсе АҚШ-та 1824 жылы **Бюра Дело Инородцев** деген лақаппен болған. «Обрусительная палата» деген де осы кезде құрылды. 1872 жылы Қазан қаласында миссионерлер дайындайтын оқушылар семинариясы ашылды. Оның директоры болып атакты дінбұзар Ильминский сайланған. Осының бәрі бір отарлау мақсатында болған. Қазақтың тілін, дінін, елін алу үшін жұмыс жасаған. Осының ішінде ең бастысы – дінді құрту. Ал тілді жою, алфавитті өзгерту, елді, жерді басып алу басты мақсатқа жету жолындағы баспалдақтар ғана. Өйткені дін – адам рухани дүниесіндегі ең басты нәрсе. Бұл жұмысқа кенес дәуірінде Сталин де көп үлес қосты. Ол қазақтың алфавитін екі рет өзгертіп, жерін орыстарға толтырды. Орыс тілін қазақтың бойына мықтап сіңірді. Атеистік қоғам орнатты.

(М. Мырзахметовтың «Қазақ қалай орыстандырылды» кітабы бойынша)

Анегдот – (грекше: *anekdotos* – жарияланбаған) *кулкілі шағын әңгіме түрі*. Мысалы: *аббревиатуралық анегдот* деген болады.

8.2. Лирикалық жанрлар

Лирикалық жанрлар әр түрлі жікке бөлінеді. Қазақ әдебиетінде: **қара өлең жоқтау, айтыс, мақтау, дағтау, ділмар сөз, той бастар, беташар, жар-жар, сынсу, бесік жыры, терме**, т.б. А. Байтұрсынов сындар дәуір лирикасын (толғауды): сап толғау, маркайыс толғау, налыс толғау, намыс толғау, сұқтаныс толғау, ойла-малдау, сөгіс толғау, күліс толғау деп жіктеген. Қазіргі кезде лириканы философиялық, табиғат, махаббат, саяси лирика деп бөлу үрдісі бар.

Еуропаша – біздіңше (шығыста) :

лирика – *толғау*,

ода – *мақтау*,

сонет – *ғазал*,

катрен – *рубай*,

истих – *бәйіт*,

эпитафия – *жоқтау*,

былинный стих – *қара өлең*,

поэма – *қисса*,

эпиталама – *беташар*,

элегия – *шерлі өлең*, т.б.

Айтыс – екі импровизатор ақынның өлеңмен айтысуы, қазақтың дәстүрлі өнері, өзі лирика мен драмаға жақын, әйтсе де ол әдеби үш текті де камтитын синкреттік жанр.

Бүгінгі айтыс жанрының мысалдары:

Бекжан:

*Қоғамдық акустика әлсіреген,
Кім айтар ақиқатты
қатысты елге...*

*Тілге еркіндік бердік деп,
Дінге еркіндік бердік деп,
Ділге еркіндік бердік деп,
Кімге еркіндік бердіңдер?
Пушкасы келіп үйді атқан
Пушкині келіп миды атқан...*

*Академиялық білімді
Әкеден алу – әділ жол...*

*Миссионерлерден жисын да,
Мәсісін киген ел есін.
Бейітке белгі болғанша,
Бұл жерге өзің егесің,
Кришнайтқа өткендер,
«Қрышалары» кеткендер.
Махамбетіңді мазақ қып,
Мияулап өткен демесін.*

*Баттистерге иланып,
«Илла-лаңқа» қиналып...*

Мұхамеджан:

*Адалдың аспанында бұлт болмайды,
Арамның ауласына құт қонбайды.
Жүрегінде иманы жоқ адамның,
Жүрген кезде табаны нық болмайды.
Аллада адамдарды алалау жоқ,
Тәубе қылсаң күнәңнан түк қалмайды.
Бара алсаң адалдықтың ақ жолымен,
Пейіштің есігінде құлт болмайды...*

*Әке мен шешеден де әсерлірек,
Тәрбиелеп жатқанда видео-фильм.
Қай қазақ өз иманын тірнектемес,
Қай мұсылман өз дінін құрметтемес.
Шапаның қырық жамау болса-дағы,
Ағайын, иманыңды кірлетпе еш...*

Бекжан:

*Октябрияттар орнына –
Ақпақұлақтар келді зой,
Пионерлер орнына –
Зиянерлер келді зой.
Комсомолдар орнына
Нан соғарлар келді зой
Коммунистер орнына
Корупционерлер келді зой...*

*Қайық қайда барарын ағыс біліп,
Жағалаудан күтуде алыс күдік.
Таныстырып ойнайтын басышларды,
Аспанында қазақтың тағы үскірік.
Сексен бестен басталған реформаға,
Ел сенбеске айналды әдісті ұғып.
Таныта алған бір кезде жүйріктігің,
Кәрі тарлан шабады намыс қылып.
Әлиханның заманын бара жатыр,
«Алихандра» сериялы ауыстырып...*

Мұхамеджан:

*Дұшпанның қалмау үшін табасында,
Болу керек ынтымақ, жарасымда.
«Екі ауызды» болмайық деген сөзді,
Сіңіру керек бүгін әр асылға.
Себебі мына бес күн фәни дүние,
Тұрмайды тартысуға, таласуға.
Пешенелі пенденің соқпағы бар*

*Бесік пенен бейіттің арасында.
«Құдайсыз құрай сынбас»
деген нақыл,
Әр жанның тұру керек санасында.*

*Алладан адамзатқа жетті Құран,
Ұстанар табылмай тұр өткір ұлан.
Тағылық, Бекжан, солай өрістейді,
Тап-таза тектіліктің жоқтығынан.
Желісін ғасырлардың жел үзбеген,
Тарих пен тағылымды егіз көрем.
Кешегі Кенесары тұлпарына
Доңыздың басқан шөбін жегізбеген.
Арлы ана үлгісіндей Зере әжеміз,
Құнанбайды дәретсіз емізбеген.
Атаның бойындағы тазалықтан
Абай туды тектілік негізбенен.
Азғындап жүрген пенде аз ба бүгін,
Торқа киіп, мінсе де семіз дөнен.
Былғанған бұлақтар кеп құйғанменен,
Кінә артпаймын халықпай теңізге мен.
Осынау аурудан айықса деп,
Пайғамбардың барлығы ем іздеген.
Билікте жігіттер жүр мол арналы,
Аузына да алмаған тобаңды әлі.
Кешегі банк басқарған Жандосовың,
Ілгергі Жандосовтай бола алмады,
Орысша ойлап, жөйітше түс көргесін,
Халқының көкейіне қона алмады.
Ораздай бабасының тектілігі,
Баласының бойына оралмады.
Осындай ұлдар тізгін ұстаған соң,
Қобалжу басылмайды қоғамдағы.*

*(1998 ж. 9 мамырда
Алматыда өткен
«Супер дода» айтысы)*

*Айтыс жанры тәуелсіздік тұсын-
да жаңадан түлеп, өсіп біраз қоғам-*

дық пікірді серпілтуші, қозғаушы күйде болды. Оған ат салысқан Мұстамеджан Тазабеков, Шорабек Айдаров, Мәліс Қосымбаев, Аманжол Әлтаев, Балғынбек Имашев, Айбек Қалиев, Айнұр Тұрсынбаева, т.б. сынды ақындар болды. Олар көбіне елдің көкірегінде жатқан сыр сөзді сахна төрінен жалпақ жұртқа зер кезінде, қолма-қол жеткізуші риторика бола білді.

Эпиграмма (грекше: *epigramma* – жазу) – бір тұлғаны яки құбылысты қысқартып жазатын сатиралық өлеңтің шағын түрі. Эпиграмма шебері – *Мәгжан Жұмабаев пен Жарасқан Әбдірашев*. Ж. Әбдірашевтен мысал келтірейік:

Сағат Әшімбаевқа

Белинскийден бастайды,

Жирмунскиймен жасқайды.

Алдыңды орап Абаймен,

Апарып біраз тастайды.

Жуковскиймен састырып,

Жүзіңді әбден пәс қылып,

Пушкинмен періп өтеді,

Толстоймен басқа ұрып.

Көрсетпес шағын төбені,

Шыңдар да неткен көп еді...

Тартады сосын көлденең

Кафка мен Кобэ Абэні...

Танымал талай дананы

Тізімге солай алады...

Қаламдастарға келгенде,

Қаламы жүрмей қалады.

Шындықпен шымшып, қатырған ғой Жарасқан Сағатты... Қазақ әдебиетінде эпиграмма жайлы тұңғыш кітапты осы Ж. Әбдірашев жазды (Әбдірашев Ж. Әзілің жарасса... – Алматы: Жалын, 1989). Ежелгі грек әдебиетінде бұл жанрдың Платон, Анакреонт, Эзоп, Эсхил, Менандр, Алкей, Лукиан, Диоген Лаэртский, Апполинарий сынды шеберлері болған. Латын әдебиетінде – Катулл, Марциал, Тибул, Проперцийдей өкілдері болған. Французда – Вольтер, Руссо, орыста – Кантемир, Пушкин, Курочкин, Д. Минаевтар болған. Қазақта Қазтуған, Жиенбет, Бұхар жыраулар һәм Абай қарап жатпаған. Кенес дәуірінде:

Сабыр ойла саспашы,

Тым ертерек таспашы.

Бірден Пушкин болмай-ақ,

Баймұқанша басташы! –

деген Қ. Аманжоловтардың тілі тым ащы болғанға ұқсайды. Орыс әдебиетінің теңдесі жоқ жазушысы Л. Толстой өзіне арнап «Анна Каренинаның авторына деген» эпиграмма жазған, былай деп:

*Толстой, ты доказал с терпением и талантом,
Что женщине не следует «гулять»
Ни с камер-юнкером, ни с флигель-адъютантом,
Когда они жена и мать.*

(Ж. Әбдірашев. Сөз иесінен бір сөз // Әзілің жарасса...)

Буколика – малшылар әні дегенді білдіреді. Антикалық әдебиетке тән александрлық поэзия жанры. Фольклорлық негізі бар: екі әншінің айтыс түріндегі өнер көрсетуі (біздің кара өлең сияқты). Элементтері: ауыл өмірін һәм малшылық еңбекті мақтау. Кейін анакреонтикалық поэзиямен ашына боп махаббат тақырыбын жырлауға көшті. Жанрды ойлап табушы – *Феокрит, Мосха, Биона* (б.д.д. 2 ғ.) сындылар. Римге көшкен буколикалық поэзия саясат тақырыбын көтерсе (императорларды мақтау. *Вергилий*). Кейін дидактикаға көшеді (*Кальпурния* б.д. 1 ғ., *Немесиан* б.д. 2 ғ.). Кейінгі еуропалықтар антикалық өнерге құмартудан буколистік өлеңдерді жаңғыртып отырған. Пушкиннің кезінде ол ескіріп мысқылға ұшыраған:

*И дрожь, и злость меня берет,
И шевелится эпиграмма
Во глубине моей души,
А мадригалы им пиши!*

Пушкин бұл жерде мадригалды эпиграммаға қарсы қойып отыр. Буколистік жанрлар: *матригал, настораль, идиллия, эклога* сияқтылар.

3. Қабдолов: «Қазір идиллиялық өлең жазып жүрген ешкім жоқ» деген.

8.3. Драмалық жанрлар

Комедия (грекше: *komos* – көңілді жұрт, *oide* – ән) – өмірдің күлкі шақыратын жағын қарастыратын драманың негізгі бір түрі. *А. Байтұрсынов* оны **арамтер** деп атаған.

Трагедия (грекше: *trags* – ешкі, *oide* – ән) – драманың тағы бір түрі. **Трагедияның** шығу тегі қызық. Ежелгі гректер өздерінің Дионис құдайының құрметіне ән мен би арнап, құрбандыққа ешкі шалатын болған. Мейрамда тағы **Дионис** құдай жайлы арнау әңгімелер *трагедия* айтылатын болған. Кейін трагедия театрға айналған. Жанр ерекшелігі: бітіспес тартыс, кактығысқа құрылып, бас кейіпкердің мерт болуымен аяқталады. *А. Байтұрсынов* сондықтан трагедияны – **мерт** деп атаған.

Драма – айтыс-тартысы кісі өліміне шейін апармайтын шиеліністі шығарма түрі. *А. Байтұрсынов* **сергелен** деп атаған.

Мелодрама – ән-күй қосылған драмалық шығарма А. Байтұрсыновтың айтуынша – **зауықтама**.

Фарс (латынша: *farcio* – бастаймын) – шағын сюжетке құрылған

күлкі жанры. Интермедия сияқты, маска (*бетперде*) комедиясы сияқты. Жеке адам өмірінің келеңсіз тұстарын сайқымазақ ететін.

Сұрақтар:

1. Көркем шығармаларды текке, жанрларға бөлудің мәселелері.
2. Қазақ әдебиетіндегі ең өміршең жанр түрлері.
3. Тәуелсіздік тұсындағы көсемсөз жанрының жандануы.
4. Қазақ әдебиетінде күнделік жанрының дамуы
5. Роман жанрының қазақ әдебиетіне үйлесуі. Кемшіліктері мен артықшылықтары.
6. Ө. Нұршайықовтың «Ақиқат пен аңыз» роман-диалогының жанрлық ерекшелігі.
7. Абайдың кара сөздерінің жанрлық ерекшелігі.
8. О. Сүлейменовтің «АЗИЯ» шығармасының жанрлық ерекшелігі.
9. Б. Момышұлының күнделік жазудағы шеберлігі.

9-тарау. ӘДЕБИ ПРОЦЕСС

Әдеби процесс – тоқтаусыз жүріп жатқан әдебиет ағысы, оның иыр-шиыр иірімдері, Өгем суындай екпіні аттылы адамды ағызар толқынды қозғалыс ырғақ түрі. Ол ескі мен жаңаның қосылып, қазіргінің тай қазанында бұрқ-сарқ кайнауы. Содан бүгінгінің қорытылған саф әдебиет материалдары пісіп-жетіліп пайда болады. Әдеби процестің қызығы да сол, соның бәріне дәл кайнап жатқан кезінде көз салып қарау, айтарын болса айтып қалу, істерің болса істеп қалу, әйтпесе қорғасын ерігенде қалыбыңды сайламасаң ол құйылып, барар жеріне барып қатқан соң балтамен шауып әуре болуға тура келеді, ал балтамен шауып қандай өрнек салып қатырасың, солай болмас үшін ерте бастан ойлану керек, мәселе сонда. Яғни, әдеби процеске араласу тек қызықтау үшін емес, оның жаңа пайда болып жатқан жанды клеткаларының дұрыс қалыптануына мән беріп, керек қорегін тауып беріп, бар жағдайын жасау үшін керек. Сонда әркімнің өзіне керек, өз сөзін жақтап сөйлейтін әдебиетке, өзіне ұнамды бейнедегі әдебиетке ие болары хақ.

Әйтпесе әдебиет сол өзі тиесілі болған жұрттың ырқынан шығып кетіп, оның өзіне бағынбай кеткен тарихи бұралаң кезеңдер көп болған. Яғни, өкпелесең, өзіңе ғана өкпелейсің, басқаға емес, сенің әдебиетіңнің нашар болуына тарих кінәлі емес, кінәлі өзің. Осындай үлкен жауапкершілікпен уайым жей жүріп, біз төл әдебиетімізге жанашырлық танытуымыз керек, оның жай-күйін ойлауымыз керек, оған қызмет жасауымыз керек-ақ. Әдебиеттің көсегесі сонда көгереді.

Әдеби процестің кейбір ерекшеліктеріне тоқталайық:

1. Әдебиет және қоғам. Өнер барлық уақытта қоғаммен тығыз байланыста болады. Өйткені өнер қоғамсыз өмір сүре алмайды, қоғамның ішкі жанартаудай бұлқыныстарысыз өнер жалаң жерде тумайды. Туса да ол жасанды, қуыршақ өнер болар еді. Оның өнерге тән өзіндік дәмі, сөлі болмас еді. Қазақ әдебиеті өзінің екі мың жылдық тарихында әсіресе өзінің қоғамшыл әдебиет екенін көрсетіп келді. Мысалы, Орхон ескерткіштеріндегі жазбалар былай дейді:

Түркі халқы үшін
 Түн ұйықтамадым,
 Күндіз отырмадым.
 Инім Күлтегінмен бірге,
 Екі шадпен бірге
 Өліп-тіріліп жерді ұлғайттым.
 Біраз ұлғайтып,
 Біріккен халықты өштестірмедім.
 Мен өзім қаған боп отырғанда
 Жер-жерден босыған халық
 Өліп-жітіп,
 Жаяу-жалпы
 Келіп жатты.
 Халықты көтермек боп
 Терістікте оғуз халқына қарсы,
 Шығыста-қытай,
 татабы халқына қарсы,
 Түстікте табғашқа қарсы
 Көп қолмен он екі жорық
 жасадым.
 Сөйтіп тәңірі жарылқады.
 Бағым болғандықтан,
 Сәті тускендіктен,
 Өлімші халықты тірілттім,
 Жалаңаш халықты тонды,
 Кедей халықты бай қылдым.
 Аз халықты көп қылдым,
 Тату елге жақсылық жасадым.

Осы жолдардан не көреміз? Сонау VII-VIII ғасырлардағы түрік халқының жатса-тұрса жайын ойлаған ел басшының бейнесін көреміз. VII ғасырдағы түрік елінің тарих толқынындағы мүшкіл халі осылай өнер тілімен тасқа басылған. Демек, тарихи сұраныс, қоғамдық қажетті-

лік өнер дүниесінің тууына тікелей себепші боп тұр. Өнердің қоғаммен, тарих иірімдерімен байланысы оның пайда болуына, дамуына түрткі болады. Дәл осы желі, осы мотив қазақ әдебиетінің өн бойына алтын желі боп тартылған.

Ақтамберді былай дейді:

Жауға шаптым ту байлап,
 Шепті бұздым айғайлап,
 Дұшпаннан көрген қорлықтан
 Жалынды жүрек қан қайнап,
 Ел-жұртты қорғайлап,
 Өлімге жүрміз бас байлап.

XX ғасырда Ахмет Байтұрсынов не деді?

Адамдық диқаншысы –
 құрға шықтым,
 Көлі жоқ, көгалы құрға шықтым.
 Тұқымын адамдықтың шаптым,
 ектім,
 Көңілін көтеруге құл халықтың.

Міржакып Дулатов өзінің «Оян, қазақ!» шығармасын кім үшін, қай себеппен жазып еді? Әрине, ел үшін, қазақ үшін тарих бұралаңында қысылған халыққа ұран тастап, тығырықтан шығар жол іздеп еді ғой! Сондықтан да ол:

Көзіңді аш, оян, қазақ, көтер басты,
 Өткізбей қараңғыда бекер жасты.

*Жер кетті, дін нашарлап,
хал харам боп,*

Қазағым енді жату жарамасты, —
деп жан дүние ышқынысын білдіріп еді.

Жалпы, қазақ әдебиетінің әр кезеңіне тән ерекшелік іспеттес алашорда әдебиетінің де ең басты қасиеттерінің бірі ол оның елшілдігі, ел деп, жер деп еміренуі, соны өмірлік қағидаға айналдыруында жатыр. Ал егер Абайды айтсақ, Абай өлеңді, қара сөзін болсын тұтас елдік моделін құру үшін, қазақ халқының ішкі-сыртқы бүге-шігесін зерттеп, зерделеп тартып беру үшін ғана жазғандай боп көрінеді. Жас кезінде өнер атаулыға үлкен бір әлеуметтік, қоғамдық күш яки қару деп қарамаған Абай өнердің қоғамдық қуатына орыс, еуропа әдебиетімен жете танысқаннан кейін барып ден қойған. Содан бастап ол өзінің шығармашылық талант қуатын ел ісіне, қоғам ахуалының қажетіне жаратпаққа бекінген.

*Қалың елім қазағым, қайран жұртым,
Ұстарасыз аузыңа түсті мұртың.*

*Жақсыменен жаманды айырмадың,
Бірі қан, бірі май боп енді екі ұртың, —*

дегенді тек Абайдай даналар ғана айта алса керек. Бұл да сол Орхон ескерткіштерімен, жыраулар әдебиетімен, алашорда өкілдерінің ұстанымдарымен пікірлес, үндес дүние

ғой. Осы ретті бір түйіндегенде айтарымыз: әдеби процесс ол қоғаммен тығыз байланыста дамиды, үздіксіз қозғалыста болатын эстетикалық категория екендігі.

2. Әдебиет және ұлт. Әдеби процеске таза теориялық тұрғыдан келу бар, сонымен бірге ұлттық тұрғыдан қарау бар. Ал әдебиеттегі ұлттық элемент, ұлттық колорит мәселесі бүкіл әлем әдебиеті үшін бірдей болып, біртекті бола бермейді. Жалпы, ұлттық бояуы қанық емес көркем шығарма толыққанды көркем шығарма бола алмайды. Ұлттық мәселе кеңес әдебиетінің ең осал тұсы болды. Өйткені кеңестік әдебиеттің негізгі ұстанған көркемдік қағидасы пролеткульттік идеяға бағынышты еді. Ол идея бойынша әдебиет таптық көзқараста болу керек болатын, яғни социализм идеясы бойынша әрбір адам космополиттік көзқарасты ұстануы керек болатын, өз кезегінде бұл ұстаным ұлттық ерекшелікті жоюға бағытталған құйтұрқы қадам еді. Сондықтан қазақ әдебиетінің ең талантты деген өкілдерінің бәрі кеңес әдебиетінде шетқақпай өмір сүрді. Абайдың өзі де кеңестік қоғамда өмір сүрмесе де, одан көп теперіш көрді. Профессор М. Мырзахметовтың айтуынша, кеңестік дәуірде Абайды тұрпайы социологиялық әдіспен (ҚазАПП әдісі) танымаққа құлшыныс болған. Бірақ ол шикі идеяның сәтсіздікке ұшырағаны белгілі. Неге? Өйткені

Абай пролеткульттік мақамға еш келмейтін, өйткені Абай космополиттік емес, нағыз ұлттық тұлға болатын. Сол сияқты қазақтың үздік ақыны Мағжанға ҚазАПП билеп-төстеген әдебиеттен орын табылмады. Нағыз ұлт ақыны Мұқағалидың да 60-70 жылдары жазушылар одағынан шеттетіліп, теперіш көргені қазір айтылып жүр. Ұлттық ақын кім, ұлт жазушысы кім? Оның қандай шарттары бар? Ол үшін біз ұлт ұғымын таратып алуымыз керек. Ұлт жайлы анықтамалар көп, оның көптігі оның біркелкі стандартқа келе бермейтінін білдіреді. Ұлт ұғымына телінетін ұғымдар ретінде мыналар көп айтылады: **1) тіл; 2) салт-дәстүр; 3) дін; 4) атамекен жер; 5) ұлттық тарих.** Шынында осы категориялар бойынан табылған суреткерлер ұлт суреткеріне жататыны ақиқат. Сондықтан да қазір қазақ әдебиетінде қазақ тілінде жазбаған ақын-жазушыны қазақ әдебиетінің өкілі емес деген пікірлер бой көрсетуде. Мысалы, саясаттанушы Әзімбай Ғали ақын Олжас Сүлейменовті «қазақ мотивіне жазатын орыс ақыны» деп айтқан. Бұл тұрғыдан келсек мордва Максим Горькийдің, украин Н. Гогольдің шығармашылығына да біраз сын айтылатыны кәдік. Ақиқатында шын суреткердің өзінің шын ұлттық бет-бейнесін сақтай отырып, әлемдік мәселелерді көтеруіне болады. Мысалы, дағыстандық Расул Ғамзатов сияқты.

Ұлттық уызға жарыған ақынның бірі – Сұлтанмахмұт Торайғыровтан мысал келтірейік:

*Мен – қазақ, қазақтың деп
мақтанамын,
Ұранға алаш деген атты аламын.
Сүйгенім қазақ өмірі, өзім қазақ,
Мен неге қазақтықтан сақтанамын?*

*Ерікті ең даланың құсыңша ұшып,
Ержеттім кеңшіліктің сүтін ішіп.
Сен құсап сармасадай ілбиткен жоқ,
Қаланың көшесінде жоқтық қысып.*

*Алтай, Ертіс, Сырдария,
Есіл, Жайық,
Арасын қоныс қылдым ірге жайып.
Елім, жерім, қорғайтын ерім болып,
Ер жеттім ең далада лықа байып.*

*Ер түрік ұрпағымын даңқы кеткен,
Бір кезде Еуропаңды тітіреткен.
Кіргені есік, шыққаны тесік болып,
Күнбатыс, Күниығысқа әмірі жеткен.*

*Кешегі хан Шыңғыстың ұрпағына,
Талай царь, талай князь тәжім еткен.
Мен – қазақ, қазақтың деп мақтанамын,
Ұранға алаш деген атты аламын.*

*Сүйгенім қазақ өмірі, өзім қазақ,
Мен неге қазақтықтан сақтанамын?*

Демек, ұлттық ерекшеліксіз толыққанды әдеби процестің болуы мүмкін емес.

3. Әдебиеттегі ақын, жазушы һәм сыншы. Ақиқатында әдебиетті жасаушы, әдеби процестің қайнаған

ортасында жүретін кім? Ол талантты өнер иелері. Оларсыз әдебиетте жоқ, әдеби процесс атаулы да жоқ. Қазақ әдебиеті де талантты ақын, жазушы, сыншылардан кенде емес. Оларсыз қазақ әдебиеті әлемдік деңгейге жете алмас еді. Абайсыз, М. Әуезовсіз, Мұқағалисыз қазақ әдебиеті не күйге түсер еді? Әдебиеттің талантты өкілдері – төл әдебиетімізді өгізше өрге сүйреген нар тұлғалар. Соның ішінде сыншылардың рөлі өте зор. Сынсыз әдебиет өспейді. Қазақ сынын Абай бастап берді. Ол өзінің:

*Өлеңге әркімнің-ақ бар таласы,
Сонда да солардың бар таңдамасы.
Іші алтын, сырты күміс сөз жақсысын,
Қазақтың келістірер қай баласы, –*

деген өлеңімен-ақ тұтас бір сыншылдық концепция ұсынды. Яғни, қазақ әдебиетінің мағынасы – алтын, түрі – күміс болу керек деген. Бұл жерде кейбір еуропалық әдеби ағымдардағыдай жалаң формашылдыққа жол жоқ. Әсілінде формашылдықты шебер меңгерген әдебиеттің бірі ол – төл әдебиетіміз. Ол формашылдық алдағы уақытта да тек ақиқат идеяның құлы бола білсе болғаны.

Тәуелсіздік тұсындағы әдеби процеске ерекше сыншылдық соны леп әкелген оқиға батыр Бауыржан Момышұлының 30 томдық шығармалар жинағының шығуы болды. Б. Момышұлы – ерекше әдеби талғам

несі. Оның өткір сыншылдық көзқарастары биік талғамнан туындайды. Мысал:

«Өз заманымызға сынды, билікті өзіміз айту үшін: Сын айту үшін – шын айту керек. Билік айту үшін – біліп айту керек. Қысқарта айтқанда, сын айтсаң шын айт, билік айтсаң біліп айт. Білмей айтқан билік – былшыл.»

Біздің заманымызда, біздің өмірімізде, тарихты күндей күнірентіп, жерді сілкіндірген ғажайып оқиғалар өтті. Дәуіріміздің сұрапыл дауылының ащы-тұщысын таңдаймызбен таттық. Тағдырдың пешенемізге жазғанын толығынан көргендей болдық. Сын сағатта сыннан, қысылтаян жағдайда тар жол, тайғақ кешуден, асқар асудан күз-киялар жағалап өткендей болдық. Жетім мен жесірдің көз жасы көл болып, қарттардың бәлі қайғыдан опырыла сынып, белуардан қан кешкен майданда ел ерлері қыршын – шейіт болған соғысты басымыздан өткіздік. Мұндай мұңды заман келешекте болуы екіталай. Тілегіміз – болмасын. Ұрпақ, немере-шөберелеріміз біз көрген мұң мен қайғыны көрмесін, біз тартқан азапты тартпасын деген дұға жатсақ-тұрсақ қайсымыздың ойымызда жоқ.

Дүниеге біреу келіп, біреу кетіп жатыр, бір күні біз де өлеміз. Бастан кешкенді ұрпаққа айтпасақ, кім айтады. Көзіміздің тірісінде заман ырғағын мұра етіп біз қалдырмасақ, кім

қалдырады? Көргенімізді, білгенімізді өзімізбен бірге қабірімізге ала кеткеніміз бізге үлкен айып, зор кешірместей күнә.

Оқиғаны ой болжайды, ой ырғағын сөз жеткізеді, сөз ырғағын қалам желісі, заман, дәуір желісі етіп, ақ қағазға түсіреді. Саналы ер сөзсіз санасын салмақтайды, зерек зерттейді. Біреу келіп, біреулер кетеді. Жылдан жыл түлеп, өзгереді, өседі. Қысқа айтқанда, ой ырғағына, сөз ырғағымен қалам желісі, көркем шеберлік, данышпандық жолдас болса ғана заман ырғағын ұрпаққа жеткізе айта алмақпыз. Әрине, ол әркімнің қолынан келе бермес, бірақ та талап етіп қолын айға созу – біздің заманның ақындарының міндеті. Жығылсаң, арпалыса жығыл, құла-саң нардан құла.

Ұрпақ

Суретті – сырымен,

Ақынды – жырымен,

Әншіні – үнімен,

Шеберлікті – ісімен,

Жүйрікті – шабысынан,

Сұңқарды – алысынан

танитын етіп дастан жазу – әдебиет, мәдениет кайраткерлерінің алдындағы үлкен, қиын, қасиетті мақсат.

М. Макаатаевтың тәуелсіздік тұсында жарияланған күнделіктері әдебиет әлеміне үлкен қозғау салды. Ақынның сыншылық көзқарасын білдіретін бір-екі мысал келтірейік:

Бойында бір тамшы таланты жоқ бола тұра, талантты әдебиетшілердің қатарында тұрғысы келгендер ақымақ емес, өз творчествосын бүгінгі күнмен және өзінің ұра – патриотизмімен өлшейтін, сөйте тұрып, әдебиетте қалғысы келетіндер ақымақ. Үнемі іздеп жүретін және ылғи әдебиеттегі «бос орынды» тауып ала қоятындар ақымақ. Осы күні талантты адамдар әдебиетте аз роль атқарады. Қазір біздің әдебиетке құлдық ұра беретін құлдар қажет. Олар, әрине, «борзданы бүлдірмейді». Осы күнгі ережелер оларды толық қанағаттандырады. Рұқсатпен жазады, жұмыс істейді. Тамақ ішеді және жүріп тұрады. Олар тәртіпті. Өйтпегенде ше, талант буырқанса, ол өз жолымен қозғалғысы келеді және жолдан шығып кетіп, бірдемені бүлдіріп те алады, сондайда құлдар аяқ асты табыла кетеді. Ұятсыздар, олар таланттың «орнын басады» да, орынға отырады да, таланттардың үстінен бұйыра бастайды. О, қандай өкінішті! Одаң өткен өкініш болмайды...

Әдебиетімізді арамшөптерден газартатын күн туар ма екен?! Қайдам? Осы күнгі әдебиет нағыз таланттардың әдебиеті емес, пысықтардың, жерлестер мен достардың, жағымпаздр мен қорқақтардың шатпағы. Әдебиеттің көкжиегіне өйтіп-бүйтіп

бір алаяқ іліне қалса, ол өзі сияқты бір Санчо-сыншысымақты сүйрелей келеді. Ол «сыншысымақ» белгілі бір уақытқа дейін өз шәркейін сол салада сүйретіп жүріп жатады. Жағдайы барда айпап-жайпап калуға тырысады. Біреуге жағымпазданады, біреуді корқытады (өзі де корқады), содан соң жан-жағына қарайды: жоқ, бұдан әрі бүйте беруге болмайды екен, ол өзінің шатпақайшыл серіктерінің көмегімен ұялмай-қызармай үлкен әдебиетке аяқ салады, сөйтіп енді өзі шығармалар жаза бастайды. Сондықтан бізде ай сайын әдебиетімізде жаңа, бірақ өзі белгісіз, аты-жөнсіз бір «жұлдыз» пайда болып жатады. Ал біз құнарлы топырағымыз тағы бір арамшөпті өсіргенін елемейміз.

Қашанға дейін осылай созыла бермек? Арамшөптерді түп-тамырымен жұлып тастауға әлдекімнің батылы жете ме? Менің ойымша, ол бір кісінің ғана қолынан келетін іс емес. Сондықтан мен әдебиетіміздің тазалығы үшін қиналатындарды, азшылық таланттарды мынаған шақырам: Достар, таланттар! Бірігіңдер! Барлық шатпақайшыларға қарсы майдан ашайық! Олардың желеп-жебеушілерін түгелдей әшкерелейік! **Ұқсандаршы, біздің әдебиетіміз тұншыға бастады!**

Тәңірім-ай, бізде ақын мен жазушы қаншама? Бәрі де атақты болғысы келеді. Бәрінің де халыққа танымал болғылары бар. Алайда сол әрекет-

теріне халықтың қалай қарайтынына бұрылып бір өздері көз салмайды-ау.

Қайран әдебиетіміз қазір не боп кетті? Ол бәрін асыраушы: талантты да, талантсызды да, пенсионерлерді де, тағы-тағыларды. Екі-үш өлеңін алып жаңа жаза бастаған жас келеді, бірер жерге көрсетеді де, бұл істен ештеңе өнбейтінін, өтіп кетудің мүмкін еместігіне көзі жетеді. Сонан соң өз күшін проза жазып байқайды. Ол да алдында алынбас камалдай тұрып алады. Ашынған, жаңа жаза бастаған жас сонан соң сынға жармасады. Поэзия мен прозадағы беделділердің біріне болмаса біріне жағымпаздандудың оңай еместігін біліп, ал сын саласын ыңғайлы әрі тиімді санайды. Сонымен, өз әрекетін бастап кеп жібереді. Кейде тіпті біреуді (әрине, онша қауіпті емесін), яғни қызметі жоқты, корқытып та тастайды, сөйтіп күндердің күнінде біздің әдебиетіміздің «білгіші» болып шыға келеді. Және әдебиетімізге пікір айта бастайды.

Мен кейде дүмбілездердің әдебиетке қандай жолмен келгенін, кімнің бақшасында өскенін, кімнің қанаты астында қатайғанын, оның қамқоры кім екенін, бүкіл кезген жолын зерттегім келеді, әттең, уақытым жоқ...

Бұлай бола беруі мүмкін де емес. Түптің түбінде бәрінің де ақыры болады, шыда, күт...

Көркем сынсыз көркем әдебиет өмір сүрмейді. Сын өз мойнына талай нәрсені алуға тиіс.

Сын қазы да, адвокат та болуы керек, ал қажет болса қалған жағдайда ол өте қатал, мейірімсіз айыптаушы да бола білуі керек. Әйтпесе әдебиет, жалпы өнер атаулы алғашқы қоғам құрылысын елестетеді. Әркім өз білгенінше, әйтеуір сезікпен, көркем еместігін және жақсы еместігін біле тұра әрекет жасайды. Ойпырым-ай, қоймайды-ау қоймайды. Соның бәріне сын кінәлі.

Бізге дұрыс сын жоқ. Тек жағымпаздар бар. Олар беделділерді мақтау үшін өзара жарысқа түседі. Олар сол арқылы әдебиеттің асырауында өздерінің қала беруін қамтамасыз етеді. Бұл урашыл-сыншылар көркем шығарманы шатпақтан ажырата алмайды. Олар үшін автор бірінші орында тұрады. Оның кім, қандай қызметте екеніне көңіл аударады. Ал ондай шатпақайлардың көлеңкесінде таланттар бірте-бірте сөне береді.

Өмірге, өзі өмір сүріп отырған қоғамға белгілі бір көзқарасы жоқ адам ақын емес. Ондай адамның өзін ақын ғана емес, қоғамның ойлай білетін азаматымын деуге де хақысы жоқ.

Қазіргі нағыз ақын алдымен ойшыл, яғни философ болуы қажет. Поэзияның жалаң сұлулығы жалаңаш сұлуға ұқсайды. Оған тек таңдана қарауға ғана болады. Ақынның мін-

деті суреттеп шығу, баяндап беру емес, қайта сол сұлулықтың құпиясын, оның ар жағындағы нақ сол жасырынды ашып беруде. Осы заманғы ақын, тәжірибелі құбылнамашыдай уақыт тамырын дәл басып, дәуірдің, қоғамның дертін өз дертіндей қабылдауға тиіс. Поэзияда философ болу деген сөз, өзін қоршаған әлемді ұғыну, әр заттың мәнін білу. Алайда салқынқанды, ақылгөй философ болу жарамайды, ақырына дейін «адам жанының инженері» болып қалу керек.

4. Өзара ықпал. Әдеби процестің қыры көп, соның бірі әр түрлі ұлт әдебиеттерінің өзара, бір-біріне ықпал етуі. Ол болмай тұрмайтын құбылыс. Шығыс әдебиетінің батыс әдебиетіне, жаңарған еуропа әдебиетінің орыс әдебиетіне әсер етіп, одан кейін сол орыс әдебиетінің әлемдік деңгейге көтерілуі, осының бәрі сол өзара ықпалдастық нәтижесі. Онсыз әдебиеттің өсуі де болмайды. Бұл әдеби ықпалдастықтың жақсы жағы. (Мысалы: Эзоп-Лафонтен-Крылов-Абай-Байтұрсынов желісі – әдеби ықпалдасудың оң көрінісі. Сондай ықпалдасудан орыс әдебиеті «алтын ғасырының» маржан тұлғасы Толстой туған. Батыстың бары мен шығыстың шырынын қатар еміп, бойына сіңірген таңғажайып «телғара» тұлға Гете туған. Бұндай «телғаралар» көп болған). Сонымен бірге, оның қауіпті тұсы болуы да бек мүмкін, мысалы

бір әдебиеттің бір әдебиетке идеялық тұрғыдан қатты шабуыл жасап, оны мәңгірттендіріп тастауы да мүмкін іс. Ол нашар әдебиеттің өзінен күшті әдебиетке ес-түссіз еліктеуінен болуы да мүмкін. Одан сақ болу керек. Еліктеу ақылмен болу керек. Әсіресе идеялық тұрғыдан еліктеуге абай болу керек. Форма да сондай, өйткені формаға қызықтырып идеяны тықпалап, байқатпай өткізіп жіберу әдебиет тарихында көп болған нәрсе. Ықпалдасудың бір түрі аударма өнері арқылы да болады.

Аударма – керек өнер. Тәржімәсіз тілдер түсініктігі болмайды. Бірақ та аударманың түпнұсқа бола алмасын ұққан абзал. Аударма оңай жұмыс емес. Ертеде еуропада 1546 жылы ғалым-баспагер

Этьен Доле деген кісі Платонды аударуда қателік жіберіп, шіркеу тарапынан өлім жазасына кесіліп, отқа жағылған. Мартин Лютер деген неміс Библияны неміс тіліне аударам деп біраз қуғын көрген. Құранды аударушылар да көп болған, орыс тіліне оны И. Крачковский деген шығыстанушы (1963), профессор М. Османовтар аударған. Қазақ тіліне Құранды тұңғыш рет 1991 жылы Халифа Алтай аударды. Басқа басқа Алланың сөзін тәржімәлеу оңай емес екені анық. Қазақ әдебиетінде аударма өнері біраз дамыған. Ғалымжан Мұқанов Махамбетті француз тіліне аударған. Аударма шебері А. Байтұрсынов болған. Төменде аударма үлгілерін ұсынамыз.

Волк и ягненок

(Қасқыр мен қозы)

И.А. Крылов

(А. Байтұрсынов)

У сильного всегда бессильный виновать;

Тому истории мы тьму примеров слышим.

Но мы истории не пишем

А вот о том, как в баснях говорят

Ягненок в жаркий день зашел к ручью напиться:

Бұлаққа су ішуге келді Қозы

Жанында серігі жоқ жалғыз өзі.

И надобно же беде случиться,

*Бөрі жоқ десең – шығар бөрік астынан
Бәле мен қаза алыс па келсе кезі.*

Что около тех мест голодный рыскал волк

Қаңғырған тамақ іздеп бір аш бөрі

Ягненка видит он, на добычу стремится

Қозыға жетіп келді, жайнап көзі

Но делу дать хотя законный вид и толк

Жемекке кінә қойып сол арада

Кричит:

Жала ғып, міні Қасқыр айтқан сөзі:

«Как ты смеешь ты, наглец, нечистым рылом

«Сен Қозы текке қарап жүре алмайсың

Здесь чистое мутить питье

Мое

С песком и илом?

За дерзость такову

Я голову с тебя сорву». –

Соқтықпа маған десем, тіл алмайсың

Мойныңды қазір жұлып алайын ба?

Суымды неге былғап, лайлайсың?»

«Когда светлейший волк позволит,

Қозы айтты: «Қасқыр тақсыр, тоқта азырақ,

Осмелюсь я донести, что ниже по ручью.

*Тергеңіз күнам болса гаділ бірақ
Ізіңіз жатқан жерден төмен келіп,*

От светлости его шагов я на сто пью,

Литім мен жүз қадамдай қашығырақ.

И гневаться напрасно он изволит:
Питья мутить ему никак я не могу», –

*Бұл жерден ең аз болса бір жүз қадам
Мүмкін бе лайлауға осы арадан?
Сіз түгіл, өзгеге жоқ қиянатым
Не шара, жеткен болса бүгін қазам?!»*

«Поэтому я лгу!

«Бекер ме, – Қасқыр айтты, – менің сөзім,

Негодный! Слыхана ль такая дерзость в свете!

*Білесің жалғаныш деп кімді өзің.
Әкеңді алдыңдағы танимысың
Балем, сен байқап қара, ашып көзің!
Осындай сөздер мені күйдіреді,
Десем де, шыдайын-ақ етіп төзім.*

Да помнится, что ты еще в прошлом лете
Мне здесь же как-то нагрубил;
Я этого, приятель, не забыл!» –

*Есімнен өле-өлгенше кете қалмас,
Былырғы осы арада сөккен сөзің»*

«Помилуй, мне еще и от роду нет году», –

Ягненок говорит.

*«Кезек бер біразырақ сөзге, тақсыр
Келемін жарты жасқа күзде, тақсыр.
Жаралып дүниеге биыл келсем,
Тиемін былтыр неғып сізге, тақсыр?!»*

«Так это был твой брат», –

*«Ол әсте сен болмасаң, сенің ағаң,
Ойларың мені жоймақ келсе шамаң,
Ит болсын, қойшы болсын, қожасаң болсын
Жауыздық ойлайсыңдар бәрің маған!»*

«Нет братьев у меня».

*«Нансаңыз ағам да жоқ інім де жоқ,
Уа, тәйірі, нашарлықтан мінім де жоқ.
Нақақтан мені, тақсыр, күйдіресіз,
Жауыздық сізге ойлаған күнімде жоқ.»*

«Так это кум иль сват,
И словом, кто-нибудь из вашего же роду.

*Ол саған әлде күйеу, әлде құда,
Сүймейді қой атаулы мені жүдә.
Я бөлең, я нағашың, я жиенің
Әйтеуір саған ұқсас еді о да.*

Вы сами, ваши псы и ваши пастухи,
Вы все мне зла хотите,
И если можете, то мне всегда вредите;
Но я с тобой за их разведуюсь грехи», –

*Қой заты талай зәбір берді маған,
Соларын мен де істеймін енді саған.
Кегімді қойдан алмай, кімнен алам?!» –*

Тауысты, о деп, бұ деп, сөзді оған.

«Ах, я чем виноват?»

*«Тақсыр-ай, еш жазығым жоқ қой менің
Жәбір гоі біреу үшін күйдіргенің!»*

«Молчи! Устал я слушать.

«Үндеме, жетер, қазір нұрсатым жоқ

Досуг мне разбирать вины твой, щенок!

Тұруға ақ-қараңды терген сенің.

Ты виноват уж тем, что хочется мне кушать».

*Алыпсың жаман әдет қарсыласып,
Сенімен тұрам ба мен мылжыңдасып.
Айтайын білгің келсе, Қозым саған,
Күнәң сол – жегім кеп тұр қарным ашып!»!*

Сказал – и в темный лес ягненка поволок.

*Шошыды Қозы байғұс құлқын танып,
Құтылар білгенменен онан нағып
Болсын ба қозы жұмыс Қасекеңе, –
Жөнелді иығына салып алып.*

*Орманға қасқыр кетті қозыны алып,
Белгілі етер ісі алып барып.
Осындай жазықсызды жазғыратын
Әр жерде күштілерде бар гоі қалып.*

*Қасқырдың зорлық болды еткен ісі
Ойлаймын: мақтар шықпас кісі.
Нашарды талай адам талап жеп жүр.
Бөріден артық дейміз оның несін.*

5. Қорытпа. Әдеби процесс дегеніміз – үздіксіз жүргізілетін шығармашылық іс. Әдеби процесс әдебиет тарихының әр кезеңде өзіндік ерекшеліктерімен даму үстінде болады. Оған әсер ететін сол кезеңдегі нақты қоғамдық саяси тіпті экономикалық жағдайлар деуге болады. Мысалы, орта ғасырларда қазақ әдебиетінде роман, повесть, жанрлары болған жоқ. Дәл қазіргідей формада эссе жанры да болған жоқ. Өйткені ол кезде бұл жанрларға деген сұраныс жоқ еді. Яғни, қоғамдық сұраныссыз әдеби форма жоқ һәм идея да жоқ. Мысалы, Мұхаммед Хайдар Дулатидің пролеткультисті ұстанбағаны сияқты. Қазіргі кездегі біздің әдебиетіміз еуропа және шығыс әдебиеттерінің синтезінен тұратын күрделі заманауи әдебиет. Осы тұрғыда ол біраз өсіп-жетілді. Енді қазіргі әдеби процестің алдағы уақытта дәл қай бағытта өрбитінін тап басып айту өте қиын. Өйткені әдеби процесс математика сияқты нақтылыққа бағынбайды. Математикалық формулалар әдебиетірім стихиясының құпиясын шеше алмайды. Білеріміз: дәл күні бүгін әдеби процестің қайнап жүріп жатқаны. Сол бүгінгі 2000 жылдардың әдебиет ірімінің бір шайыры Нұрлан Мәукенұлы былай деп жырлапты:

**Зайсан деген жерден кеткен ем,
Там-тұм жүкпенен, аздап өкпенен.
Құшағы ыстық елден кеткен ем,
Қайта оралам деген ниетпенен.**

*Досым көп еді, қасым жоқ еді.
Аллам жіберді, басым доп еді.
Қызметте жүрдік, көлік те міндік,
Тамақ тоқ та, көйлек-көк еді.*

**Бәрін тастадық, тіршілік бастадық,
Баспана салдық, жатақтан қашпадық,
Өмір өзгерді – көңіл-көз көрді,
Жүрген жандарды әсіре аш қалып.**

*Заман солай ма, Адам солай ма? –
Ештеме келмеді бірден қолайға.
Есіңді шығарып, еңсеңді езетін
Жазылды нарық біздің талайға.*

**Зайсанға енді қайта бара алман,
Құшағы ыстық елге енді айта
бар арман.**

*«Таусұлді» қылдық мекен ғып
жайлап,*

*Біздің тұрақтан «Қалқаман» әрмән.
«Қалқаман-Мамыр» білесіңдер ме?
Қиссасын жаттап жүресіңдер ме?
Қиссадай болды біздің де өмір
Лақтыра салған күресін әсерге...*

Осы иірімнің тағы бір жас шайыры өзінің жыр кестесін былайша өрнек салып, токиды:

Күз

**Сурет – күңгірт,
Әуен – жым-жырт.
Күз бен дала
Сәнсіз сұрғылт.
Сурет – сәнсіз,
Әуен – әнсіз.**

*Түссіз бояу,
Мұңсыз, мәнсіз.*

*Қыз да – арман,
Сезім жанған.*

*Әлсіз үміт
Нәр сыза алған.*

*Арман, арман,
Дүние жсалған.*

*Бал бала шақ
Артта қалған.*

*Үмітті үзбе,
Күдікті үз де,
Жан тәнді апар
Келер күзге.*

*Әлем – әуе,
Күн – дүр сәуе.
Жанға бір жан
Мыңнан мәуе.
Күлкі – жеңіл,*

Сұрақтар:

1. Әдеби процесс, әдеби процессті саралауда ұстанар өлшемдер (критерийлер). Қазіргі әдеби процесс ерекшеліктері (1990-2000 жылдар).
2. 90-жылдардағы әдеби процесс. Тәуелсіздіктің әдебиетке әсері. 90-жылдардағы көркем шығармалар, әдеби ой-пікірлер. Осы кезеңдегі әдебиет ерекшелігі.
3. Б. Момышұлының бұрын жарияланбаған еңбектері. «Көз алдымда бәрінсін...» естелігі. Ондағы ұлттық тарих, ұлттық өнер, әдебиет мәселелері.
4. Жазушы Рамазан Токтаров шығармашылығы. Оның соңғы «Бітеу жара» романы. Романның жазылу стиліндегі тың ерекшеліктер.
5. Шерхан Мұртаза. Оның тәуелсіздік тұсындағы шығармашылығы. «Елім саған айтам, Елбасы сен де тыңда» атты журналист Камал Смайыловпен бірлесіп жазған эпистолярлық туындысы.
6. Асқар Сүлейменов шығармашылығы. Ол өкілі болып табылатын интеллектуалды-лингвистикалық проза. «Парасат падишасы» атты естеліктер жинағында жазушының шығармашылық лабораториясынан кең мәлімет берілуі. Асқар Сүлейменов-

*Сыңай – көңіл.
Сізді, бізді,
Сынайды өмір.*

*Алыс – арман,
Жақын – жсалған,*

*Жым-жырт – күңгірт,
Шу да сұрғылт.
Күңгірт күнді,
Қара түн құрт.*

*Әуен баяу,
Қара жаяу.
Қараша. Күз.
Қысқа таяу.*

Қорыта айтқанда, әдеби процессті тірі организм ретінде көре білу керек. Әйтпесе әдеби шығармалардың өлі материал күйінде қоғамға қажеті шамалы.

тің «Шашылып түскен тіркестер» атты философиялық, әдеби ой толғаныстары. Асқар Сүлейменовтің хаттары – эпистолярлық жанрдың озық үлгісі.

7. Мекемтас Мырзахметұлы – әдебиеттанушы ғалым. Ғалымның Абайтану, Бауыржантану, Түркология салаларын зерттеудегі үлесі. Оның «Қазак қалай орыстандырылды?» атты зерттеу еңбегі.

8. Мұқағали Мақатаев туралы жарық көрген «Естеліктер» жинағы. Оның бұрын жарияланбаған өлеңдері. Ақынның «Жылап қайттым өмірдің базарынан...» атты жыр жинағы.

9. Кенестік дәуірдегі эмиграциялық әдебиет. Ақын Мәжит Айтбаев шығармашылығы.

10. Хасан Оралтайдың «Елім-айлап өткен өмір» атты естелік романы.

11. Мұхтар Шаханов. Оның Шыңғыс Айтматовпен бірігіп жазған «Күз басындағы аңшының зары» атты роман естелігі. Ақынның «Желтоқсан эпопеясы» атты романы.

12. «Қазак әдебиеті» газеті. 1990-2000 жылдардағы газеттің ұстанған бағыты.

13. «Абай» журналы. 20 жылдардағы «Абай» журналының 90 жылдарда жаңғыруы.

14. Тәуелсіздік тұсында айтыс жанрының дамуы. Мұхамеджан Тазабеков шығармашылығы.

17. Нұрлан Мәукенұлы шығармашылығы. Ақынның өлеңдеріндегі ұлттық бояу, реңктің жанаша көрініс беруі.

14. Мархабат Байғұт. Оның «Оңтүстік Қазақстан» газеті беттерінде естелік жанрына қалам тербеуі. «Ақтолғай» шығармасы.

15. 2000 жылдардағы әдебиет. Ондағы жас ақын-жазушылардың алар орны.

10-тарау. КӨРКЕМ ӘДІС. ӘДЕБИ БАҒЫТ, АҒЫМДАР

10.1. Әдеби ағым

Ақиқатында әдіс, ағым, стиль дегендер өзара тығыз байланысты ұғымдар. Стиль өзі кең мағынада әдіс, ағым ұғымын берсе, тар мағынада бір жазушының қолтаңбалық өрнегі дегенді білдіреді. Яғни, қолтаңбалық ерекшеліктер бір жазушыға ғана тән болғанда стиль болса, бірнеше яки көп тұлғаға тән болғанда ағым деген мағынаны береді. Осы ұғымдарға қатысты әр түрлі ой-пікірлердің әдебиеттану ғылымында көп болғанын да ескеру керек. З. Қабдолов өзінің «Әдебиет теориясының негіздері» атты еңбегінде соның біразын термелеп кеткен. Мысал келтірейік:

«Ұғым демекші, айтыстың үлкені *әдіс* деген сөзге тән ұғымға, мағынаға байланысты...

«Әдіс – творчестволық тәсіл», – дейді В. Щербина. «Творчестволық тәсіл дегеніңнің өзі не нәрсе, – дейді Л. Тимофеев, – оны нақты шығарма талдауға қалай колданамыз?»

Біреулер әдісті суреткердің дүниетанымына байланыстыра байыптаса, біреулер бұған карама-қарсы, «әдістің таза дүниетаным категориясымен

кабыспайтынын» (Л. Новиченко) дәлелдеп жатады.

Г. Абрамович «әдіс – шындықты суреттеудің жалпы принципі» десе, Л. Щепилова «әдіс – өмірді образ арқылы көрудің айрықша типі» дейді.

Сондай-ақ, мәселен, Ф. Головенченко «**Әдіс пен ағымның арасында анық шекара жоқ**» десе, В. Сорокин әдісті ағымға қоса тексере тұра, екеуінің аражігі айқын екенін, яғни «әдіс – ағымнан әлдеқайда кең ұғым» екенін айтады. Шынында, қалай өзі? Айталық, романтизм немесе реализм... Осылар ағым ба, әдіс пе? Біреулер әдіс десе, біреулер ағым дейді; ал үшінші біреулер әрі әдіс, әрі ағым деп, екеуіне бірдей телиді.

...Жә, сонымен реализм, немесе романтизм... Ағым болды ма, әдіс болды ма? Жаңа ғана Посмыштың ағым дегенін білдік. Әдебиет теориясына арналған оқулықтардың көбінде ағым ретінде жүр: классицизм, сентиментализм, романтизм, реализм... Осылай тізбектеледі, бірін-бірі ауыстырады, бірінің орнына бірі келеді (Қараңыз: Сорокин В.И. Әдебиет теориясы. – М., 1960). Біз де солай сырғытып өте шықсақ болмас

па? Шынында да *көркемдік әдіс* деген ұғым әдебиеттану ғылымында күні кеше ғана шықты; керегі не *әдіс* деп, *ағыммен* жүре берсек кайтеді?..

Мүмкін, тіпті *ағымды* да *әдісті* де қойып, біржола *стильге* көшерміз. Бұрын солай болатын, *оқымыстылар әдебиет пен өнер тарихын стильдер тарихы деп түсіндіретін: Ригль, айтталық, өнер тарихын «оптикалық» (көру) стильдің «хаптикалық» (сезіну) стильге ауысуы десе, Кон-Винер конструктивтік, деструктивтік, декоративтік «стильдердің» өзара алмасуы, ал Вельфлин «ренессанстың» бароккоға көшуі деп білетін».*

3. Қабдолов Аристотель мен Белинскийді реализм, романтизм әдістерінің бар екенін дәлелдеу үшін келтіреді: «Бір жолы (Гоголь повестеріне байланысты) В.Г. Белинский поэзияда өмірді өнерге айналдыру тәсілі екі түрлі екенін, бірі көңілдегі қиялға негізделген тәсіл болса, екіншісі өмірдегі шындыққа тамыр тартқан тәсіл екенін, екеуі – бір-біріне кереғар тәсілдер, бірақ бір мақсатқа апаратын бағыттас жолдар екенін дәлелдей келіп, жалпы поэзияны екі салаға – *асыл мұрат* поэзиясына және *молдір ақиқат* поэзиясына бөлген еді. Ұлы сыншының дәл осы арада айтып отырғаны (атын атап, түсін түстемесе де) көркемдік әдіс мәселесі екені даусыз.

Белинскийдің пікірі бұдан жүз елу жыл бұрын айтылса, Аристотель дәл

осындай ойды, тіпті, екі мың екі жүз елу жыл бұрын айтты. Өзінің «Поэтикасында» (129-бет) Аристотель Софоклдың «мен адамдардың ертен қандай болатынын суреттесем, Еврипид бүгін қандай екенін суреттейді» деген пікірін тілге тиек ете келіп, поэтикалық шығармада көркем жинақталатын арман мен ақиқат жайлы енді өз толғамдарын танытады. Ұлы философтың дәл осы арада айтып отырғаны (атын атап, түсін түстемесе де) көркемдік әдіс мәселесі екені тағы даусыз.

Әдебиеттегі барлық ұғымдар мен мәселелерді Аристотель мен Белинскийге апарып тірей беру бүгінде ескірген тәсіл екені белгілі. Кезінде кенестік заман талабынан солай болғаны ақиқат. Бүгінде біз тәуелсіздік алған кезде санамызды да тәуелсіз ұстауымыз керек. Жоғарыдағы келтірілген пікірлердің бәрінің жаны бар. Әдіс жайлы айтыстың сонша қатты өршігені бір жағынан түсініксіз. **Әдіс деген бір нәрсені танып яки іске асыру үшін сүйенетін нәрсе.** Әдебиет те, әдебиеттану да сүйеніш болатын нәрсеге зәру, демек әдіс керек. Кеңестік дәуірдегі даудың түсініксіз жері: әдебиетте неге екі-ақ әдіс болуы керек (романтизм яки реализм)? Бұның бір себебі біздіңше кешегі кенестік идеологияны насихаттау талабынан туындаған. Ақын-жазушыларды қатаң түрде бірқалыпқа түсіріп, тұсап қоюдың әлегі. Әдіс жай-

лы таластың «Соц. реализм» әдісінің жеңісімен аяқталғаны мәлім («Русская критика этого времени («Перевал» (1924-1932), «РАПП», «ЛЕФ») искала новые эпитеты к слову «реализм». Наиболее подробно и точно все эти филологические поиски исследованы Г.А. Белой (Белая Г.А. Из истории советской литературно-критической мысли 20-годов. М., 1985). Как известно, были предложены понятия «монументальный реализм» (А. Толстой), «романтический реализм» (Вяч. Полонский), «динамический реализм» (Дм. Горбов), «пролетарский реализм» (А. Зонин). В конце концов, как самый адекватный революционной эпохе был избран термин «социалистический реализм». Как видим, с самого начала политическое определение предшествовало художественности» (Исмакова А.С. Казахская художественная проза. Поэтика. Жанр. Стиль. – Алматы: Ғылым, 1998. С. 240-241). Өйткені ол солай болу керек еді. Ақиқатында әдебиет деген ұғымды, әдебиет өнерін реализм, романтизм әдістеріне ғана теліп, қамап қоюға бола ма, ондай хұқықты кімге кім және кашан беріпті? Сондықтан бұндай мәселелерге қазіргі кезде байыппен карап, кенестік дәуірдегі терминнің бәрін трафарет етіп, көшіре беруден сак болуымыз керек. Әдістің негізінде дүние таным жатады деген тұжырым шындықка келеді, бірақ бұндай

тұжырым да реализмнің пайдасына шешілмейді? Өйткені ондай болған жағдайда біздің дүние танымымыз неге реализмге (соц. реализмді айтпағанның өзінде) барып тірелуі керек? Ал дүниетаным, көзқарас деген нәрселер бұл өте қажетті ұғымдар, әдебиеттің ең бастауында тұратын нәрселер. Әдіс, стиль, ағым, тақырып, идея деген нәрселердің бәрі жазушы дүниетанымынан шығады, соған басыбайлы тәуелді. Кенестік дәуірде әдебиетшілер образды, шығарма стихиясын автордың өзінен, жазушы дүниетанымынан да жоғары қойды. Содан жазушыға бағынбайтын кейіпкерлер класы (сыныбы) пайда болды. Осының бәрі соц. реализм идеясын әдебиетке зорлықпен тықпалап, сіңіру үшін жасалған-тын. Анығында бұл қате пікір. Ақиқатында реализм деген материалистік түсініктен шыққан өте шектеулі ұғым (яғни, тек көрер көзге сенген, дүниенің фотографиялық қалпын ғана қабылдап, жаратылыс дүниенің шын астарлы сырын аңдамау яки аңдаса да өтірік аңқаусып білмеушілік). Қазақ әдебиеті мысалы бұл ұғымға сыймайды. Академик З. Қабдолов өкінішке орай осылай жасауға талпынған: «Қай кезде жасамасын, бәрібір, барлық қазақ жазушылары (Махамбет пен Абай, С. Торайғыров пен С. Сейфуллин, Б. Майлин мен І. Жансүгіров, М. Әуезов пен С. Мұқанов, Ғ. Мүсірепов пен Ә. Тәжібаев, Ғ. Мұстафин мен Т. Жа-

роков, Х. Есенжанов пен Қ. Аманжолов, т.б.) жайлы да дәл осыны айтуға болар еді: бәрінің творчествосында да реализм мен романтизм араласып жүр. Жалғыз-ақ бір есте болатын нәрсе – осылардың жеке алғанда әрқайсысы, жалпы алғанда барлығы, қолдан келгенше, романтизмнен реализмге келе жатады. *Әдеби дамудың объективті заңы, әдеби әдістің эволюциясы тек қана осылай жылжуға тиіс.*

Бұл – бір біздегі емес, бар елдегі жағдай. Осыған қарап, бүкіл әлемдегі күллі ілгерішіл әдебиет пен өнердің ғасырлар бойғы даму тарихын, бір себептен, дүниені көркем тану, дәлірек айтқанда, өмірдегі шындықты өнердегі шыншылдықпен тану жолында реализмнің туу, қалыптасу және даму тарихы деуге болар еді. Мұның өзі философияның тарихы – философиядағы материализмнің туу, даму тарихы деген қағидалы пікірлерге де сай келеді». 3. Қабдолов. Әдебиет теориясының негіздері. – Алматы, 1970. – 369 бет).

Қазіргі таңда қазақ әдебиеті де, әдебиеттануы да өзінің төл әдісін, бағытын, құралын іздеу үстінде. Оның бірсыпырасын біз жоғарыда келтірілген «90-жылдардағы әдеби ой-пікірлер» атты тараушада келтіріп өттік. Қазіргі қазақ әдебиеті осы ізденулер арқылы шынығу үстінде. Ол қашан өзінің ақиқат болмысын тапқанша, солай бола бермек.

Классицизм ағымы – XVII ғасырдың аяғы мен XVIII ғасырдың ортасына дейін еуропада пайда болып, өмір сүрген ағым. Ерекшелігі – өз шығармаларында күнделікті күйкі тіршілікпен жүрген қарапайым жандарға назар аудармай, тек қоғамдағы елеулі тұлғалар қатысқан, ірі тарихи оқиғаларды арқау етті. Өздеріне үлгі ретінде көне дүние классикасын алды, атаулары да содан шыққан. Философиялық демеушісі – Декарттың рационалистік философиясы. Олардың әдеби ағым ретінде «Үш бірлік» деген шарты болды. Ол шарт бойынша шығарма: 1) бір тәулік ішінде; 2) бір орында; 3) бір ғана сюжеттік желі бойынша болуы керек. Бұл ағым осындай өрісі тар, шектеулі әдеби принциптерді ұстанды (һәм жақсы жақтары да баршылық).

Сентиментализм – классицизмге қарсы ағым ретінде пайда болды. Ол ірі тұлғаларды емес қарапайым жандардың бейнесін сомдады, тек ірі тарихи оқиғаларды емес отбасындағы қарапайым тіршілікті де суреттеді. Сыртқы оқиғалардан гөрі адамдардың ішкі жан сезім, толғаныстарын ашып көрсетті.

Романтизм мен реализм әдеби ағым ретінде де, әдеби әдіс ретінде де бірдей қарала береді. Энгельс романтизмді «ерекше жағдайда ерекше характер жасау» әдісі ретінде, реализмді «типтік жағдайда типтік характер жасау» әдісі ретінде түсін-

дірген. Романтизмге қиял тән болса, реализм көз көріп тұрған дүниені нысана етеді (профессор Ы. Ысмайлов: «Романтизм методы классицизмнің рационализм методын керексіз деп тастап, қияли сезім елесін алға ұстады. Классицизм античный дәуірді дәріптеп өзіне үлгі етсе, романтизм орта ғасырдың қияли дүниесін, күнгірт миф, фантазиясын дәріптеді» деген).

Социалистік реализм. З. Кабдолов «Әдебиет теориясының негіздері» атты еңбегінде «Социалистік реализм – әдеби дамудың лениндік жолы, совет жазушыларының шындыққа барар жолы» деп айтқан. Қазіргі ақиқат бұл пікірдің уақытша айтылған, негізі жоқ тұжырым екендігін дәлелдеді. Ия, заман бір орнында тұра бермейді. Кешегі шындық деп айтылған нәрселер бүгінгі күні өкінішке орай кейде өтірік болып жатады. **Кенестік дәуірде көкке көтеріп дәріптеген социалистік реализм ақиқатында шындықтың жолынан шетке шығарар соқпақ болып шықты.**

Модернизм – ХХ ғасырда пайда болған өнер түрі (бағыт, ағым). Ол тек әдебиет емес, сондай-ақ: кино, театр, музыка, скульптура, живопись, дизайн, сәулет өнеріне тиесілі (*Біз модернизмді негізінен әдебиетке қатысты тұрғыдан қарастырамыз*). Модернизм – ХХ ғасырда қатты білініп, қатты сәнге айналған өнер. Бірақ

бұл жұрттың бәрі соны құптаған яки ең дұрыс, озық өнер осы екен дегенді білдірмейді. Осы жағын дұрыстап ажыратып алған дұрыс. Ол үшін азын-аулақ тарихқа көз жүгіртейік.

Модернизмнің шыққан бұлақ көзі – еуропа. Яғни, еуропа қазанында қайнаған ас-ауқат. Еуропалық өнім мәдениеті. Еуропа мәдениеті қайдан шыққан? Ол аспаннан түскен жоқ. Еуропа мәдениетінің басы – **грек (юнан) һәм рим (рұм) мәдениеті**. Грек-рим мәдениетінің кейбір ерекшеліктері мынадай болған:

1. **Материализм** танымын ұстану;
2. Комфортқа қатты құмарлық;
3. Денеге табыну (денені рухани өмірден жоғары қою. Сұлу дене – гректер үшін ең биік идеал болған).
4. Аста төк дастарқан, той-томалақ, сауық-сайранға құмарлық, мейрамшылдық (*олардың кеңес кезіндегідей жыл он екі ай календары мейрамға, даталы күндерге толы болған*).
5. Трансцендентальды ақиқатты мойындамау (Ақыл, сана, танымнан тыс нәрселерді, мысалы: Құдайды ойлап бас қатырмау. Олардың құдайды бүтіндей жоқ демесе де құдай туралы түсініктері тым күнгірт болған. Құдай дүниені жаратады, басқарады деген нәрселер ойларына кіріп шықпаған. Әйтеуір адамнан сәл артықшылығы бар **Белсенді Сана (Активный Разум)** деген құдай іспеттес бірдене болады деп пайымдаған.

Корыта айтқанда, олардың мәдениеті **рационализмге** сүйенген **һәм эклектикалық** (*құранды*) боп келеді. Негізгі философиялық ұстанымдары – **эпикуришілдік**, яғни ішіп-жеп, ойнап-күліп, нәпсі қалауымен рахаттанып **сибарит** (*жылы-жұмсақ, жайлы өмірді ұнататын тұлға*) боп өмір сүру. Олар өмір сүруді – той тойлау деп түсінген. Олардың негізгі қалаулары: алтын-күміс әшекейлер, қымбат бағалы заттар, сұлу әйелдер, қызылды-жасылды торқа киімдер, салтанатты астаулары бар моншалар, арақ-шарап ішу, аңға шығу, **философиямен айналысу**, театр һәм гладиаторлар ойынын тамашалау, т.б. Грек һәм Рим империялары негізінен еңбекпен емес, өзге елдерді жаулап, басып алумен дамып отырған. Сондықтан олар өздерінің рахат өмірлерінің бірден-бір көзі ретінде әскери күшті құдайдан кемге баламаған. Осы империялардың шат-шадыман өмірінің қалай біткені тарихтан белгілі.

4-ғасырдан бастап император **Константин** кезінен (*б.э. 306 ж.*) еуропа жеріне христиандық діні енді. Еуропа өзгеріске түсті. Ол біртұтас христиандық әлемге айналды. Христиандық әлем ақиқат дінмен шөлі қанғанша сусындаған жоқ. Христиандық дін о баста көпқұдайшылдықпен шатасты. Дінде жоқ монахтық пен шіркеу институттары, яғни діни қаста пайда болды. Інжіл (*Библия*) адам қолымен

өзгертіліп, оның әр түрлі варианттары көбейді. Осының бәрі христиандық діннің қожырауына әкелді. Орта ғасырларда пайда болған ғылыми жаңалықтарға өзгеріске ұшыраған Інжіл сәйкес келмеді. Сөйтіп, христиандық дін мен жаратылыстану ғылымы қайшылыққа, артынан теке-тіреске түсті. Содан ғылымның, ақыл-ойдың дінге қарсы дұшпандық көтерілісі пайда болды. **Қайта өрлеу, қайта тірілу немесе қайта ояну дәуірі** (*эпоха возрождения, ренессанс*) дегендер осы кезде пайда болды. Қайта ояну батыс үшін шала діни ұйқыдан рационализмге қайта ояну болды. Сөйтіп, дінсіз, құдайсыз өркениетке жол ашылды. **Өйткені христиандық дін мен ғылымның теке тіресінен батыстықтар ғылым дамуы үшін міндетті түрде дін жойылуы керек деген тарихи қате қорытынды шығарды** (*Обскурантизм – білімге, ғылымға қарсылық*). Содан қайта ояну, яғни баяғы грек һәм римдік қоғамға жаңа ғылыми табыстармен еуропаның қайта оралуы жүзеге асты. Қайта ұйқыдан оянған еуропаның діні – **гедонизм** (*рахатқа батып өмір сүру, бұл дағы сол эпикуризмнің өзі*) болды. Білгірлердің айтуынша, олардың шіркеулері: ірі зауыттар, кинотеатрлар, химиялық лабораториялар, түнгі клубтар, гидро электрстанциялар, ал поптары: банкирлер, инженерлер, кино, эстрада һәм спорт жұлдыздары, өндіріс алпауыттары,

қаржы магнаттары болды (*Грек, рим мәдениеттері жайлы мәліметтер Леки, Хаас, Дрэнep сынды ғалымдардан алынды*). Яғни, екі дүниежүзілік соғыстың ошағы болған, біртекті жыныстық қатынасты заңдастырған, пайызға негізделген экономикасы бар еуропаның бұрынғы һәм қазіргі хәлі бізге аян. Еуропа – созылмалы ауыр дертке ұшыраған өркениет. Модернизм – осы өркениет тудырған өнер түрі. Яғни, біз аса қызығатын да, қатты қызғанатын да өнер емес. **Модернизмнің түрткісі – философия.** Еуропалықтар да бар өнердің түрткісі һәм ашытқысы ол философия болады. Өйткені оларда дін жоқ. (*В Европе преобладает философское стремление, в Азии религиозное. Дрэнep*). Сондықтан дін түрткі яки ашытқы бола алмайды. Модернизмге түрткі болған философияның аты – **иррационализм** (*ақылға қонымсыздық*). Қайта өрлеу дәуірінің түрткісі – рационализм (*ақылға қонымдылық*) болса, модернизмнің түрткісі – иррационализм болды. XV ғасырдан рационализмге қатты ден қойған еуропа неге XIX ғасырдан бастап иррационализмге көшті? Өйткені олар құдай дәрежесіне жеткізген ақыл шын мәнінде өте керемет нәрсе болғанмен шектеулі ғана дүниетін. Арада III-IV ғасыр өткенде ақылды әбден сауған еуропа оның шектеулілігін, әлсіздігін, бір ғана ақылмен мына жаратылыс дүниені танып-біле алмасына

көздері жеткен кезде қатты торықты. Рас еуропа ақылмен Эйфел мұнарасын соқты, бумен жүретін паровоз, радио ойлап тапты. Сәл кейінірек ғарышқа ұшты, интернетті ойлап тауып, адам мүшелерін ауыстырып салуды менгерді... Бірақ бір нәрсе-ні түсінбей-ақ қойды. Осының бәрі не үшін? Адам не үшін өмір сүреді? Өмір деген не? Өлім деген не? Бұған өнер де, ғылым да жауап бере алмады. (*Яғни, адам аспанда ұшуды үйренгенмен, жерде қалай жүруді білмей-ақ қойды*). Осы торығудан иррационализм пайда болды. Оның айтуынша, ақыл деген шынында қолынан түк келмейтін бейшара бір пақыр екен. Әйтпесе жаратылыс дүниенің, адамның не екенін түсіндіріп бермей ме? Сөйтіп, артынан мынадай қорытындыға келді: әлем деген ешқандай заңдылық, реттілік, қандай да бір жүйе атаулы жоқ, бей-берекет сапырылысқан бір нәрсе. Яғни – **хаос!** Адам өмірі мағынасыз нәрсе. **Абсурд.** Олар осылай әлемнен (*айдалада ақ отау, аузы, мұрны жоқ отау*) бір соқыр күшті іздеп тапты. Сөйтіп, ақылға жүгінген логикалық ойдан ештеңе шықпасын білген соң, ақиқатты түйсікке, (интуицияға) сүйенген логикасыз, бей-берекет ойлардан, сезімдерден ізделді. Яғни, бей-берекет дүниені, бей-берекет ойлар, сезімдер арқылы тануға болады деп шешті. Содан адам бойындағы һәм ойындағы құжынаған, бытысқан ойлар

мен сезімдерді іріктемей, жүйелемей, қайта сол таз қалпында шашауын шығармай қағазға түсірсе – адам өмірінің болмысын, ақиқатын ашып көрсететін нағыз өнер түрі сол десті. Людвиг Бьерн деген 1923 жылы «*Искусство стать в три дня оригинальным писателем*» деген мақаласында былай дейді: «*Возьмите лист бумаги и записывайте три дня подряд без фальши и лъстивости все, что вам придет в голову. Пишите все, о Гете, о криминальном процессе Фукса, о дне великого суда, о ваших начальниках – и по прошествии трех дней вы будете страшно поражены и удивлены своими новыми невероятными мыслями. Вот оно искусство стать в три дня оригинальным писателем!*». Өткен ғасырда жұрттың бәрін шулатып жүрген *impression* немесе *психоаналитикалық техника* деген осы. Профессор Е. Ысмайлов модернизм туралы: «Бұлар реалды өмірді танымайды, бұларға негізгі объект, негізгі тақырып қайғы, мистикалы қиял, сезім, ой дүниесі. Бүкіл әлемнің шындығын жеке адамның ойына әкеліп сыйғызбақ болады. Бұлар философиядағы *силопсизмге*, дүниеде «мен» ғана бармын, қалғанның бәрі, басқа адамдар да сезуімнің жемісі, «мен» менің себепсіз сезуім – бұл шындық өмір дегенге келіп қолын береді. Өмірді ойымызда бұзып, жасап ала береміз деген *силопсизмнің* теориясы Вайлдтің «искусство өмірді өзі

жасайды» деген пікірімен қабысып жатады», – дейді.

Яғни, дүниеде менен басқа ешкім жоқ, тек мен бармын дейтін, көзіне ешкім көрінбейтін, барды жоқ дейтін, жоқты бар дейтін тәкәппәр философия. Пруст нағыз болмыс сыртқы дүние емес, адам ішіндегі психологиялық сезім әлемі (қалпы) деп есептеген. Яғни, бұлар адам рухы мен денесін және сыртқы жаратылыс дүниенің әрқайсысын өз орнына қоя алмай шатасқан ғой.

Олар адам миындағы құжынаған ойлармен қатар галлюцинация (*елес*), түс, инстинкт, неше түрлі сандырактарды да (жүйке ауруына ұшыраған адамдардың сандырактарын да қосып) том-том кітап қылып жаза бастады. Ең онай нәрсе. Ойлану да, толғануда керек емес. Мағына да керек емес. Өйткені әлемнің өзі мағынасыз боп шықты ғой. Мағынасыз нәм шексіз әлемде шектеліп, қысылудың да қажеттігі жоқ. Анау болады, мынау болмайды деп. Ұят-аят деген де керексіз нәрсе, осы уақытқа дейін адамды тұсап, кібіртіктетіп келген деп лепірісті. Өнер де осы еркін дүниені, еркіндікпен бере білуі керек. Оның да көп негізсіз қысымшылықтардан босануы керек. Мысалы, көркем шығармаларда идея, тақырып болу керек деген нәрсені қою керек. Сюжет құрып әуре болу ескіліктің сарқыншағы десті. Сөздерді олардың бостандығын шектейтін

грамматика, пунктуация деген ережелер қамауынан босату керек. Үтірсіз, нүктесіз шығармалар жазу керек. Керек болса адамдардың осы уақытқа дейін қолданылып келген сөздері де ескірді, енді жаңа, ешкім түсінбейтін **ақылға қонымсыз тіл** (*заумный язык*) ойлап табу керек десті тағы. Яғни, білгеніңді істе. Нағыз бостандық деген міне осы. Ақиқатында нағыз бостандыққа жету үшін адам өзіндегі артық жүктің бәрін тәрк ету керек. Мысалы, отбасын, малын, дінін, сезімін, ақылын... Сонда не қалады? Қалатын нәрсе көп. Қайта ең пайдалы, ең керекті нәрселер ғана қалады екен: дене, тамақ (тәбетімен бірге), секс, билік, ақша, камфорт... Міне, модернизм деген сиқырлы өнердің бар ішкі сарайы осы! Бей-берекет ойларды қағазға түсірушінің басы – француз жазушысы **М. Пруст** деген болды. Оқиғасыз, идеясыз роман жазушы. Ойыңа келгенді жіпке тізіп түрте бересің. **«Ой ағымы»** (*орысша «потока сознания»*) деген керемет әдіс осы. Ағылшын жазушысы **Д. Джойстын** «ой ағымы» әдісі Прустан да күрделі болды. Ол өңін қойып, кейін шымшытырық түсін жазумен айналысты. Оның өзін түсініксіз, шифрлы тілмен жазды. Бұлардан бек көп үлгі алған, абсурд жазушысы **А. Камю**: дүниеден еш тірек, түйірдей мағына таппаған адам жаны қысылып, шыдамаған соң төңкеріс жасаумен шерін таркатады деген ойын таратты

(*Экзистенциализм деген «әдемі» философия осы*). Несі ой? Оның айтуынша, II Александр патшаны, ұлы князь Сергейді, ішкі істер министрі Плевені, т.б. өлтірген орыс терроршылары: И. Гриневицки, Сазонов, Каляев, Желябов, Перовскаялар да ішкі шерін таркатушылар екен. **«Сизиф туралы миф»**-ті жазған Камюдің **Ф. Достоевский**ді оқи бергенше **Л. Толстой**дың «Арылу» (*«Исповедь»*) атты шығармасын оқымағаны өкінішті-ақ. Бәлкім оқыса да түсінбеген болар. Бұларға философиялық демеуші – **Ницше**. Ницше әлемнің хаосқа түсуіне көп үлес қосқан философ. Ол *«құдай өлді»* деген. Өлген құдайдың орнына адамның өзі құдай болуы керек деген. Оның философиясынан шыққан адам – құдайдың бірі (сверх человек) – **Гитлер**. Гитлердің қандай құдай болғанын әлем біледі.

Жалпы, модернизмнің саласы көп, аралуанды. Бірақ түбірі бір. **Декаденттік** дей ме, **авангарт** дей ме бәрінің жүрер соқпағы бір. Авангарттық өнердің бір түрі – **футуризм**. Бұл ағым да шектен шығудың бір нобайы (*Ол туралы айтылды*). Декаденттік деген үміті үзілген, көңілі торыққан бүкіл әлемге қапа, дұшпан бейшара жан іші. Оның бір мысалы жоғарыдағы – абсурдтық. Басы – модернизм, аяғы – **тобырлық мәдениет** (*парнография, дедектив, рок-музыка, т.б.*). **Пролеткультте** модернизмнің бір түрі. Модернизм – былғаныш,

грамматика, пунктуация деген ережелер қамауынан босату керек. Үтірсіз, нүктесіз шығармалар жазу керек. Керек болса адамдардың осы уақытқа дейін қолданылып келген сөздері де ескірді, енді жаңа, ешкім түсінбейтін **ақылға қонымсыз тіл (заумный язык)** ойлап табу керек десті тағы. Яғни, білгеніңді істе. Нағыз бостандық деген міне осы. Ақиқатында нағыз бостандыққа жету үшін адам өзіндегі артық жүктің бәрін тәрк ету керек. Мысалы, отбасын, малын, дінін, сезімін, ақылын... Сонда не қалады? Қалатын нәрсе көп. Қайта ең пайдалы, ең керекті нәрселер ғана қалады екен: дене, тамақ (тәбетімен бірге), секс, билік, ақша, камфорт... Міне, модернизм деген сиқырлы өнердің бар ішкі сарайы осы! Бей-берекет ойларды қағазға түсірушінің басы – француз жазушысы **М. Пруст** деген болды. Оқиғасыз, идеясыз роман жазушы. Ойыңа келгенді жіпке тізіп түрте бересің. **«Ой ағымы»** (орысша «*потока сознания*») деген керемет әдіс осы. Ағылшын жазушысы **Д. Джойстың** «ой ағымы» әдісі Прустан да күрделі болды. Ол өңін қойып, кейін шымшытырық түсін жазумен айналысты. Оның өзін түсініксіз, шифрлы тілмен жазды. Бұлардан бек көп үлгі алған, абсурд жазушысы **А. Камю**: дүниеден еш тірек, түйірдей мағына таппаған адам жаны қысылып, шыдамаған соң төңкеріс жасаумен шерін таркатады деген ойын таратты

(*Экзистенциализм деген «әдемі философия осы*). Несі ой? Оның айтуынша, II Александр патшаны, ұлы князь Сергейді, ішкі істер министрі Плевені, т.б. өлтірген орыс терроршылары: И. Гриневицки, Сазонов, Каляев, Желябов, Перовскаялар да ішкі шерін таркатушылар екен. **«Сизиф туралы миф»**-ті жазған Камюдің **Ф. Достоевскийді** оқи бергенше **Л. Толстойдың** «Арылу» («*Исповедь*») атты шығармасын оқымағаны өкінішті-ақ. Балкім оқыса да түсінбеген болар. Бұларға философиялық демеуші – **Ницше**. Ницше әлемнің хаосқа түсуіне көп үлес қосқан философ. Ол «*құдай өлді*» деген. Өлген құдайдың орнына адамның өзі құдай болуы керек деген. Оның философиясынан шыққан адам – құдайдың бірі (сверх человек) – **Гитлер**. Гитлердің қандай құдай болғанын әлем біледі.

Жалпы, модернизмнің саласы көп, әралуанды. Бірақ түбірі бір. **Декаденттік** дей ме, **авангарт** дей ме бәрінің жүрер соқпағы бір. Авангарттық өнердің бір түрі – **футуризм**. Бұл ағым да шектен шығудың бір нобайы (Ол туралы айтылды). Декаденттік деген үміті үзілген, көңілі торыққан бүкіл әлемге қапа, дұшпан бейшара жан іші. Оның бір мысалы жоғарыдағы – абсурдтық. Басы – модернизм, аяғы – **тобырлық мәдениет** (*парнография, дедектив, рок-музыка, т.б.*). **Пролеткультте** модернизмнің бір түрі. Модернизм – былғаныш,

пролеткульт – керемет деген заман өткен. Ақиқатында екеуі бір нәрсе. Мысалы, Ницшенің **валютаризмі** мен **Маркстің пролетариат диктатурасы** ұқсас нәрселер. Екеуі де адам жаратылысына қайшы ағымдар. Модернистердің көбісінің социализм сойылын соғып кеткені содан, Мысалы, футурист **Маяковский, эспрессионист Бехер** кейін социализм жаршысына айналғандар. **Гитлер, Сталин, Муссолини** – бұлар саяси модернистер. Ницше шапанынан – Гитлер, Маркс шапанынан – Сталин саяси аренаға шықса, Пруст, Маринетти, **Хлебников, Маяковскийлер** әдебиет аренасына шыққан. *(Суретшілерден Пикассо, Тулуз Лотрек, Кандински, Малевич, т.б. сындылар толып жатыр)*. Яғни, Декарттан басталған ертегі-философия Дарвин мен Фрейдтің «қырық өтірігімен» *(Тазша бала бұл жерде жіп есе алмай қалады)* қосылып, одан әрі Прустардың, сюрреалистердің, футуристердің, пролеткультшылдардың, т.б. көркем фантазиясымен өрнектеліп, Гитлер мен Сталиннің сойканымен бітеді. Міне, бары осы. Ақиқатында бітпейді, әлі күнге жалғасын таба береді. 60-жылдары Америка мен еуропада пайда болған «Хиппи» атты жастар қозғалысының көсемдері **Герберт Маркузе** мен **Джерри Рабин** сындылар болған. Д. Рабин өзінің бір кітабында: *«Мы смешаем*

молодость, музыку, секс, наркотик и дух бунтарства с предательством, а такое сочетание трудно побить» деген. Бұл қозғалыс осындай айла-тәсілдермен батыста **«Жыныстық төңкеріс»** *(сексуальная революция)* жасаған. Яғни, адамдарды жануарлар құсап ашық, еркін, коллективтік, жабайы түрде жыныстық қатынас жасауға шақырған һәм өздері соны жүзеге асырған. Яғни, ар-ұят, ождан, сенім дегеннің, яғни адамшылықтың бар шекарасынан аттаған.

Модернист Маяковскийден бір тармақ үзінді:

Лысый фонарь сладострастно снимает с улицы черный чулок.

Осы бір жолда қарап отырсақ, жанағы біз айтқан: иррационализм де, модернизм де, авангарт та, сюрреализм де, футуризм де, пролеткульт та, абсурт та, т.б. бәрі бар... Яғни, адам миына конбайтын қойыртпақтың бәрі бар.

Авангарт Давид **Бурлюктың** рабайсыз образдарына қарайық:

Душа – кабак, а небо – рвань, / Поэзия – истрепанная девка, / А красота – кощунственная дрянь... Небо – труп, не больше! / Звезды – черви – пьяным туманом.

Орыс футурисі **А. Крученихтың «заумь»** тілімен жазған жырлары:

Дыр буль шыль
убещур
скум
Вы со бу
р л эз

* * *

Фрот фрон ыт
Не спорю влюблен
Черный язык
То было и у диких племен

* * *

Та са мае
Ха ра бау
Саем сиу дуб
радуб мола
аль

(Үш өлең де 1913 жылы жазылған)

Ал түсініп көрініз...

Асылында академик **З. Қабдолов** дұрыс айтқан: «...кертартпа ағымдар бүкіл әлемдік әдеби дамудың кезең-кезеңдерінде көптен-көп: әдебиеттегі мазмұн дегенді біржола ұмытып, жалаң пішінді ғана қуалаған жат сарынды *формализм*, оның асқынған түрі – *абстракционизм*, бұлардың «бел балалары» – әсіресе қызыл *экспрессионизм*, беталды лакқан *футуризм*, дарашыл, күйрек *импрессионизм*, күңіренген *символизм*, діни-мистикалық *акмеизм*,

кылтын-сылтын трюкке толы *имажинизм*, күллі кертартпа ағым атаулының бүгінгі буржуазиялық өнердегі қырық құрау қосындысы – өңі айналдырылып, қайта тысталған түрі – *модернизм...*» – деп.

Біз де соған бек қосыламыз.

Енді стилге мән берейік.

10.2. Стил

Стил (**грекше:** *stylos*) – әрбір суреткердің жеке даралық ерекшелігі. Стил шығармада идея, тақырып, сюжет, тіл төңірегінде бой көрсетеді. Стил – шын мәнінде нағыз дарындарға тән нәрсе. Стилсіз шығарма – мінезсіз адамдай, тұзы жоқ тамақтай. Стил жоқ шығарма – нашар шығарма. Ол көбіне дарынсыз, үстірт, әлжуаз, айтары жоқ шығармаларға тән болады. Әдетте олардың шығармашылық ғұмыры да ұзаққа бармайды, су бетіндегі көбіктей әп-сәтте із-түссіз әдебиет әлемінен жоғалып отырады.

Л.И. Тимофеевтің айтуынша, стилдің мағынасы біртіндеп өсіп, кеңіп отырған. Әуелгіде стил деп бір басы үшкір, екінші басы күрекше тәрізді таяқшаны айтқан. Бұндай таяқшаны римдіктер бетіне балауыз жағылған тақтайшаға жазу жазу үшін пайдаланған. Таяқшаның үшкір басын қаламұш етіп, күрекшемен бұрын жазылған не кәте кеткен жазуды өшіру үшін, балауыздың бетін сүртетін болған.

да риторикалық тілдік қабат қатты ерекшелік болып көрінеді. Шыңғыс Айтматов романдарының структурасы күрделілігімен көзге түседі. Ілияс Есенберлин шығармашылығы тарихи тақырыпты қозғауымен әйгілі болды. Мұқағали лирикасы қара өлеңді өзіне поэтикалық үлгі-модель тұтуымен жаңа сапалық дәрежеге ие болды. Ақын қара өлеңнен өзіне қажетті рухани хәм формашылдық өрнек пен бағыт таба білді. Мұхтар Шаханов шығармашылығындағы негізгі желілердің бірі – халықтық тарихи хәм өмір даналығынан алынған сюжеттердің жаңаша бейнелілікке көшірілуі болды. Оның халықпен жақындығы осыдан көрінді. Ақын кеңестік дәуірде өмір сүрсе де соц. реализм ұстындарынан бойын аулақ салды. Ол тіпті кеңестік қоғамда өмір сүрмегендей әсер қалдырады. Өткінші идеялардан бойын аман сақтаған жандар ол кезде сирек болды.

Асылында стилдің негізгі тұптамасы – формалық әралуандықтан гөрі идеялық басты ой ұстанымынан нәр алушылығында болып келеді. Қазак әдебиетіндегі бұл нәр беруші бұлақ көзі – ұлттық таным, оның алтын өзегі – Ислам. Мысалы, *фольклор* (Ер-тоқым сарыала атқа салады екен, уақытымен оқып намаз алады екен), *Бұхар жырау* (Сабаны әкел ордаға, Құран оқыт молдаға), *А. Байтұрсынов*, «Әдебиет танытқыш» (Дін үшін шәр тү-

зеп, мешіт салсам! Хақ жолға жаннан кешіп бағыштасам, Азаншы даусын естіп риязатпен, Намазға бес уақыт жаяу барсам), т.б. Орыс әдебиетіндегі неше шиырлы философиялық ағымдармен көмкерілген негізгі ірі әдеби өрнектердің бәрінің шыққан тегі – христиандық, православиялық таным-түсінігіне барып тіреледі... (*Аввакум*: «Житие протатопа Аввакума», *Н.М. Карамзин*: «Записка о древней и новой России», *Ф. Достоевский*: «Братья Карамазовы», *Л. Толстой*: «Воскресения», *И. Бунин*: «Окаянные дни» т.б). Яғни діннің ұлт әдебиетіндегі рөлін жаңа заманда жаңаша бағамдай алу керек. Нағыз стил стихиясын ашып түсіну үшін бұл керек нәрсе. Бұл тұрғыда стил деген көркем әдебиеттің көркем құпия көмбесі. Бұл құпия көмбе болмаса, көркем әдебиет те болмайды. Ол үшін оны сөгуге болмайды. Оны іздеп табу керек. Абайдың «Қара сөздерінің» құпия кілтін біздің әдебиетшілеріміздің әлі күнге дұрыстап, толымды ғып таба алмай жатуы нені көрсетеді? Бұл әрине соц. реализмнің зардабы, бір жағынан, екінші жағынан қашанғы өз кемшілігімізді біреуге жаба береміз!? Бұл тұста ойланатын нәрсенің жоқтығы емес, көптігі таңғалдырады.

«Алпысыншы жылғылардан» бір сыншының стильге қатысты айтқанын келтіре кетейік: «Стиль, ол – адам» (Бюффон). Стилі жоқтың

жазғанын оқу арпа талқанды құрғақ асағандай. Стилсіз жазушы, өз стилін таба алмаған жазушы іріге еліктеп көлеңке-калькаға барады да сорпаның сорпасының сорпасы болады. Калька түпнұсқаның – қазан сорпаның, сорына жаралады... Еліктеме. Еліктеп-солықтадың ба – мазаққа өзің калмау үшін – бойлап, барар жеріңді біл. Сен түгіл балықтың өзін жаңқадай ойнатар қара иіріміне жолама. Мұқаңдар почерк-графиканың өзін қисайтып жібереді».

Мысалдар:

Стильдің идеялық – мағыналық тұрпатына сай келетін мысалдар келтірейік:

Абайдан мысал:

*Қаңқылдап біреу ән салса,
Біріне-бірі жуықтап,
Тebінісіп қамалар
Тоқтатып болмас сырықтап.
Түзу бол деген кісіге
Түзу келмес ырықтап.
Сырдаң тартып қашады,
Ұстайсың қайтіп құрықтап.*

*Жарлы емеспін, зарлымын
Оны да ойла толғанып.
Жұртым деуге арлымын
Өзге жұрттан ұялып.*

*Барымта мен партия –
Бәрі мастық, жұрт құмар
Сытыра елірме, сұрқия
Көп тияниік нені ұғар?
Татулықты, тыныштықты
Қоңыр көрер, кем көрер
Ұрлық пенен қулықты
Қызық көрер, өңі енер.
Мұндай елден бойың тарт
Мен қажыдым, сен қажы,
Айтып-айтып өтті қарт
Көңбеді жұрт не ылажы.*

*Туған жерді қия алмай,
Тентекті жеңіп тыя алмай,
Әлі отырмыз ұялмай.
Таба алмадық өңге елді,
Әзелде тәңрім сорлы етті,
Арсыз елмен әуре етті,
Жалғыз үйде күңіреңтті,
Тағдырға білдік көңгенді.
Адам деген даңқым бар,
Адам қылмас халқым бар,
Өтірік пен өсекке,
Бәйге атындай аңқылдар.*

*Патша Құдай сиындым,
Тура баста өзіңе.
Жау жагадан алғанда,
Жан көрінбес көзіме.
Арғын, найман жиылса,
Таңырқаған сөзіме.
Қайран сөзім қор болды,
Тобықтының езіне.*

*Өлсе өлер табиғат, адам өлмес,
Ол бірақ қайтіп келіп ойнап-күлмес.
Мені мен менікінің айырылғаның,
Өлді деп ат қойыпты оңкей білмес.
Көп адам дүниеге бой алдырған,
Бой алдырып, аяғын көп шалдырған.
Өлді деуге сыя ма ойлаңдаршы,
Өлмейтұғын артына сөз қалдырған.
Кім жүрер тіршілікте көңіл бермей,
Бақи қоймас фәнидің мінін көрмей.
Міні қайда екенін біле алмассың,
Терең ойдың телміріп соңына ермей.
Дүниеге дос ахиретке бірдей болмас,
Екеуі тап бірдей орныға алмас.
Дүниеге ынтық махшарға амалсыздың,
Иманын түгел деуге аузым бар.*

Эпигоншылық (грекше: *epigonoi* – кейінгі ұрпақ; А. Македонскийдің империясын қалпына келтіреміз деп тырбанғандарды тарихта осылай деген; ауыспалы терминдік ұғымы: мардымсыз ізбасарлар; жалғыз еліктеушілік) – ол құрғақ еліктеу. Біреуге еліктеп жазып, ол сияқты бола алмай, не өз бетімен қала алмай ада-сушылық. Еліктеушілікті түбегейлі терістеу дұрыс емес. Оның да керек жері бар. Әсіресе шығармашылық жолына жаңа түскен жастар үшін ол болмай тұрмайтын жайт. Тек одан дер кезінде құтылып, өз жолын тауып кетуге тырысу керек. Дұрыс мағынасында орнымен еліктей алып, керекті тұлғадан қажетін ала білушілік те – өнер. Қазақтың күшті ақыны Мағжан да еліктеген. Ол туралы Әбділдә

Тәжібаев: «Мағжан бұл дәрежедегі жаңа жырларымен ХХ ғасырдың бас кезіндегі символисттер деп аталған, орыс поэзиясын жаңа биікке көтерген **Мережковский, Андрей Белый, Бальмонт**тармен және ХХ ғасырдағы француз ақындарымен тең түсіп, ортақ тақырыптарға жарыса қосылып жырлап жатады. «Мені де, өлім, әлдиле» деген цикл өлендегі тақырыпта біздің түрік тілдес халықтардан жырлар жазған екі ақын бар. Оның бірі – татар ақыны атақты Дартманд та, екіншісі – қазақ ақыны Мағжан Жұмабаев.

..Өлім күйі тәтті күйі,

Балқиды жаным бұл күйге.

Мені де, өлім әлдиле,

Әлдиле, өлім, әлдиле...

Символисттермен сабақтас болып, Европа, орыс поэзиясының көркемдік жағынан ашқан жаңа биігіне еркін көтерілген жаңа өнер, жаңа шеберлік сырларын меңгерген ақын өз өмірінің, өз халқының шындығынан кол үзген жоқ».

Мағжанға қазақ ақыны **Бернияз Күлеев** көп еліктеген. Б. Күлеевтің «Мағжанға» деген өлені:

Мен менен сен, сен сенен мен

Сөзде басқа, істе бір

Таусылып дәм, тоқталып дем

Айырылғанша болсын бір...

1922 жылдың 1 наурызы

(«Өлді жүрек, идеал жоқ...» // Қазақ әдебиеті. 1995. № 9. ҚР ҰҒА қолжазба қоры. Б. Күлеев. Өлеңдер. 592 папкі. Әзірлеген: Мұсалиева Ж.)

*Жаны кер,
Весьма тупой,
Член Думы,
Инженер.*

Мағжан құсап өлімді жырлаған:

*Өлді жүрек, идеал жоқ,
Идеал табар қиял жоқ.
Өрттен қалған көмірмін, —*

Жай эншейін ойын ғой...

(Саясатымыз)

1

деп.

Манера (ағылшынша: *maniere* — әдет, стиль, стиль тәсілдері; қазақша — мәнер, үлгі, өрнек) деген — шығарманың формасы (яғни, пішіні) ерекше өрнекті болып, бірақ мазмұн жағынан онша терең мәнді болмауы. Бұл жағынан манера стильден бір саты төмен тұрады деуге болады. Өйткені стилі зор шығарма ол — идеялық мағынасы да, формалық пішіні де зор шығарма.

Айт! Құйт! Ха, ха, ха-ау!

Бітір бер Мәскеу...

Иванов қалқам,

Мә, саған Арқам!..

Әй, керек-ау, әй, керек.

Арақ ішсең, асыңа

Май керек.

Төрелерге жем керек,

Оқығанға шен керек.

2

Манераға қатысты мысалдар:

Ақан серіден мысал:

Көптен-көп поклон айттым, скажия,

Сырымды кімге айтамын, сізден зия.

Именной, искренный ескеріңіз

Хорошенко, сестра, сватия.

Март, апрель, май,

Жорта тұр! Уайдай!

Дүбір жатыр,

Гүбірнатыр — біздің бай.

Керенский Саша,

Жаса Саша! Жаса!

Вся Россия наша!

Мағжаннан мысал:

3

Мұхамеджан Тынышбаевқа

(эпиграмма)

Ескі кебіс,

Собакевич,

Толстов, Колчак,

Давай сюда коньяк.

Ой, Иван, аламан,

Мені өйт, атаман!

Өрледі батыр, өрледі,
Ағаш найза сермеді...
Қарсы алдында қалтиған
Николайды көрмеді...

Саясат – ағаш ат,
Мінді есер – киме есер.
«Шу, – деді сабаз, – шу!» – деді.
«Шу» дегенде гүледі.
Табаны тасқа тимеді.
Туған елін биледі.
«Қызыл ерін – мен», – дейді,
«Қазағым, қасым – сен!», – дейді.

Шулады қазақ шұрқырап.
Барады «батыр» тырқырап,
Аузынан көбік бұрқырап...
Айтсаңшы иман, молдеке-ау,
Барады гой қорқырап...

Сұлтанмахмұттан:
Підие, зекет, пітірге қатиық болып,
Миллетке микробтігі тие отыруға...

Қазаққа басшымыз дер шляпалар,
Очки сап, портфель ұстап
жүрген жандар,
Істеген он тиындық еңбегі жоқ,
Бос мылжың даурықпада
қанша мән бар.

Шағатай өрнегі. Мұсылман түрік тектес халықтардың Исламды қабылдағаннан кейін қалыптасып, 1917 жылғы революцияға дейін мың жыл бойына қолданған арап, парсы сөздері көп араласқан жазу өрнегі. Абайдағы шағатайша өрнек:

Әлифби

Әлифдек ай йүзіңе гибрат еттім,
Би, бәләи дәртіңә нисбәт еттім.
Ти, тілімнән шығарып түрлі әбиәт,
Си, сәнаи мәдхия хұрмәт еттім.

Жем, жамалың қандай ақ рузи маған,
Ха, хәлиллик таптадым, жаным, сәнан.
Хи, халайық, мен емес, бәрі ынтизар,
Дәл, дарига гишық оты бермес аман.

Зәл, зәлиллік көрген соң, сайрай бер, тіл,
Ре, риза қылмағыңды, яр, өзің біл.
Зи, зәһәрдай күйдірді гишқың қатты,
Сын, сәләмат қылмағым болды мүшкіл.

Шын шикәр ләб есіме түскен сайын,

Сат, сабырым қалмады, мен не әйләйін.

Зат, зайғ өмірім өтті менің бекер

Тай, талаптан әйтеуір құр қалмайын.

Зай, залым көп қылыш боп жанға оқталды,

Ғайн, ғақылымды басымнан тартып алды.

Ғайын, ғариблік басыма түскеннен соң,

Фи, файдаң тие ме деп жаза салды.

Қаф, қабыл болар ма екен жазған хатым,

Кәф, кәмил ақылың, асыл затым.

Ләм, ләбіңнен ем қылсаң мен дерттіге,

Мен, меһріңнен қалмас ед бар апатым.

Нон, налә гып қайғыңмен күйдірдің көп,

Уау, уәйлана гишқың уайым жеп,

Һи, һеи файдаң тимесе өлді ойлаңыз,

Ләм әлиф, лә иләһа илалла деп.

Я, ярым, қалай болар жауап сөзің,

Мәт – қасың, тәшитит – кірпік, сәкін – көзің.

Үтірмен асты-үстілі жазуда бар,

Болуға асты-үстілі көнсең өзің.

Шағатай тек таза әдеби стиль тұрғысынан ғана түсіндірілетін құбылыс емес, сондай-ақ ол ірі көркем, тарихи, қоғамдық астарға бай құбылыс. Шағатай өрнегін – біздің тарихи жадымыздың баға жетпес құнды парақтары деуге болады. Оның көп ішкі өрнектері, арналары бары анық.

Мысалы, Махмұд Қашкариден («Диуани лұғат ат-түрік», XI ғ.):

Құлан қудуғқа түсә,

Құрбақа айғыр болур.

(Құлан құдыққа түссе,

Құрбақа айғыр болар).

Кодекс Куманикус (XIII ғ.): «*Ақ үй – мама, авзу иоқ. Ол – йумуртқа (дыр)*». (*Ақ үй – емшегі (не) аузы жоқ. Ол – жұмыртқа*).

Рабғузи (XIV ғ.): *«Харут уа Марут нам фаришталар байаны дур»*. (Харут пен Марут атты періштелер туралы әңгіме). Сайф Сарай (14 ғ.): *«Мал ғұмыр рахаты үчүн дүрүр»*. (Дүние-мал өмір рахаты үшін керек).

Абай (38-қара сөз): *«Бұл күндегі тәхсилгүлым ескі медреселер гүрпында болып, бұл заманға пайдасы жоқ болды. Соған қарай Ғұсманияда мектеп харбия, мектеп рүшидиялар салынып, жаңа низамға айналған»*.

Ғұсмания – Османия (Түркия).

Мектеп харбия – соғыс мектеп.

Мектеп рүшидия – түрлі пәндер оқытылатын орта мектеп.

«Тамғалы тас» (XIV-XV ғ.): *«Қыпшақ, найман, алышын, аргын, қара кесек, үйсін, табын Илаһи кәр расиге һамиша хайа рахмет қыл сен алтауын»*. (О, Ием, үмітіңе жету үшін осы алтауына рахметіңді бере гөр!) (Марғұлан Ә. «Тамғалы тас» жазуы. Орта ғасырда тасқа бедерленген бедерлер // Жұлдыз. №1. 193-83, 132-146 б).

Ә. Нәжіп: «Орта ғасырда түрік тілді халықтар түгел аралас тілде сөйледі, жазды» деген (лексика, фонетика, морфологиясын да қосып). Оларды әр түрлі диалектілерге бөлетінімізге қарамай (қыпшақ, оғыз, осман, ұйғыр, қарахан, хорезм, бұлғар, т.б.) Түрік тілі – арап, парсы, грек, тибет, монғол, славян, т.б. тілдермен аралас-құралас болған. Соның ішінде

арап, парсы (бұл парсы тілі дегеніміз Самани әулеті тұсында арап сөзі көп сіңген жаңа парсы тілі, Сасанилер ұстанған пахлави тілі емес) тілінің орны зор. Мысалы, Р. Сыздық Қ. Исауидің «Хикметтер» лексика қорын былай бөлген: түрік сөзі – 57-60 пайыз, араб-парсы сөздері – 40-43 пайыз. Академик Ә. Қайдардың айтуынша, қазіргі қазақ тіліндегі арап-парсы сөзінің лексикалық арасалмағы – 15 пайыз (Қайдаров А.Т. Казахский язык, язык мира. Тюркские языки, институт языкознания РАН, Москва. – 1996). Түріктер әр түрлі алфавиттерді де көп пайдаланған. Ә. Марғұланнның айтуынша, ескі ғұн, үйсіндер пайдаланған руна жазуы, Орхон дәуіріндегі руна жазуы, Шығыс Түркістанда ойғырлар пайдаланған арамен жазуы, араб жазуларын кәдеге жаратқан. Тағы бір ғалымдар түріктер арап әліпбиінен бұрын 7 әліппе қолданғанын айтады: **орхон, соғды, ойғыр, манихей, брахман, тибет, эстрангело** (М. Бұлұтай. Ата-баба діні: түріктер неге мұсылман болды? – Алматы: Білім, 2000). Марғұлан арап жазулары қазақ сахарасында XI ғ. бастап кездеседі деген. Шағатай әдеби тілінің қалыптасуындағы негізгі фактор – Ислам діні һәм арап алфавиті (Шағатай тілінде бірақ ойғыр жазуымен жазған авторлар да болған). Ғ. Мұсабаев: «Әдеби тіл – туған тіл (ана тіл) болуы да, болмаса атасы басқа

бөтен тіл болуы да заңды» дейді (Ғ. Мұсабаев. Қазақ тілі тарихынан. – Алматы, 1988. – 37 б). Шағатай – әдеби жазба тіл. Орта ғасырларда еуропада латын тілінің әдеби тіл болғаны сияқты. Шағатай тілінің пайда болатын кезеңін проф. А.К. Боровков: «Осы кез (XI-XIV ғ.) тіл жөнінен ең күрделі, аса қиын кезең еді», – деген (Боровков А.К. Лексика среднеазиатского тифсира 12-13 вв. М., 1963. 3 с). Шағатай тілін кітаби тіл деп те айтады. «Проф. С.Е. Малов: «Олар мұсылман-түркі кітаби жаргонда жазылды, онымен ұлттың қарамай, түркі, башқұрт, қазақ, қырғыз ғалымдарының бәрі де пайдаланды» деген (Малов С.Е. К истории казахского языка //Известия АН СССР. Отд. Языка и лит-ры, №3, 1941, 99-бет). Сол С.Е. Малов *кітаби тіл* дегенді жөн-жосықсыз қолдануға қарсы да

болған: «Сонау Пекиннен Түркияға дейін бір ғана кітаби тіл» деген кімді ұйыта алады деп қынжылған (Малов. С.Е. Енисейская письменность тюрков. – М., 1952).

Шағатай сөзі Шағатай ұлысын құрған Шыңғыстың Шағатай деген ұлының атымен шыққан. Шағатай ұлысының территориясына Әмудария, Сырдария, Мауреннаһр, Жетісу, Іле, Шығыс Түркістан (*бұрынғы Батыс-Ляо мемлекеті негізінде*) жерлері енген. Шағатай ұлысы ибн Баттутаның айтуынша Қытай, Үндістан, Иран, Өзбек хан билігіндегі Алтын Орда (1224-1346) сынды ұлы мемлекеттермен терезесі тең мемлекет болған (Қазақстан. Ұлттық энциклопедия. – Алматы, 2007. – 9 т). Шағатай ұлысынан атакты Моғолстан елі шыққан. Моғолстанның қазіргі Қазақстанмен этникалық хәм саяси астарлы қатысы бар.

Сұрақтар:

1. Стильдің қалыптасу алғышарттары.
2. Стиль, манера, эпигоншылдық айырмалары.
3. Әдебиеттегі ағым.
4. Модернизм бағытының ерекшеліктері. Оның қазақ әдебиетіне қатысы, әсері.
4. Мағжанның өз шығармаларында орыстың А. Блок, Фет сынды акындарына еліктеуі.
5. Мағжан өлеңдеріндегі символизм сарыны.
6. Ж. Аймауытовтың «Қартқожа» романының жазылу мәнері.
7. М. Дулатовтың «Оян, қазақ» шығармасындағы шағатай стилінің қолданыс табу ерекшелігі.
8. Абай стилі.
9. Қазіргі әдеби процесс ерекшеліктері.
10. Әдеби процесс және ұлттық құндылықтар.
11. Әдебиеттегі еліктеудің пайда және зияны.

ТЕСТ СҰРАҚТАРЫ

1. Әдебиет қай елдің сөзі?

- A. Араб;
- B. Француз;
- C. Неміс;
- D. Парсы;
- E. Американ.

2. Әдебиет теориясы жайлы кітап жазған ғалым?

- A. А. Байтұрсынов;
- B. Ж. Аймауытов;
- C. С. Сейфуллин;
- D. М. Жұмабаев;
- E. И. Жансүгіров.

3. «Әдебиет танытқыш» кітабының авторы кім?

- A. А. Байтұрсынов;
- B. С. Сейфуллин;
- C. С. Садуақасов;
- D. Б. Майлин;
- E. Ж. Аймауытов.

4. Өнер деген не?

- A. Адамның қолынан жасалған нәрсе;
- B. Діни ұғым;
- C. Философиялық ұғым;
- D. Ғылым түрі;
- E. Мифология.

5. Көрнек өнері қайсы?

- A. Сөз өнері;
- B. Киім тігу;
- C. Етік тігу;
- D. Тамақ пісіру;
- E. Машина жасау.

6. Тірнек өнері қайсы?

- A. Киім тігу;
- B. Сурет салу;
- C. Сөз өнер;
- D. Ән салу;
- E. Кино.

7. Литература қай елдің сөзі?

- A. Латын;
- B. Араб;
- C. Грек;
- D. Америка;
- E. Жапон.

8. «Намысты нанға сатпа». Кімнің сөзі?

- A. Б. Момышұлы;
- B. Ә. Тәжібаев;
- C. М. Әуезов;
- D. С. Сейфуллин;
- E. С. Қирабаев.

9. «Қаз едік қатар ұшып қаңқылдаған». Кімнің сөзі?

- A. А. Байтұрсынов;
- B. М. Әуезов;
- C. С. Сәдуақасов;
- D. О. Сүлейменов;
- E. М. Мырзахметов.

10. «Поэтика» кімнің еңбегі?

- A. Аристотель;
- B. А. Байтұрсынов;
- C. Платон;
- D. Ш. Аймауытов;
- E. В. Гюго.

11. «Тарихи рашиди» кімнің еңбегі?

- A. Мұхаммед Хайдар Дулати;

- В. Бабыр;
- С. Аристотель;
- Д. Сократ;
- Е. Әл-Фараби.

12. Әл-Фараби шығармаларын қай тілде жазған?

- А. Араб;
- В. Парсы;
- С. Түрік;
- Д. Шағатай;
- Е. Ағылшын.

13. Әдебиет теориясы қай ғылымға жатады?

- А. Филология;
- В. Философия;
- С. Кибернетика;
- Д. Библиография;
- Е. Герменевтика.

14. Американдық әдебиетші?

- А. Р. Уэллек;
- В. А. Рембо;
- С. А. Белый;
- Д. Эйхенбаум;
- Е. Сологуб.

15. Әдебиет теориясын зерттеген орыс совет ғалымы?

- А. Томашевский;
- В. Карамзин;
- С. Ломоносов;
- Д. Белинский;
- Е. Лессинг.

16. Француз әдебиетшісі?

- А. Буало;
- В. Энгельс;
- С. Леонардо да Винчи;

- D. Коперник;
E. Галилей.

16. Қалай?

17. Битке пышак суырма. Қандай сөз?

- A. Мақал;
B. Философиялық тұжырым;
C. Гипотеза;
D. Жырдан үзінді;
E. Романның үзінді.

18. Модернизм?

18. ҚазАПП қандай ұйым?

- A. Пролетар жазушылардың;
B. Синтементалистердің;
C. Модернистердің;
D. Бай-құлақтардың;
E. Зар заман ақындарының.

19. Ақынның?

19. Зар заман ақыны кім?

- A. Шортанбай;
B. Мағжан;
C. Иассауи;
D. Б. Күлеев;
E. К. Аманжолов.

20. 17?

20. ҚазАПП мүшесі кім?

- A. С. Сейфуллин;
B. Мағжан;
C. А. Байтұрсынов;
D. И. Байзақов;
E. Жамбыл.

21. Қаз жазушылары?

21. Қаз АПП бағыты не?

- A. Социализм;
B. Капитализм;
C. Дін;
D. Эстетика;
E. Мифология.

22. 18-ғасырдың соңында?

A. М. Жұмабаев;

B. Е. С. Сәтбаев;

C. С. М. Мұқанов;

D. Т. Мұқанов;

E. Б. Мұқанов.

23. 19-ғасырдың соңында?

A. Ұлттық жазушы;

B. Сәтбаев;

C. Мұқанов;

D. Байтұрсынов;

E. Шортанбай.

24. 19-ғасырдың соңында?

A. Сәтбаев;

B. Шортанбай;

C. Мұқанов;

D. Байтұрсынов;

E. Шортанбай.

25. 19-ғасырдың соңында?

A. Шортанбай;

B. Байтұрсынов;

C. Мұқанов;

D. Сәтбаев;

E. Шортанбай.

26. 19-ғасырдың соңында?

A. Ұлттық жазушы;

B. Байтұрсынов;

C. Мұқанов;

D. Шортанбай;

E. Сәтбаев.

27. 19-ғасырдың соңында?

A. Шортанбай;

22. «Алқа» мүшесі кім?

- A. М. Жұмабаев;
- B. С. Сейфуллин;
- C. С. Мұқанов;
- D. Ғ. Мүсірепов;
- E. Ә. Тәжібаев.

23. «Алқа» бағыты не?

- A. Ұлттық жаңғыру;
- B. Социализм;
- C. Капитализм;
- D. Философиялық;
- E. Дін.

24. «Лаоокон» кімнің еңбегі?

- A. Лессинг;
- B. Кант;
- C. Гегель;
- D. Буало;
- E. Дидро.

25. Абай өнерді немен байланыстырады?

- A. Шарият;
- B. Философия;
- C. Социализм;
- D. Капитализм;
- E. Мифология.

26. «Қазақ» газетінің бағыты не?

- A. Ұлт мәселесі;
- B. Еуропаға бет бұру;
- C. Еуразиялық идея;
- D. Модернизм;
- E. Социализм.

27. «Айқап» журналына әсер еткен тұлға?

- A. Гаспринский;

- B. Ленин;
- C. Маркс;
- D. Кант;
- E. Сталин.

28. Алашордашылар ұстанған бағыт?

- A. Жадидизм;
- B. Социализм;
- C. Капитализм;
- D. Модернизм;
- E. Клерикализм.

29. Жадидизм қандай бағыт?

- A. Ұлттық либерализм;
- B. Діни-либерализм;
- C. Социализм;
- D. Анархизм;
- E. Катедер-социализм.

30. Абай қай сөзінде өнерге көзқарасын білдіреді?

- A. 38;
- B. 50;
- C. 1;
- D. 17;
- E. 20.

31. Жыраулар қандай тақырыпты көбірек қозғайды?

- A. Саясат;
- B. Махаббат;
- C. Табиғат;
- D. Жан-жануарлар;
- E. Соғыс.

32. «Таза өнер» өкілі кім?

- A. Фет;
- B. Маяковский;
- C. Л. Толстой;

- D. Мағжан;
E. Есенин.
- 33. Абай кімді сынаған?**
A. Шортанбайды;
B. С. Сейфуллинді;
C. С. Мұқановты;
D. Ақтамбердіні;
E. Махамбетті.
- 34. Абай Бұқарды не үшін сынаған?**
A. Тақырып тарлығы үшін;
B. Ұйқасы үшін;
C. Көзқарасы үшін;
D. Мінез-құлқы;
E. Тілдік машығы.
- 35. А. Байтұрсынов образды не деп атаған?**
A. Тірі нәрсе;
B. Образ;
C. Көркем бейне;
D. Портрет;
E. Тұлға.
- 36. Образ деген не?**
A. Сурет;
B. Хабар;
C. Жұмыс;
D. Көлеңке;
E. Жанр.
- 37. Д. Исабековтың «Қарғын» романындағы Жасын прототипі?**
A. А. Сүлейменов;
B. Ш. Мұртаза;
C. Д. Қонаев;
D. М. Әуезов;
E. К. Маркс.

38. Ж. Аймауытовтың «Шернияз» шығармасындағы Шернияз прототиі?

- A. С. Торайғыров;
- B. М. Жұмабаев;
- C. А. Байтұрсынов;
- D. В. Маяковский;
- E. В. Ленин.

39. М. Әуезовтің «Оқыған азамат» әңгімесіндегі Мейрхан прототиі кім?

- A. М. Әуезов;
- B. Ермеков;
- C. Бірімжанов;
- D. С. Сейфуллин;
- E. Мендешов.

40. Бобэби деген қай ақынның сөзі?

- A. Хлебников;
- B. Пушкин;
- C. Тургенев;
- D. Фет;
- E. Лермонтов.

41. «Атам менен амамның, асыранды қазы едім». Қай әдеби кейіпкер сөзі?

- A. Акжүніс;
- B. Қыз жібек;
- C. Шолпан;
- D. Кұртқа;
- E. Баян сұлу.

42. Жас Маркешіл, тағы бір шіл. Әңгіме кім туралы?

- A. Н. Төркүлов;
- B. С. Сейфуллин;
- C. Ә. Тәжібаев;
- D. М. Дулатов;
- E. X. Досмұхамедов.

43. Мұтылған кімнің бүркеншік аты?

- A. Шәкәрім;
- B. Мағжан;
- C. Сәкен;
- D. Абай;
- E. Ахмет.

44. Аргын кімнің бүркеншік аты?

- A. Міржақып;
- B. Сәкен;
- C. Абай;
- D. Әбділдә;
- E. Жамбыл.

45. Қоңыр кімнің бүркеншік есімі?

- A. М. Әуезов;
- B. С. Сейфуллин;
- C. Абай;
- D. Тургенев;
- E. Гаспринский.

46. Мағжан кімді футурист деген?

- A. Сәкенді;
- B. Абайды;
- C. Жамбылды;
- D. Шортанбайды;
- E. Сталинді.

47. Ә. Нұршайықовтың «Ақиқат пен аңыз» романындағы басты кейіпкер?

- A. Б. Момышұлы;
- B. Ә. Нұршайықов;
- C. Г. Жуков;
- D. Қ. Қайсенов;
- E. И. Панфилов.

48. «Оллаһи ант етемін Алла атымен, орыс тілін білемін һәм хатымен».

Кімнің сөзі?

- A. Сұлтанмахмұт;
- B. Мағжан;
- C. Абай;
- D. Сәкен;
- E. Жамбыл.

49. «Мен – қазақ, қазақпын деп мақтанамын», кімнің өлеңінен?

- A. Сұлтанмахмұт;
- B. Мағжан;
- C. Абай;
- D. Сәкен;
- E. Жамбыл.

50. «Мінгені Исатайдың Ақтабан-ай, Сүт беріп сұлы беріп баптаған-ай», кімнің өлеңі?

- A. Махамбет;
- B. Абай;
- C. Сұлтанмахмұт;
- D. Мағжан;
- E. Сәкен.

51. Абайдың «Күлембайға» өлеңінде кімнің образы сомдалған?

- A. Болыстың;
- B. Артистің;
- C. Жандаралдың;
- D. Сұлтанның;
- E. Ояздың.

52. «Һүнердің афзалдығын еттім зікір». Кімнің өлеңі?

- A. Міржақып;
- B. Мағжан;
- C. Сәкен;
- D. Ахмет;
- E. Жамбыл.

53. «Орыстың тәржіме еттім мысалдарын». Кімнің өлеңі?
- A. А. Байтұрсынов;
 - B. М. Жұмабаев;
 - C. С. Сейфуллин;
 - D. Ж. Жабаев;
 - E. Б. Майлин.
54. «Патша құдай сиындым, тура баста өзіне». Кімнің сөзі?
- A. Абай;
 - B. Жамбыл;
 - C. Махамбет;
 - D. Сәкен;
 - E. Бейімбет.
55. Түрік өлеңіндегі ең ескі буынды өлең?
- A. 7;
 - B. 6;
 - C. 11;
 - D. 15;
 - E. 8.
56. «Құлқайырдай ағарды сақал-мұртым». Кімнің сөзі?
- A. Сүйінбай;
 - B. Түбек;
 - C. Жамбыл;
 - D. Шөже;
 - E. Балуан Шолақ.
57. Композиция қай елдің сөзі?
- A. Латын;
 - B. Грек;
 - C. Араб;
 - D. Қытай;
 - E. Француз.
58. Композиция сөзінің қазақшасы?
- A. Құрастыру;

- В. Бөлу;
 С. Ажырату;
 D. Сызу;
 E. Кесу.

59. Сюжет қай елдің сөзі?

- A. Француз;
 B. Араб;
 C. Неміс;
 D. Қытай;
 E. Жапон.

60. Сюжет сөзінің қазақшасы?

- A. Зат;
 B. Шығарма;
 C. Оқиға;
 D. Өлең;
 E. Тақырып.

61. Қандай шығармада сюжет болмайды?

- A. Лирикалық;
 B. Эпикалық;
 C. Драмалық;
 D. Детективтік;
 E. Ертегіде.

62. Сюжетке қатысы жоқ нәрсе?

- A. Экспозиция;
 B. Тартыс;
 C. Кульминация;
 D. Шешім;
 E. Оқиға өрбуі.

63. Соғыс тақырыбын жазатын жазушы?

- A. Б. Момышұлы;
 B. Бөкеев;
 C. Ысқақов;

D. Сегізбаев;

C. Елубаев.

64. О. Сүлейменовтің «АЗия» шығармасының тақырыбы?

A. Түріктану;

B. Славян тарихы;

C. Әдебиет;

D. Философия;

E. Ересология.

65. Мағауиннің «Аласапыран» романының тақырыбы?

A. Тарих;

B. Философия;

C. Соғыс;

D. Махаббат;

E. Табиғат.

66. «Қырық мысал» идеясы не?

A. Халықтың көзін ашу;

B. Қызықты мысалдар келтіру;

C. Аударманы жетілдіру;

D. Орыс әдебиетіне еліктеу;

E. Крыловқа еліктеу.

67. «Оян, қазақтың» идеясы не?

A. Қазақты ояту;

B. Демография мәселесі;

C. Дінді уағыздау;

D. Автономия сұрау;

E. Қалаға көшуге үндеу.

68. Мағжанның «Батыр Баян» шығармасының идеясы?

A. Елдікке шақыру;

B. Махаббатты жырлау;

C. Табиғатты жырлау;

D. Жауынгершілікті аңсау;

E. Достықты уағыздау.

69. Советтік идеяны жырлаушы?

- A. Сейфуллин;
- B. Мағжан;
- C. Шортанбай;
- D. Махамбет;
- E. Бұқар жырау.

70. Ұлттық идеяны жырлаушы?

- A. Мағжан;
- B. Иассауи;
- C. Сейфуллин;
- D. Бакырғани;
- E. Әл-Фараби.

71. Метафора қай елдің сөзі?

- A. Грек;
- B. Неміс;
- C. Араб;
- D. Латын;
- E. Қытай.

72. Метафораның аудармасы не?

- A. Ауыстыру;
- B. Қосу;
- C. Азайту;
- D. Безендіру;
- E. Бейне салу.

73. Фигураның аудармасы не?

- A. Бейне салу;
- B. Ауыстыру;
- C. Орнын жоғалту;
- D. Белгі;
- E. Мазактау.

74. Фигура қай елдің сөзі?

- A. Латын;

- B. Грек;
- C. Араб;
- D. Қытай;
- E. Түрік.

75. Инверсияның аудармасы?

- A. Орнын жоғалту;
- B. Бейне салу;
- C. Ауыстыру;
- D. Белгі;
- E. Мазактау.

77. Табу қай елдің сөзі?

- A. Полинезия;
- B. Грек;
- C. Малайзия;
- D. Иран;
- E. Араб.

78. Ирония аудармасы?

- A. Мазактау (кекесін);
- B. Таңбалау;
- C. Бейнелеу;
- D. Ауыстыру;
- E. Төңкеру.

79. Қайсысы метафора?

- A. От тілді орақ ауызды;
- B. Лимон түстес көйлек;
- C. ҚазАПП;
- D. Қызғалдақтай қызық өмір;
- E. Әуелі бас қосқаным Жағалбайлы.

80. Әуелі бас қосқаным Жағалбайлы. Қай шығарма?

- A. «Қыз Жібек»;
- B. «Ер Тарғын»;
- C. Б. Күлеевтен;

- D. С. Сейфуллиндікі;
E. М. Жұмабаевтан.

81. Қызғалдақтай қызық өмір. Қай шығарма?

- A. Б. Күлеевтен;
B. М. Жұмабаевтан;
C. «Ер Тарғын»;
D. «Қыз Жбек»;
E. С. Сейфуллиннен.

82. Қайсысы теңеу?

- A. Арыстандай айбатты;
B. Қара шаш;
C. ҚазПИ;
D. Жас қырандар балапан;
E. Тән көмілер, көмілмес еткен ісім.

83. Эпитет қайсы?

- A. Алтын арқа жерім дер;
B. Қажу барма тұлпарға;
C. Көлторғай – адыра қалғыр көрген жерім;
D. Иманжүсіп атымды хатқа жаздым;
E. Русия бір заманда казакты алды.

84. Эпитет қайсы?

- A. Қыпшақтың баласымын Иманжүсіп;
B. Әкем – Құтпан болғанда, ағам – Шоңай;
C. Арғынмын, атым – Әсет арындаған;
D. Жаннатта жаның болғыр Абай құтып;
E. Мен өзім аққан судай тасып жүрмін.

85. Теңеу қайсы?

- A. Екінші бір жігіт бар баулы құстай;
B. Абылай аспас Арқаның сары-ай белі;
C. Шардарбек, ағайын ең асыл затты;
D. Арақ – ардың ажалы;
E. Хикаят сөйле, Кете Жүсіп.

86. Теңеу қайсы?

- A. Бұрандап ақ моншақтай керілген қыз;
- B. Жайық деген жанды су;
- C. Алашқа атым шыққан Әсет ақын;
- D. Білімдінің азығы шикі надан;
- E. Хан Тезек ғаділеттен кеттің тайып.

87. Теңеу қайсы?

- A. Әділ іс-ағын судың арнасындай;
- B. Танбаймын шәкіртімін Толстойдың;
- C. Ағаңның айтқан сөзі алтын тарақ;
- D. Күз болса құс қайтады жайлауына;
- E. Мысалы, дүние – теңіз, ғылым – кеме.

**88. Аз емеспіз, алты миллион халықпыз, Әлхәмдуллила надандыққа
ғарықпыз.**

Ғарық не сөз?

- A. Бату;
- B. Дәрігер;
- C. Баспасөз;
- D. Бөтен;
- E. Надандық.

89. Надандық шәрбәтіне мас болдық.

Шәрбәт не сөз?

- A. Ішімдік;
- B. Ескі;
- C. Жаңа;
- D. Халық;
- E. Кішкентай.

90. «Ардақты жыл, атақты жыл, қанды жыл...»

Бернияздың қай өлеңінен үзінді?

- A. Таң алдында;
- B. Жас теректің жапырағы;
- C. 1917 жылға;
- D. Шын сырым;
- E. Қайтер едің?

91. Сөз сөйлеп грамофон әнге салар. Кімнің сөзі?

- A. М. Дулатов;
- B. А. Байтұрсынов;
- C. Ж. Жабаев;
- D. Б. Майлин;
- E. С. Сейфуллин.

92. Қай сөз сіріңкенің говоры емес?

- A. Ләген;
- B. Кеуірт;
- C. Күкірт;
- D. Шырпы;
- E. Шағар.

93. Қайсысы диалекті сөз емес?

- A. Лапас;
- B. Әтір;
- C. Іңкәл;
- D. Әтеш;
- E. Әкпіш.

94. Модернизм қайдан шыққан?

- A. Батыс;
- B. Қытай;
- C. Америка;
- D. Араб;
- E. Африка.

95. Модернизмге жататын ағым?

- A. Футуризм;
- B. Натурализм;
- C. Реализм;
- D. Классицизм;
- E. Рококо.

96. Қазақ өлеңін зерттеуші ғалым?

- A. З. Ахметов;

- В. Т. Кәкішев;
- С. С. Сәдуақасов;
- Д. О. Сүлейменов;
- Е. М. Мырзахметов.

97. Импрессионизм деген не?

- А. Әсер;
- В. Бейне;
- С. Жаңа;
- Д. Табиғат;
- Е. Белгі.

98. Имажинизм деген не?

- А. Бейне;
- В. Жаңа;
- С. Табиғат;
- Д. Белгі;
- Е. Әсер.

99. Импрессионизм өкілі?

- А. Фет;
- В. Блок;
- С. Пушкин;
- Д. Мағжан;
- Е. Шәкәрім.

100. Имажинизм өкілі?

- А. Шершеневич;
- В. Горкий;
- С. Симонов;
- Д. Шолохов;
- Е. Евтушенко.

101. Модернизм деген не?

- А. Жаңа;
- В. Бейне;

- C. Табиғат;
D. Белгі;
E. Әсер.

102. Модернизм өкілі?

- A. Пруст;
B. Горький;
C. Державин;
D. Сервантес;
E. Байрон.

103. Натурализм деген не?

- A. Табиғат;
B. Әсер;
C. Жаңа;
D. Бейне;
E. Белгі.

104. Символизм деген не?

- A. Белгі;
B. Табиғат;
C. Әсер;
D. Жаңа;
E. Бейне.

105. Символизм өкілі?

- A. М. Жұмабаев;
B. Б. Майлин;
C. А. Пушкин;
D. А. Құнанбаев;
E. И. Гете.

106. Ақ өлең жазушы ақын?

- A. Т. Айбергенов;
B. М. Мақатаев;
C. М. Шаханов;
D. О. Сүлейменов;
E. Т. Медетбек.

107. Футуризм деген не?

- A. Болашақ;
- B. Табиғат;
- C. Әсер;
- D. Бейне;
- E. Белгі.

108. Северянин ұстанған ағым?

- A. Эгофутуризм;
- B. Кубофутуризм;
- C. Футуризм;
- D. Символизм;
- E. Натурализм.

109. Кубофутуризм өкілі?

- A. Хлебников;
- B. Северянин;
- C. Горький;
- D. Эйхенбаум;
- E. Есенин.

110. Реализм өкілі?

- A. Пушкин;
- B. Маяковский;
- C. Хлебников;
- D. Северянин;
- E. Марионетти.

111. Миниатюра қандай шығарма?

- A. Кіші;
- B. Үлкен;
- C. Романға ұқсас;
- D. Ұзақ әңгіме;
- E. Повесть.

112. Марш қандай жанр?

- A. Шеру;

- V. Саяхат;
- С. Соғыс;
- D. Махаббат;
- E. Табиғат.

113. Қасида қай ел әдебиетінің жанры?

- A. Араб;
- B. Түрік;
- С. Латын;
- D. Грек;
- E. Қытай.

114. Импровизация шебері кім?

- A. Иса Байзақов;
- B. Мағжан;
- С. Сәкен;
- D. Мұқағали;
- E. Жұмағали.

115. Жанр деген не?

- A. Түр;
- B. Тек;
- С. Тарау;
- D. Бөлім;
- E. Бет.

116. Ремарка деген не?

- A. Ескертпе;
- B. Ұрсу;
- С. Ұмыту;
- D. Естірту;
- E. Айтпау.

117. Эзоп тілі деген не?

- A. Ойды бүкпелеп айту;
- B. Ойды сыртқа шығармау;
- С. Ойды тіке айту;

- D. Өтірік айту;
- E. Ойды бұрмалап айту.

118. Автор сөзінің этимологиясы?

- A. Жаратушы;
- B. Айтушы;
- C. Көруші;
- D. Беруші;
- E. Жасырушы.

119. Авторы белгісіз шығарма?

- A. Аноним;
- B. Антоним;
- C. Анегдот;
- D. Антитеза;
- E. Анафора.

120. Альманах деген не?

- A. Шығармалар жинағы;
- B. Жанр;
- C. Роман түрі;
- D. Өлең түрі;
- E. Тек.

121. Абаб қандай ұйқас?

- A. Шалыс;
- B. Кезекті;
- C. Шұбыртпалы;
- D. Кезекті;
- E. Аралас.

ӘДЕБИЕТТЕР

Негізгі әдебиет:

1. А. Байтұрсынов. Әдебиет танытқыш //Ақжол. – Алматы: Жалын, 1991.
2. Әдебиеттану. Терминдер сөздігі. – Алматы: Ана тілі, 1998
3. В.Е. Хализев. Теория литературы. – М., 2000.
4. З. Қабдолов. Әдебиет теориясының негіздері. – Алматы: Мектеп, 1970;
5. З. Қабдолов. Сөз өнері. – Алматы: Қазақ университеті, 1992.
6. Қ. Жұмалиев. Әдебиет теориясы. – Алматы: Мектеп, 1969.
7. Қазақ әдебиеттану тарихы. – Алматы: ҚазАқпарат, 1-том, 2007.
8. Қазақ әдебиеттану тарихы. – Алматы: ҚазАқпарат, 2-том, 2008.
9. Қазақ әдебиетінің тарихы. – Алматы: ҚазАқпарат, 10 томдық, 2006.
10. Т. Кәкішев. Қазақ әдебиет сынының тарихы. – Алматы: Санат, 1994.
11. Ы. Ысмайлов. Әдебиет теориясының мәселелері. – Алматы: Қазақ университеті, 2011.

Қосымша әдебиет:

2. 90 жылдардағы «Қазақ әдебиеті» газетінің тігіндісі.
3. А. Ахметов. Өлең сөздің теориясы. – Алматы, Жазушы, 1973.
4. А. Есин. Принципы и приемы анализа литературного произведения. – М.: Флинта, 1998.
5. А. Есин. Принципы и приемы анализа литературного произведения. – М.: Флинта, 1998.
6. А. Исмакова. Казахская художественная проза. Поэтика, жанр, стиль. – Алматы: Ғылым, 1998.
7. А. Қалшабеков. Аскар Сүлейменов шығармашылығындағы көркемдік ізденістер. Канд. дисс. авторефераты. – Алматы: Типография «MIRAS-K» баспаханасы, 2005.
8. А. Сүлейменов. Шашылып түскен тіркестер // Егемен Қазақстан. 09.05.1992.
9. А.А. Потебня. Теоретическая поэтика. – М., 1990.
10. А.Т. Қайдаров. Казахский язык, язык мира. Тюркские языки. Институт языкознания РАН. – М., 1996.
11. Ә. Қоңыратбаев. Қазақ фольклорының тарихы. – Алматы: Ана тілі, 1991.
12. Ә. Қоңыратбаев. Қазақ эпосы және түркология. – Алматы: Ғылым, 1987.
13. Ә. Қоңыратбаев. Түркі арузы жөнінде бірер сөз // Қазақ эпосы және түркология. – Алматы, 1987.

14. Ә. Марғұлан. «Тамғалы тас» жазуы. Орта ғасырда таска бедерленген бедерлер // Жұлдыз. № 1.
15. Әбу Насыр әл-Фараби. Өлең өнерінің қағидалары туралы трактат. Ежелгі дәуір әдебиеті. Хрестоматия. – Алматы: Ана тілі, 1991.
16. Әдебиеттануға кіріспе. Хрестоматия. – Алматы: Ана тілі, 1991.
17. Б. Кенжебаев. Қазақ өлеңінің құрылысы туралы. – Алматы, 1955.
18. Б. Момышұлы. Көз алдымда бәріңсін. – Тараз, 2007.
19. Б. Эйхенбаум. Черезмерный писатель // О прозе. О поэзии. – Л., 1986.
20. В. Гордлевский. Түрік әніне жасалған байқаулардан // Этнографиялық шолу, 1908. – 79 кітап. № 4.
21. В.Н. Комиссаров. Теория перевода. – М., 1990.
22. Ғ. Мұсабаев. Қазақ тілі тарихынан. – Алматы: Мектеп, 1988.
23. Дулати М. Тарих-и-рашиди. – Алматы: Тұран, 2003.
24. Е. Ысмайлов. Әдебиет теориясының мәселелері // Жұлдыз. 1959. № 7.
25. Екеу. Абайдың өмірі һәм қызметі // Абай. 1918. № 2.
26. Ж. Аймауытов. Мағжанның ақындығы // Мағжан Жұмабаев. Шығармашылығы. – Алматы: Жазушы, 1989.
27. Ж. Әбдірашев. Сөз иесінен бір сөз // Әзілің жарасса... – Алматы: Жалын, 1989.
28. З. Әбетов. Әдебиеттану терминдерінің қысқаша орысша-қазақша сөздігі. – Алматы, 1962.
29. Захир ад-дин Мұхамед Бабыр. Бабырнама. – Алматы: Ататек, 1993.
30. Каллер Джонатан. Теория литературы. – М.: Аст-Астрель, 2006.
31. Қазақ әдебиетінің энциклопедиясы. – Алматы, 2002.
32. Қазақстан. Ұлттық энциклопедия. – Алматы, 2007. – 9 т.
33. Л.И. Тимофеев Основы теории литературы. – М., Государственное учебно-педагогическое издательство министерства просвещения РСФСР, 1959.
34. Литературный энциклопедический словарь. – М., 1987.
35. М. Әуезов. Абайтанудан жарияланбаған материалдар. – Алматы: Ғылым, 1988.
36. М. Әуезов. Әдебиет тарихы. – Алматы: Ана тілі, 1991.
37. М. Бұлұтай. Ата-баба діні: түріктер неге мұсылман болды? – Алматы: Білім, 2000.
38. М. Мағауин. Қобыз сарыны. – Алматы, 1968.
39. М. Мақатаев. Күнделік. – Алматы: Жалын, 1991.
40. М. Мырзахметов. Қазақ калай орыстандырылды? – Алматы: Атамұра, 1993.

Қазақстан Республикасы

Ақпарат және ғылым министрлігі

Әдебиеттің рухани мұрасына кіріспе

А.А.А.А.

Басуға 21.10.15 қол қойылды.
Пішімі 70x90 1/16. Қағазы офсеттік.
Офсеттік басылыс. Шартты баспа табағы 13,49.
Тапсырыс №0335. Таралымы 1000 дана.